ספרי הדפוס הראשונים (אינקונבולים)

בית הספרים ע"ש מנדל גוטסמן

ישיבה דאוניברסיטה

גרשון כהן

ספרי הדפוס הראשונים (אינקונבולים)

ישיבה־אוניברסיטה

ספרי הדפוס הראשונים (אינקונבולים)

בית הספרים על־שם מנדל גוטסמן
ישיבה־אוניברסיטה

מאת
גרשון כהן

ישיבה־אוניברסיטה, ניו־יורק
תשד"ם – 1984

© כל הזכויות שמורות לישיבה־אוניברסיטה
סודר והודפס במפעלי דפוס בן־צבי, ירושלים

תוכן הספר

פתיחה ..... ז

הקדמה ודברי מבוא ..... ט

רשימת האינקונבולים ..... טו

רשימת לוחות־תמונות ..... יז

סימני הקיצור של מאמרים וספרים ..... יט

הערכים 1–110

מפתחות 111

פתיחה

לפי מיטב ידיעתנו, ספר זה הוא הספר העברי הראשון העוסק באופן בלעדי באינקונבולים עבריים. לא זו בלבד שמחבר הספר, החוקר והביבליוגרף מר גרשון כהן, רושם את הספרים הקדומים החשובים שקנו להם שביתת קבע בישיבה־אוניברסיטה, אלא הוא גם מתאר כל ספר באופן מפורט ביותר ומצביע על ייחודו כלפי הטפסים המועטים הנוספים שבאוצרות הספרים הגדולים בעולם.

כמבצע ספרני, קטלוג זה הוא תוצאת העמל של אנשים רבים, כולם מומחים בנושא ובעלי חינוך גבוה וכשרונות ביבליוגרפיים. אולם, חינוך ומומחיות בלבד אינם מספיקים להביא מפעל לדפוס. דרוש כוח מזרז בשעת הכושר. ידידינו הנאמנים, אריקה ולודוויג יסלזון, עוררו ועודדו את המבצע עד הוצאתו לפועל, לשניהם – הבעת תודה מקרב לב.

בנוגע לפרטי ההוצאה לאור, הכרה מיוחדת נודעת לפרל ברגר, שתיאמה את המבצע כולו ואת פעולותיהם של כל המשתתפים; ללאה אדלר, שבכשרונותיה בקיטלוג ובמחקר עזרה למר כהן במשך כל זמן חיבור הספר; לרב יעקב דוב מנדלבוים, צבי ארני, שניאור זלמן אלפרט וחיה גורדין, על עזרתם האדיבה למפעל.

העבודה הפוטוגרפית, הן מבחינה טכנית והן מבחינה אמנותית, הוכנה על ידי הארווי שאמאן.

צבי בן־צבי מירושלים הגיש לנו עזרת מומחה בקשר לפרטים הרבים של תהליך ההדפסה.

ולבסוף, אני מודה מאד לג׳ין בלקסטון. היא עמדה על משמרת הספרים הנדירים בסבלנות ובסבר פנים יפות ושימשה כמזכירה למפעל כולו.

אלול, תשר״ם

שמחה פ. באום
דיקן הספריות – ישיבה־אוניברסיטה

הקדמה ודברי מבוא

40 ספרים עבריים ראשונים מתקופת האינקונבולה, שנדפסו לפני שנת ר"ס (1500), נמצאים באוצר־הספרים של הספרייה על־שם מנדל גוטסמן, מהם אחד־עשר טפסים כפולים, וכולם נרשמו ותוארו, ופרטיהם מובאים בזה לידיעתו של ציבור הרבנים, החוקרים ואוהבי הספר העברי.

ספרי האינקונבולה העבריים שנרשמו בספר זה מצטיינים בנתונים חשובים רבים, שאת פירוטם ימצאו המעיינים בערכים בפנים. כאן בהקדמה, מבקש אני להצביע על דברים אחדים בלבד: א. ספר אחד, שהוא בבחינת תגלית. ב. ספר שני, שנתוניו ראשוניים ומיוחדים. ג. נתונים כוללים אחדים. ד. נתונים ראשוניים בולטים.

א. טור אורח חיים, שהדפסתו הושלמה ביום יד בסיון שנת רל"ו (1476) במנטובה, נחשב לספר העברי השלישי שיצא לאור בדפוס עם תאריך־הדפסה מפורש, וטור יורה דעה, שהדפסתו הושלמה ביום טו באב שנת רל"ז (1477) בפירארה, נמצאים באוצר־הספרים בטפסים שלמים לגמרי, בגודל שווה ובמצב מעולה, ושניהם נכרכו יחד בכריכה פשוטה (בתקופה קדומה) בכרך אחד. שני הטורים בהוצאה (שנייה) זו נדפסו במאה עשרים וחמישה טפסים בלבד, כפי שנרמז בדברי מדפיס הטור הראשון, ויש להניח, שבעקבותיו הלך מדפיס הטור השני. דברי המדפיסים בשני הטורים שימשו בעבר, ומוסיפים לשמש גם היום, מקור בלעדי לתולדות הספר העברי בדפוס. והנה מתברר, שטופס יורה דעה זה (קרוב לוודאי, וזה אמור לשם הזהירות בלבד), הוא הטופס השלם היחיד בעולם, וקיומו של טופס זה באוצר־הספרים של הישיבה־אוניברסיטה לא היה ידוע עד היום (עיין: האנציקלופדיה העברית, בערך: אינקונבולה). פרטיו מתפרסמים להלן, בפעם הראשונה (ראה בפנים, בערכו: מספר־סידורי 5).

ב. ספר תהלים עם פירוש רד"ק, הדפסתו הושלמה ביום כ באלול שנת רל"ז (1477). מקום ההדפסה לא נודע, ומיוחס (בלא בסיס) לבולוניה. באוצר־הספרים נמצא טופס שלם ומהודר מספר זה, כרוך בכריכת קלף, שהיה בעבר באוספו של המלומד האיטלקי דה־רוסי, חובב הלשון העברית וחלוץ חוקרי הספרים העבריים מתקופת האינקונבולה. אוטוגראף שלו, בתוספת תיאור קצר של הספר ומספר סידורו (19) באוספו, הוסיף דה־רוסי בדף מיוחד שהודבק בראש הספר.

זהו הספר העברי הראשון מספרי התנ"ך שיצא לאור בדפוס, שבו גם נדפס בפעם הראשונה פירושו של רד"ק לתנ"ך. בהדפסתו של ספר זה הוכנסה בפעם הראשונה שיטה לשמירת סדר הדפים, והיא: ספירת־גליונות רצופה, שסומנה בדפוס באותיות (א-מב) במחצית הדפים הראשונה של כל קונטרס, החל מן הקונטרס התשיעי עד סוף הספר, פרט לגליון האחרון. ספירה בשיטה זו נדפסה אחרי־כן בספרים שנדפסו בספרד (ראה בפנים בערכים: 1, 6, 22). בספר זה גם נדפס בפעם הראשונה ניקוד עברי מלא, בדפים (ובמזמורים) הראשונים, שנזנח ולא נדפס בדפים הבאים, כנראה, בגלל קשיים טכניים. זהו גם הספר העברי הראשון, והיחיד בין ספרי האינקונבולה, שבו נוקב המדפיס במפורש את מספר הטפסים שהדפיס ממנו: "שלש מאות ספרים". ראוי גם לציין,

שבראש הספר השאירו המדפיסים דף ראשון ועמוד א של הדף הבא אחריו חלקים מדפוס (וכן עשו גם מדפיסי ספר כל־בו, שגם מקום הדפסתו לא נודע. ראה בפנים, בערכו: 8). השיבושים שנפלו בהדפסתו של ספר זה (ראה בפנים, בערכו: 34) מעידים, שהעמודים החלקים בראשו, נועדו מלכתחילה להשלמות ולתיקונים בכתב־יד, ולאו דווקא להוספת קישוטים או נוסח־שער, שעדיין לא הושמו בדפוס בראש ספר עברי בשנה זו.

מבדיקת הטופס שבאוצר־הספרים מתברר, שטופס זה עבר אומנם פעמיים את הביקורת של הצנזורה הנוצרית המאוחרת, ובכל־זאת הושארו בו קטעים שלמים מפירוש רד"ק, שהביקורת לא נגעה בהם, שלא כמו בטפסים אחרים, ששימשו לאחרונה בסיס למחקר בפירושו של רד"ק לספר תהלים.

ג. ממיונם של הספרים (בלא הטפסים הכפולים) לפי מקומות־דפוס מפורשים או משוערים, עולה, שספרים בודדים הם מדפוסי פירארה (5), בולוניה (34), אישאר (6) ובריישה (12). שנים מן הספרים הם מדפוסי רומא (14, 20), ושנים נוספים מדפוסי אשבונה (1, 22). ארבעה – מדפוסי מנטואה (4, 5, 7, 21). שבעה – מדפוסי שונצינו (11, 13, 15, 17, 19, 31-32), ואחד־עשר – מדפוסי נאפולי (2, 8, 16, 23, 25-26, 30, 35-36, 38, 40). הטפסים הכפולים הם מדפוסי נאפולי (3, 9-10, 24, 27-29, 37, 39), פרט לשניים (18, 33) שהם מדפוסי שונצינו.

18 ספרים הם בטפסים שלמים. אחד־עשר מהם שלמים לגמרי (4-5, 8, 12, 16-17, 30, 34-36, 39), ועוד שבעה, שדף אחד או דפים אחדים בהם שוקמו או שוחזרו בדפי־צילום (7, 13-14, 19-21, 26). הספרים האחרים חסרים דפים מעטים או רבים. אולם, גם ספרים אלה, רבים מהם מצבם מעולה, ודפיהם יפים ומהודרים לפעמים יותר מאלה של הספרים השלמים.

בראשי הספרים השאירו המדפיסים עמוד חלק (1-2, 4, 15, 19, 22-23, 26, 31-32, 35) או דף חלק (11-14, 16-17, 25, 30, 38) או דף ואחריו עמוד נוסף חלקים (8, 34), פרט לשישה ספרים, שהתחלתם נדפסה בעמוד הראשון (5-7, 20-21, 36). מסגרת מקושטת ומצויירת נדפסה בראש ארבעה ספרים, בעמוד השני, ובתוך המסגרת נדפסה התחלת הספר (1, 2, 22, 23). משבצות מקושטות וקישוטים שונים נדפסו באחד עשר ספרים (2, 12-13, 15-17, 19, 26, 31, 36, 38). בחמישה ספרים הושארו מקומות פנויים לקישוטים שלא נדפסו (4-5, 7, 20, 32). ציורי־הסבר (דיאגראמות) נדפסו בשני ספרים בלבד (1, 16), ובספר האחרון (16) ובשלושה ספרים נוספים הושארו מקומות פנויים לציורי־הסבר שלא נדפסו (4-6). ניקוד עברי נדפס בשישה ספרים (13, 34-36, 38, 40). ארבעה ספרים נכרכו בכריכת קלף (12, 17, 19, 34), וכמה ספרים נוספים נכרכו בכריכת עור מפוארת, כפי הנראה, רק לפני כמה עשרות שנים.

ידה של הצנזורה הנוצרית השיגה גם חלק מן הספרים שלפנינו. בשלושה־עשר מהם טושטשו קטעים רבים בדיו־שחורה או נשחקו בצד אחד של הדף במכשיר מיוחד, וחלקים מדפיהם נפגעו, נשחתו או הומסו ונשרו (1, 8, 13-14, 17, 19, 23, 32, 34-37, 40). שלושה דפים נחתכו והוסרו בשלימותם על־ידי הצנזורה בטופס ספר העקרים משנת רמ"ו (1485), שבאוצר־הספרים, כמו ברוב הטפסים האחרים הידועים. (הדפים הושלמו בדפי־צילום. ראה בפנים, בערכו: 19). בעמוד האחרון של טור יורה דעה שבאוצר־הספרים, הטופס הנזכר למעלה (5), נוספו בביקורת שנייה של הצנזורה במאה ה־18, שש שורות באיטלקית, לרוחב העמוד, בחתימתו של

אחד הצנזורים, המכילות תמצית של מיסמך חשוב בתולדות הצנזורה הנוצרית בספרים העבריים.

ד. ראויים לציון הנתונים הראשוניים הבאים של ספרים אחדים שבאוצר־הספרים: ספר עברי ראשון שבו נדפסו הסכמות רבנים (2); ספר עברי ראשון שנוסף בו בדפוס דגל־מרפיס (6); ספר עברי ראשון שנדפס על־ידי משפחת המדפיסים מבני שונצינו (11); ספר עברי ראשון שנדפס בליסבון (22); ספר עברי ראשון שנדפס בנאפולי (35). חמישה עשר ספרים הם מן ההוצאה הראשונה של כל ספר (1-2, 7-8, 11-12, 14, 16, 19-20-21, 25, 34, 36, 40).

כאן המקום להעיר, כי חלק מן הביבליוגראפים סבורים, שמחזור מנהג בני רומא, שנדפס פעם ראשונה בשנת רמ"ו (1486), לא נדפס פעם שנייה אלא בתחילת שנת רס"ד (1503). טופס מחזור מנהג בני רומא, בלא שנת דפוס, הנמצא באוצר־הספרים (13), שנדפס כפי הנראה, מיד אחרי ההוצאה הראשונה, אחרי שנת רמ"ו, סותר לחלוטין את קביעתם, ונכלל איפוא, בין ספרי האינקונבולה שנרשמו בספר זה.

ספר אחר, שחלק מן הביבליוגראפים אינם מכירים בו כספר בפני עצמו, הוא ספר איוב עם פירוש רלב"ג הכלול בספר כתובים, שנדפס בנאפולי בשנים רמ"ז-רמ"ח (1487). לדעתם, ספר כתובים זה נדפס בשלושה חלקים, וספר איוב נכלל בו בראש החלק האחרון. האמת היא, שספר כתובים נדפס בארבעה חלקים, וספר איוב נכלל בו כחלק ג וכספר בפני עצמו (וספירות הקונטרסים הנפרדות, לחלק א: תהלים, לחלק ב: משלי, ולחלק ג: איוב, מאשרות עובדה זו). ורק הספרים הבאים אחריו נכללו בחלק האחרון, חלק ד.

ברישומם של הספרים נקטתי שיטה התואמת ביותר לאוסף הספרים שלפנינו, היינו: רישום מלא ומורחב תוך מיצוי ונתינת ביטוי לתוכנו ולנתוניו הביבליוגראפיים וההיסטוריים של כל ספר וספר. התחשבתי גם בעובדה, שהספרים הנרשמים מבוקשים ונדרשים לעיון ולקריאה מדי יום־ביומו על־ידי צוות החוקרים והמרצים של הישיבה־אוניברסיטה, ותלמידיה הרבים. הוספתי איפוא, במסגרת הרישום, גם פרטים רבים הנוגעים לטפסים שבאוצר־הספרים בלבד, במצבם הנתון כפי שהם לפנינו היום. נהגתי בטפסים פגומים כמו בטפסים שלמים, והשלמתי את החסר בהם, כולל תיאור תוכנם, ככל האפשר, על־פי רישומים וטפסים מועתקים במקורות שונים.

השתדלתי לתת רישום מפורט ומדוייק, ולפעמים משלים, למספרם של הקונטרסים ודפיהם, כולל הדפים החלקים, בכל ספר וספר. בבירורו הממצה, ואני מקוה גם הסופי, של פרט חשוב זה, שלפעמים מפיץ אור חדש גם על תוכנו וחלקיו של הספר (ראה בפנים, בערכים: 2, 14, 20-21, 23), נעזרתי הרבה בספרי הביבליוגראפים השונים, ובמיוחד בעבודותיהם המדוייקות של מ. מארכס מסינסינטי, ושל א. אופנברג מאמשטרדם (כולם נזכרים להלן, במדור המיוחד: "סימני־הקיצור של מאמרים וספרים", וצויינו כאן בהקדמה ובפנים הספר במספרם הסידורי בסוגריים־מרובעים). ספריהם החשובים של וואכשטיין ושל קאסוטו וספרים בודדים נוספים (על טיבם, עיין: אופנברג [33], עמ' 126), נבדקו על־ידי, ולא היתה באפשרותי להתייחס לדבריהם בהרחבה.

הרגילים בשבילי המחקר הביבליוגראפי של הספר העברי מתקופת האינקונבולה, מודעים בוודאי, לקשיים הרבים הכרוכים ברישומם של ספרים אלה, ובפרט של ספרים השייכים לאוסף מוסדי אחד, שבדרך־כלל, נתגלגלו והגיעו לאוסף כתרומה או כעזבון באורח מקרי ביותר ובלא

שיטה. מדובר כאן בספרים בודדים ממחברים שונים במקצועות שונים, שנדפסו במפוזר בכמה וכמה בתי־דפוס, שהאחד אינו מלמד על השני אלא במידה מצומצמת בלבד. בעיות שונות שצצו תוך כדי העבודה (כגון: מקום ושנת דפוס ושם מדפיס בלתי מפורשים, ועוד) עדיין לא נפתרו עד היום במחקר הביבליוגראפי של הספר העברי. מה גם שכמעט בכל הבעיות חלוקות בהן דעות הביבליוגראפים, והאפשרות הפשוטה של בדיקה יסודית ומכרעת של כל בעייה באוסף ספרים אחד מוגבלת ביותר. מנעתי איפוא, את עצמי מלהעלות חידושים בלתי מבוססים כל־צורכם, והשתדלתי, בדרך כלל, ללכת בעקבות אחרים, שלדבריהם מצאתי סיוע וחיזוק, ושנראו בעיניי מבוססים ומהימנים יותר.

בנוגע לתיאורם של הנתונים הטיפוגראפיים בספרים שנרשמו, ראיתי לפעמים צורך להרחיבו בספרים אחדים ולצמצמו בספרים אחרים, מתוך שיקולים ענייניים של כל ספר וספר. מגמתי בתיאור זה לא היתה חקירת הנתונים הטיפוגראפיים, אלא לתת למעיין בספר את האפשרות לזהות לא רק ספרים פגומים חסרי דפוסת, אלא גם דפים בודדים של ספרים מסויימים, על־פי נסיונות חוזרים בכגון אלה שנמצאו טמונים בתוך ספרים שונים ובכריכותיהם הישנות.

כללי הרישום הטכניים והצורניים, שעל־פיהם נרשמו הספרים, מקובלים היום בספריות עבריות רבות. בחלקם באו לידי שימוש מדוייק לראשונה בלשון העברית, בספר קהלת משה (שנדפס בשנים 1893–1918) של שמואל ווינער (להלן: [6]). הכללים הטכניים גובשו והונהגו לפני שנים בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, במפעל הביבליוגראפיה העברית, שבמסגרתו עבדתי בעבר, במשך שנים רבות. בספר זה גרעתי והוספתי כמה כללים.

לפי כללים אלה, הנאמר בסוגריים־עגולים: הועתק מגוף הספר (הטופס שלפנינו). – בסוגריים־מרובעים: תוספת שלא נדפסה בספר. – בסוגריים־עגולים בתוך סוגריים־מרובעים: הועתק מגוף הספר (הטופס שלפנינו) במקום המדובר או ממקום אחר בספר. – בסוגריים־מרובעים־כפולים: צוטט על־פי העתקה או צילום מגוף הספר אבל מטופס אחר. – בסוגריים עגולים בתוך סוגריים־מרובעים־כפולים: צוטט כנזכר, אבל ממקום אחר בספר, בטופס האחר, או מהטופס שלפנינו, אם צויין הדבר במפורש.

בראש כל ספר הוספתי נוסח־שער, שנלקח מפתיחת הספר, מהקדמת המחבר, מגוף הספר או מדברי המדפיסים, ולפעמים הוספתי נוסח־שער מהוצאה אחרת של הספר, או נוסח חדש משלי. הוא הדין גם ביחס לשמות הספרים (לדוגמה: ארבעה טורים; ספר מצות גדול; רבינו בחיי), שגם הובלטו אף שלא הובלטו בספר הנרשם עצמו. אותיות פרט־השנה גם הן הובלטו, אף שלא הובלטו בספר הנרשם עצמו, בין אם הן סומנו בגרש או בגרשיים או בנקודה מעל האות או ברמז אחר, ובין אם הן לא סומנו בסימנים אלה. גודלו של הספר (°2-4°) נרשם על־פי כריכת הטופס שלפנינו, ולא על־פי דפי הספר אלא אם הטופס שלפנינו אין לו כריכה. המונח "אותיות בולטות", בא לציין, בספר שנדפס באותיות של שלושה גדלים, שהאותיות הן, למשל, גדולות מאותיות הפנים וקטנות מאותיות הכותרות.

סדר הספרים בפנים ערוך בערכים לפי מספר־סידורי (1-40), על־פי סדר א"ב של שמות הספרים, בהשמטת התיבה "ספר", פרט לספר מצות גדול, שמקומו באות ס. ספרי תנ"ך נכללו באות ת (תנ"ך).

פרופ׳ שמחה פ. באום, ראש ספריות ישיבה־אוניברסיטה בניו־יורק, יזם את הוצאתו לאור של ספר זה, ופעל באוירה לבבית, להכנתו ולהבאתו לדפוס. צוות הספרנים והעובדים בספרייה, ובמיוחד גב׳ ג׳ין בלקסטון, הושיטו עזרתם ביעילות, לפי תוכנית העבודה שהכינה גב׳ פרל ברגר, מנהלת הספרייה.

גב׳ לאה אדלר השתתפה בחיבור הספר, בקריאת טיוטות ובבדיקת מקורות וציטוטם, וקידמה את השלמתו של הספר. פרופ׳ שניאור ליימן, פרופ׳ אלעזר הורביץ, הרב יעקב דוב מנדלבוים ומר שמואל קליין העירו לי הערות מועילות וחשובות.

ד״ר מארק וגב׳ לאה אדלר וב״ב (מלורנס), מר ישראל דוב וגב׳ פולה ווייס וב״ב (מברוקלין), ד״ר ברוך וגב׳ הלן יאנג וב״ב (מברוקלין) קיבלוני בסבר פנים יפות, בבואי לניו־יורק לרגל חיבורו של הספר.

לכולם אני מביע בזה את תודתי ואת הוקרתי.

בס״ד. ניו־יורק, שלהי תמוז תשמ״ג.

שנת הל״ו למדינת ישראל. גרשון כהן

האינקונבולים

(מספרים בסוגריים עגולים רומזים לרשימת פ. גוף [28])

1. אבודרהם – אשבונה ר"ן, 1489. (36) עמ' 1.
2. אגור – נאפולי אחר ר"ן, 1490. (68) עמ' 5.
3. אגור – טופס נוסף עמ' 7.
4. ארבעה טורים: אורח חיים – מנטואה רל"ו, 1476. (50) עמ' 9.
5. ארבעה טורים: יורה דעה – מנטואה־פירארה, רל"ו–רל"ז, 1476–1477. (55) עמ' 17.
6. ארבעה טורים: אורח חיים – אישאר רמ"ה, 1485. (51) עמ' 23.
7. יוסיפון – מנטואה רל"ה–רל"ו, 1475–1476. (65) עמ' 26.
8. כל בו – נאפולי ר"ן, 1490. (67) עמ' 29.
9. כל בו – טופס נוסף עמ' 31.
10. כל בו – טופס נוסף (שלישי) עמ' 31.
11. מבחר הפנינים – שונצינו רמ"ד, 1484. (98) עמ' 33.
12. מחברת עמנואל – ברישה רנ"ב, 1491. (43) עמ' 36.
13. מחזור (מנהג רומא) – שונצין אחר רמ"ו, 1486. (אינו נכלל ברשימת גוף) עמ' 39.
14. משנה תורה – רומא לפני ר"ם, 1480. (76) עמ' 45.
15. משנה תורה – שונצינו ר"ן, 1490. (77) עמ' 49.
16. המשניות – נאפולי רנ"ב, 1492. (82) עמ' 51.
17. ספר מצות גדול – שונצינו רמ"ט, 1488. (85) עמ' 55.
18. ספר מצות גדול – טופס נוסף עמ' 57.
19. העקרים – שונצינו רמ"ו, 1485. (64) עמ' 59.
20. הערוך – רומא רכ"ט–רל"ב, 1469–1472. (90) עמ' 63.
21. פירוש על התורה (רלב"ג) – מנטואה רל"ד–רל"ו, 1474–1476. (69) עמ' 65.
22. פירושי התורה (רמב"ן) – אשבונה רמ"ט, 1489. (87) עמ' 69.
23. פירוש התורה (רמב"ן) – נאפולי ר"ן, 1490. (88) עמ' 73.
24. פירוש התורה (רמב"ן) – טופס נוסף עמ' 74.
25. הקאנון – נאפולי רנ"ב, 1491–1492. (4) עמ' 75.
26. רבינו בחיי (לתורה) – נאפולי רנ"ב, 1492. (6) עמ' 79.
27. רבינו בחיי (לתורה) – טופס נוסף עמ' 82.
28. רבינו בחיי (לתורה) – טופס נוסף (שלישי) עמ' 82.
29. רבינו בחיי (לתורה) – טופס נוסף (רביעי) עמ' 83.
30. השרשים – נאפולי ר"ן, 1490. (39) עמ' 84.
31. תנ"ך: נביאים ראשונים – שונצינו רמ"ו, 1485. (22) עמ' 89.
32. תנ"ך: נביאים אחרונים – שונצינו רמ"ה, 1485. (24) עמ' 91.
33. תנ"ך: נביאים אחרונים – טופס נוסף עמ' 93.

34. תנ"ך: כתובים: תהלים (רד"ק) – בולוניה רל"ז, 1477. (28) עמ' 95.
35. תנ"ך: כתובים (חלק א): תהלים – נאפולי רמ"ז, 1487. (29) עמ' 99.
36. תנ"ך: כתובים (חלק ב): משלי – נאפולי רמ"ז, 1487. (34) עמ' 103.
37. תנ"ך: כתובים (חלק ב): משלי – טופס נוסף עמ' 104.
38. תנ"ך: כתובים (חלק ג): איוב – נאפולי רמ"ז, 1487. (26) עמ' 105.
39. תנ"ך: כתובים (חלק ג): איוב – טופס נוסף עמ' 105.
40. תנ"ך: כתובים (חלק ד) – נאפולי רמ"ז–רמ"ח, 1487. (26) עמ' 109.

לוחות – תמונות

(עם ציון מספר הערך בסוגריים)*

ציור־הסבר (דיאגראמה) בספר אבודרהם (1) עמ' 2.
משבצת מקושטת בספר אגור (2) עמ' 4.
רישומים וציור בכתב־יד בטור אורח חיים, מדפוסי מנטואה הקדומים (4) עמ' 8.
מקום חלק להוספת קישוט ביד בספר הנ"ל (4) עמ' 10.
סוף המפתח והתחלת הפנים בספר הנ"ל (4) עמ' 12.
קולופון בספר הנ"ל (4). צד ימין בתמונה עמ' 16.
השלמה בכתב־יד של תיבה ראשונה בטור יורה דעה (5). צד שמאל בתמונה עמ' 16.
עמוד (אחרון) שנדפס במנטואה והמשכו עמוד (ראשון) שנדפס בפירארה, בספר הנ"ל (5) עמ' 18.
עמוד לדוגמה מטור אורח חיים שנדפס באישאר (6) עמ' 22.
השלמה בכתב־יד של כותרת הספר, בספר יוסיפון (7) עמ' 25.
עמוד ראשון של ספר אנונימי, ספר כל בו (8) עמ' 28.
ספר ראשון של המדפיסים ממשפחת שונצינו (11) עמ' 32.
ציורי המזלות של חודשי השנה בספר מחברת עמנואל (12) עמ' 35.
עמוד "הושענות" (פיוטים) במחזור מנהג רומא (13) עמ' 38.
ציור של "קערת מצות" בספר הנ"ל (13) עמ' 40.
השלמה מבית־הדפוס על נייר מודבק בשולי עמוד, בספר משנה תורה (14) עמ' 44.
אותיות משולבות במשבצות מקושטות בספר משנה תורה (15) עמ' 48.
מפתח וקולופון באמצע ספר משניות (16) עמ' 52.
מסגרת מקושטת עם חלל בספר מצות גדול (17) עמ' 56.
הקדמה אנונימית בראש ספר העקרים (19) עמ' 58.
עמוד לדוגמה מהספר הנ"ל (19) עמ' 60.
עמוד (אחרון) מספר הערוך, מדפוסי רומא הקדומים ביותר (20) עמ' 113.
עמוד מספר רלב"ג על התורה, מדפוסי מנטואה הקדומים (21) עמ' 66.
עמוד מספר רמב"ן על התורה, ספר ראשון מדפוסי ליסבון (22) עמ' 70.
עמוד מספר רמב"ן על התורה, מדפוסי נאפולי (23) עמ' 72.
עמוד מספר הקאנון (ממחבר ערבי), שתורגם לעברית (25) עמ' 76.
מסגרת מקושטת בספר רבינו בחיי על התורה (26) עמ' 78.
חללים בטכסט שנועדו להשלמה בכתב־יד, בספר הנ"ל (26) עמ' 80.
חרם בעל הספר (בכתב־יד) על מכירת הספר (30) עמ' 85.

* List of Illustrations (Numbers in parentheses refer to Incunabula titles, see The Incunabula, p. xii)

ביטול החרם (בכתב־יד) בספר הנ"ל (30) עמ' 86.
מסגרת מקושטת בספר נביאים ראשונים (31) עמ' 88.
השלמה בכתב־יד לתיבה ראשונה בספר נביאים אחרונים (32) עמ' 92.
ספר עברי ראשון מספרי התנ"ך בדפוס (34) עמ' 96.
קולופון בסוף חלק א של ספר כתובים (35) עמ' 100.
מסגרת מקושטת בספר הנ"ל, בחלק ב (36) עמ' 102.
עמוד אחרון בספר הנ"ל, בחלק ג (38) עמ' 106.
עמוד ממגילת אסתר בספר הנ"ל, בחלק ד (40) עמ' 108.

סימני־הקיצור של מאמרים וספרים

[1] אבידע, י.: "לתולדות דפוסי משנה תורה", **סיני**, כרך לד, תשי"ד, עמ' שז–שי.

[2] בית־אריה, מ.: "הזיקה שבין ביכורי הדפוס העברי לבין כתבי־היד", **מסות ומחקרים בספרנות מוגשים לקורט דוד וורמן**, ירושלים תשל"ו, עמ' 27–39.

[3] בן־יעקב, י"א: **אוצר הספרים**, ווילנא תר"ם.

[4] הברמן, א"מ: "המדפיס אברהם כונת ואותיותיו", בתוך ספרו: **פרקים בתולדות המרפיסים העבריים וענייני ספרים**, ירושלים תשל"ח, עמ' 3–12.

[5] הברמן, א"מ: "המדפיסים בני שונצינו", בתוך ספרו הנ"ל, עמ' 13–94.

[6] ווינער, ש.: **קהלת משה**, ירושלים תשכ"ט (צילום).

[7] זלאטקין, מ"מ: **אוצר הספרים** חלק שני, ירושלים תשכ"ה.

[8] זנה, י.: "טיולים בהיסטוריה וביבליוגרפיה", **ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס**, חלק עברי, נוירק תש"י, עמ' רט–רלה.

[9] טויבר, א.: "למאמרו של ריבקינד", **קרית ספר**, שנה ב, תרפ"ה–תרפ"ו, עמ' 159–160.

[10] טויבר, א.: "ישנים גם חדשים", **קרית ספר**, שנה ו, תרפ"ט–תר"ץ, עמ' 525–530.

[11] טויבר, א.: "תשובה לתשובה", **קרית ספר**, שנה ז, תר"ץ, עמ' 171–172.

[12] יערי, א.: "עיונים באינקונבולים עבריים", **קרית ספר**, שנה כד, תש"ז–תש"ח, עמ' 153–159.

[13] יערי, א.: **דגלי המדפיסים העברים**, ירושלים תש"ד.

[14] יערי, א.: **הדפוס העברי בקושטא**, ירושלים תשכ"ז.

[15] כשר, מ"מ – מנדלבוים, י"ד: **שרי האלף**, חלק א–ב, מהדורה חדשה, ירושלים תשל"ט.

[16] לוצקי, מ.: "רשימה של ההוצאות השלמות של ספר משנה תורה", בתוך: אחרית דבר – **ספר משנה תורה**, הוצאת שולזינגר, ניו־יורק תש"ז.

[17] מיכל, ח.: **אור החיים**, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ה (צילום).

[18] פרידברג, ח"ד: **תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה, אספמיה – פורטוגליה ותוגרמה**, הוצאה שנייה, תל־אביב תשט"ז.

[19] קוק, ש"ח: "הערות", **קרית ספר**, שנה ז, תר"ץ, עמ' 170.

[20] רבינוביץ, רנ"נ: **מאמר על הדפסת התלמוד**, מהדורת א"מ הברמן, הדפסה שנייה, ירושלים תשכ"ה.

[21] רוזנטהאל, א.: **יודע ספר**, אמשטרדם תרל"ה.

[22] ריבקינד, י.: "דקדוקי ספרים", **קרית ספר**, שנה ב, תרפ"ה–תרפ"ו, עמ' 54–63.

[23] ריבקינד, י.: "דקדוקי ספרים", **קרית ספר**, שנה ד, תרפ"ז–תרפ"ח, עמ' 273–280.

[24] ריבקינד, י.: "דקדוקי ספרים", **קרית ספר**, שנה י, תרצ"ג–תרצ"ד, עמ' 489–497.

[25] ריבקינד, י.: "דקדוקי ספרים", **ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס**, חלק עברי, נוירק תש"י, עמ' תא–תלב.

[26] שטרויס, ב.: **אהל ברוך** (רשימת ספרי ברוך שטרויס), לונדון תשי"ט.

[27] Amram, David Werner. *The Makers of Hebrew Books in Italy*. Philadelphia: J.H. Greenstone, 1909.

[28] Goff, Frederick R. *Incunabula in American Libraries*. New York: Bibliographical Society of America, 1964.

[29] Goldschmidt, Lazarus. *Hebrew Incunables*. Oxford: B.H. Blackwell, 1948.

[30] Marx, Alexander. "Hebrew Incunabula," *Jewish Quarterly Review* XI (1920–1921): 98–119.

[31] Marx, Moses. "On the Date of Appearance of the First Printed Hebrew Books," in *Alexander Marx Jubilee Volume*, English Section. New York: Jewish Theological Seminary of America, 1950, p. 481–501.

[32] Marx, Moses. "A Catalogue of the Hebrew Books Printed in the Fifteenth Century Now in the Library of the Hebrew Union College," *Studies in Bibliography and Booklorel* (June 1953): 21–47.

[33] Offenberg, A.K. "Catalogue of the Hebrew Incunabula in the Bibliotheca Rosenthaliana," *Studia Rosenthaliana* V (January 1971): 125–143.

[34] Steinschneider, M. *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*. Zweite (Faksimile) Auflage. Berlin: Welt-Verlag, 1931.

[35] Van Straalen, S. *Catalogue of Hebrew Books in the British Museum, Acquired During the Years 1868–1892*. London: British Museum, 1894.

[36] [Zedner, J.] *Catalogue of the Hebrew Books in the Library of the British Museum*. [reprint ed.] London: British Museum, 1964.

[37] [Freimann, Aron and Marx, Moses]. **אוצר למלאכת הרפוס העברי הראשונה במאה** [האוצר:] **החמש עשרה**. [reprint ed.] Jerusalem: Universitas Booksellers, 1968. Meyer, Hermann Mz., "A Short-Title Catalogue of the Hebrew Incunables and Other Books Illustrated in the 'Thesaurus'," in *Supplement to Part I* of **האוצר**, Jerusalem, 1967–1969.

הערכים

[(**אבודרהם**) בעזר אלהי קדם ... אחל לפרש תפלות כל השנה. אמ[ר] דוד ב"ר יוסף ס"ט ב"ר דוד נ"ע בן אבידרהם [!]...].

[(אשבונה, בבית אליעזר [טולידאנו], ר"ן [1489])]. [170] דף. °2. 29 ס"מ.

הוצאה ראשונה.

קולופון (עמוד א של דף אחרון): [נברך שם כבוד נורא תהלות ... עזרנו ... להשלים ... פירוש סידור תפלות אשר חיבר ... אבודרהם ... עשוי בדפוס ... נשלם ביום ברוא מאורות [יום ד] ... והחדש ... [א] טבת ... שנת **רנ"ה** בשוב הה"א אלפים [לפ"ג: ר"ן] ... באשבונה ... בבית ... אליעזר ... יגד"ל כס ויחיש קץ לגלות ...]. ראה להלן.

נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים, אבל עם ספירת־גליונות, מחצית דפים ראשונה של כל קונטרס: [א]-פב. מספר הקונטרסים: 21. כל קונטרס בן 8 דף, פרט לקונטרס 11, שהוא בן 6 דף ולקונטרס ראשון ואחרון, שהם בני 10 דף. בקונטרס 11-12 סומנו בטעות סימני הספירה החלקית פעמיים: מג-מד. סימני הספירה בקונטרס האחרון: עט, [1], פ-פב, [5]. עמוד ראשון ועמוד אחרון של הספר נשארו חלקים.

הפנים נדפס באותיות רש"י בינוניות, בשני טורים בכל עמוד ועמוד, פרט לדף [23,ב, 156,א] ומחצית ראשונה של עמוד א, בדף [103], שבהם נדפס הפנים בטור אחד לרוחב העמוד. כל טור מלא בן 34 שורות. פתיחות, כותרות, ותחילות עניינים נדפסו באותיות מרובעות גדולות. בפנים נדפסו דיאגרמות (ראה תמונה), בדף [23,ב-24,א, 156,א], וחרוזים בשני טורים (: "סימן לסדר פסח") בדף [103,א]. בסופי טורים אחדים נוצרו צורות בסידור השורות, כגון: בדף [61,ב], ובדף [144,ב]. מחצית שנייה של טור ב בדף [144,א] נשארה חלקה, ובסופה נדפסה (באותיות מרובעות ג־ולות) שורה בלתי מובנת: "אטהמקרהרלקט". בראשי העמודים נדפסו (באותיות רש"י בינוניות) שמות העניינים: "סדר תפלות החול"; "שבת ... ראש חדש ... חנוכה ... פורים"; "סדר ההגדה [של פסח] ופירוש(ה)"; "שבועות ... התעניות ... ראש השנה ... יום הכפורים"; "סדר הפרשיות וההפטרות"; "שער התקופות"; "הלכות ברכות". ראשי העמודים בדף [156,א; 144] נשארו חלקים, ובדף [60,ב] נדפס בטעות: "שבת", במקום: "חול".

הספר נפתח בהקדמת המחבר, ותחילתה נדפסה בעמוד השני בתוך מסגרת מקושטת. בהקדמה אומר המחבר: [ומפני אורך הגלות ... נשתנו המנהגות בתפלות כל המדינות ורוב ההמון ... אינם יודעים סדר המנהגות וטעמיהם ... עלה בלבי לחבר זה הספר ... מתלמוד בבלי וירושלמי ודברי הגאונים והמפרשים ראשונים ואחרוני[ם] ... וגם אביא מאשר שמעתי מנוטריקון וגימטראות ... וגם ... סדר עיבור השנים (סימני המועדים ... התקופות) ... אביא טעם למנהגות אשר הנהיגו ... וראיתי להקדים שלשה שערים בתחלה ... לבאר ... מצות קריאת שמע ... תקון התפלות ... ברכת המצות].

נחטאות

דף [14,ב]: "ועתה אחל לפרש על הסדר הברכות והתפלות ...". התחלת הפנים.

דף [143,ב-169]: "הלכות ברכות". בראשן מפתח לשערים א-ט. בסוף הפנים (דף [170,א]): [[נשלם פירוש הברכות והתפלות ... וחיברתיו ... באישביליא ... בשנת חמשת אלפים ומאה ליצירה ...]], 1340.

כולל גם: פירוש לפרק "במה מדליקין" (בסדר שבת), והפרק נחלק בדפוס למשניות: [א]-ח.

בטופס שלפנינו (לא כרוך, ודפים רבים הופרדו מגוף הספר) חסרים: דף [1-11, 19, 132-139, 166, 169-170]. דף [85, 90, 131] נחרכו באש וחסרות בהם שורות. כמה דפים נפגעו בשוליים בעש. תיבות ושורות טושטשו או נשחקו (והדף נשחת) מטעמי־צנזורה בדף [53, 74-75, 116, 160].

על מקורותיו של המחבר בספר זה, עיין: אבודרהם השלם, מהדורת רש"א וורטהיימר, ירושלים תשכ"ג, במבוא, מאת שמואל [חגי־קרויזר], עמ' 4-5. ועיין: ספר תשלום אבודרהם, מהדורת ר' אליעזר ב"ר רפאל פרינץ, ברלין תר"ס.

נוסח השער (למעלה) צוטט מפתיחת ההקדמה של המחבר, על־פי "האוצר" [37] עמ' 266, ופרידברג [18], בסוף הספר, צילום מב. הקולופון צוטט על־פי "האוצר" [37], עמ' 273, והעתקת פרידברג, שם, עמ' 103. על הדעות בפירוש פרט השנה בקולופון, עיין: טויבר [10], עמ' 527-528; [11], עמ' 171; ש"ח קוק [19], עמ' 170. על ר' יהודה גדליה הנרמז בקולופון כמשתתף בהדפסת הספר, עיין: רבינוביץ [20], עמ' לב, הערה 1. דברי המחבר בהקדמה ובסוף הספר הובאו על־פי ההוצאה השנייה: קונטשטינא[!] רע"ד, ועל־פי הדף האחרון מההוצאה השלישית: פאס רע"ז, שצילומו צורף לטופס שלפנינו. הרישום לפי העמודים הושלם על פי: B. Wachstein, Katalog, Wien, 1914, חלק שני, מס' 8.

ויחי

בשער החקו אותי סקירי מחשבותי · ועשותנותי לחצותי · לא יתנני
מסך יחדי עד ארצית לשרשי מזמות לבי · ך יד ה׳ היתה עלי חזקה
לשמי תבל אמה כפי חכה · וחשלימני עבודת היום וכל דיני פועלים
אשרי אנוש כתמר · אשוה כמנשיני דיני אשר והיתר · מפני
שחשתי הרבה מתנשים · כצפצפים ומרגים · ודחיתם שונות משתנות
מרעי תכביו כל · ויהולכים לקולא · וכקלים יניד להם · אף יש פורצים
בדעת אשרי מנהגיהם הרעים · אשר מתנו הלא שתו לבם לדברי לוז גם
נמה מכלים אשרי · על כן נחמודתי ותאוזרתי חיל לכתוב בקיצר כל
המלוקת המצעות כדיני אשר והיתר · והפסק איך יתנהג כהם ·
המדינים אשר בהגו הפרוסים · גם חדושים מספקות נחקקות תש
מסתוחקן בנדולי דורינו שהיו לפנינו כאשר עשיתי כתולדה

ובחלק הזה ארשום דיני שחישה וכריקה ושרפות ·
דיני כל שאר אשר והיתר עם דיני יין נסך ונעולי ובשולי
גוים · ופרטי מה כאורך ובקוראות למען אנודד ארץ להחזק ברקה
מסחרן · ומפני כי תלוקי דיני אשר והיתר רבים ועכוכים והם
מדרים תלוים בסברה · הסכבתי להדגיש לאשר תקלהשה · ואחלקם
על דרך כלל כפי אשר תשפיש החלוקה · ואת חקה להחלקם בדרך
מפשוטות בסדרים אחדי · והנני נושע עץ החיים בתוך הגן · עץ חיים
הוא למחזיקים בו והכל בשרם מרפא · והשלח ידו ולקח מפריו
ואכל וחי לעולם · ואלו השבות הכבללים בזה השרשן ·
בראשון שרש אשר ממנו יתעסקו כל הקנים ואליו ישובו ·
ושם השכי הוא רשם · והחלקים אשר יצאו מן הראש יקראו ענפים
ומן הענפים אכזרים ומן האכזרים נרגרים וכל הקרוב אל השרש
יותר כהול על הפרש והוא הנדגיר שאין מתעסק עוד ·
ונקרא אחראל בהתעסקותו ך שרש הוא · אשר מאכלות ·

דברי (ספר) **אגור** בן יקה[!] אל התלמיד ... ר' עזריה אברהם בן כמ"ר דוד עובדיה הרופא ז"ל מבית לאון מעיר טרי קרקו ... (דינים פסוקים ... גם ... חדושים ... אשר ... פסקו חכמי דורינו ... גדולי אשכנז וצרפת ... ואני יעקב ברוך בן מורינו ... רבי יהודה לנדא אשכנזי ... קראתי שם הספר ... אגור ... כי בו אאגור ... כל הדעות ... בן יקא [!] בן מי שאסף התורה והקיאה ... לתלמידים לאלפים כאשר נודע ... לכל בני אשכנז וצרפת ... ואתחיל לסדר דברי ... כפי הסדר ... עבודת היום ומועדים ... אסור והיתר ...).

[נאפולי, דפוס עזריאל בן יוסף אשכנזי גונצנהוזר, אחר ר"ן, 1490]. [188] דף. 4°. 23 ס"מ.

הוצאה ראשונה.

עמוד ראשון נשאר חלק. הספר נפתח בהקדמת המחבר, ותחילתה נדפסה בעמוד השני בתוך מסגרת מקושטת, בהבלטת אותיות התיבה הראשונה: "דברי".

נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים, אבל עם ספירת־קונטרסים: [א]-[כו]. קונטרס ב-יג, טו-יט סומנו בדף הראשון והשלישי. בקונטרס ד סומנו הדף הראשון והרביעי. בקונטרס א סומן הדף החמישי, ובטעות: "בב" [!]. קונטרס כא-כג סומנו: א-ג. בקונטרס יד, כ, כד-כו אין סימני ספירה. כל קונטרס בן 8 דף, פרט לקונטרס יד, כ, כג, כה-כו, שהם בני 4 דף. דף [172, 180, 188] נשארו חלקים. השווה: מארכס [32], עמ' 34, מס' 32.

הפנים נפתח בדף [3,א]: "מה טובו אהליך יעקב ...". דף [105-108]: "ויהי כאשר התעו אותי סעיפי ...", הקדמת המחבר לדיני איסור והיתר. דף [153-171]: "סימני הספר". תוכן העניינים לפי הסימנים בפנים: א- א[לף] תם. הסימנים משובשים בחלקם. עיין בהוצאה השנייה: רימיני רפ"ו.

דף [173-179]: "(ספר חזון)". חידות בהלכה ופתרונן. עם הקדמה: "וארא ... דברים ... ונראים הפכים מן האמת והסברא ... וקבצתי מהם ... וקראתי לקבוץ הזה ספר חזון ...". דף [174,ב]: "הצעות החידות", ואחר כל חידה "פתרון". ספר חזון נספח לספר אגור גם בהוצאות הבאות אף שאין קשר ענייני ביניהם.

דף [181-187]: השלמות ותיקונים, ובראשם ובסופם הסכמות הרבנים: ר' יהודה הנקרא מסיר ליאון, ר' יעקב ב"ר דוד פרוינצל ממרשילייה, ר' בן ציון ב"ר רפאל דנויט, ר' יצחק ב"ר שמואל מ' חיים ספרדי, ר' משה ב"ר שם טוב למשפחת בן חביב (עם חרוזים), ר' שלמה חיים ב"ר יחיאל רפאל כהן (בדף [184,ב]), [[ר' נתנאל ב"ר לוי [טרבוט] איש ירושלם ור' דוד ב"ר יהודה הנקרא מסיר לאון]], הנזכר. ראה להלן. בראש ההשלמות והתיקונים נדפסו דברים בלא חתימה: "במה אקדם לה' ... תודה ... אשר זכני ... להשלים זה הספר ... מורשה קהלת יעקב ... אמרתי אצרפהו ... לתקן כל החסרונות אשר נמצאו בו מצד הפועלים עושי המלאכה בדף מיוחד [היינו:

בקונטרס מיוחד, ראה להלן] אשר בו חקקתי ותקנתי כל החסרונות ... בקונטרס א ... ראוי שיאמר ... בקונטריס אחרון [קונטרס כ] ... בחזון ... ראוי שיאמר ...". ראה להלן.

הפנים נדפס באותיות מרובעות. פתיחות, סיומים וחלק מהכותרות והסימנים נדפסו באותיות גדולות. תיבה ראשונה: "ויהי", מהקדמת המחבר לדיני איסור והיתר (דף [105,א]), ומפתיחתו בספר חזון (דף [173,א]), נדפסה בתוך משבצת מקושטת, בראש העמוד ולרוחבו (ראה תמונה). ראשי העמודים נשארו חלקים. סדר העמודים בקונטרס יא נדפס נכון. עיין: ריבקינד [24], עמ' 491.

בטופס שלפנינו חסרים: דף [1, 172, 179-180, 185-188]. צילום של העמוד השני של הספר צורף לטופס זה. דף [184] קרוע בקצוות. בדף [2-3, 130-139, 152] נפגעו תיבות מעש, ודפים נוספים אחדים נפגעו בשוליים מעש. דפים רבים הודבקו בנייר בקצוות, סביב שורות הפנים. מטעמי־צנזורה טושטשה תיבה אחת בלבד: "נשתמד" (בדף [19,ב]). בטופס נוספו בכתבי־יד שונים: הגהות והערות (אחדות מהן ארוכות), בלמעלה מארבעים מקומות, ובחלקן הוסתרו בנייר מודבק; ספירת־דפים חלקית, משובשת. עיין: האגור השלם (עם ספר חזון השלם), מהדורת הרב מ. הרשלר, על־פי דפוסים ראשונים וכתבי־יד עם מבוא, ירושלים תש"ך. לסימן אלף שן, שם, עיין (במאמרי): גרשון כהן, לתולדות הפולמוס על סתם יינם באיטליה ומקורותיו, סיני, כרך עז, תשל"ה, עמ' סב-צ.

מקום הדפוס נקבע על־פי דברי המסכים ר' יצחק ספרדי: "נאם הנמצא פה נאפולי". שם המדפיס, על־פי מארכס, שם; פרידברג [18], עמ' 45. המסגרת המקושטת בראש הספר כאן דומה לזו שבראש ספר פירוש התורה לרמב"ן (עיין: פרידברג, שם, בסוף הספר, צילומים כה-כו), ובשני הספרים קונטרסים בני 8 דף. ראה להלן, בערך 23. על שנת הדפוס, עיין: טויבר, [10], עמ' 525-526. אומנם, דעתו של טויבר, שהספר נדפס אחרי פטירת המחבר מפני שבספר נוספו הערות שאינן של המחבר, בטעות יסודה. שכן, ההערות לא נדפסו בהוצאה ראשונה זו, אלא בהוצאה הבאה: רימיני רפ"ו. ועיין: זנה [8], עמ' רלא. וראה להלן: בערך 26. המחבר נזכר שם (ספר ר[בינו] בחיי) בקולופון, בעודו בחיים (וכן בספר הקאנון, ראה להלן: בערך 25), ופרטי הדפוסת שם, יש בהם להעיד על פרטי הדפוסת כאן (השווה: מספר הדפים בקונטרסים, צורת אות־הדפוס ועוד).

ספר אגור בהוצאה ראשונה זו, הוא הספר העברי הראשון שבו נדפסו הסכמות רבנים. עיין: ווינער, [6], עמ' 17, מס' 142.

רישום מספר הקונטרסים והדפים בספר, הושלם על־פי הטופס הנמצא בספריית הסמינר היהודי התיאולוגי, בניו־יורק. בטופס זה נדפסו בעמוד א של דף [185]: שתי ההסכמות האחרונות (ראה למעלה), ובסוף עמוד א ובעמוד ב נדפסה תוספת: "בהיות כי מדרך מלאכת הדפוס לפול הרבה טעיות בספרים מצד עצלות הפועלים ... כן נפל בספר הזה ... ולפעמים מיחכים הטעיות לבעל הספר או לבעל ההגה[ה] ולכן אמרתי לצרפו צרוף אחר צרוף עד אשר לא אשאיר בו כמעט טעות אשר לא יהיה מתוקן בזה הדף עם מה שכבר הוגה בשנ[י] דפים ראשונים [היינו: 2 גליונות ראשונים, דף 181–184] ... בסימן יז ... בחזון בהקדמה ...". ובדף [186] בעמוד ב, בשורה

האחרונה: "... וכן ראוי הכל למחוק אר". בטופס זה חסרים דף [187-188]. התיקונים שנדפסו בסוף עמוד ב של דף [186] שייכים לנדפס בפנים הספר, עד דף [176] בלבד. שומר־הדף: "אר" בדף [186,ב] מעיד, שתיקונים נוספים (אחרונים) השייכים לדף [177-179] נדפסו בדף [187]. לפי זה, תיקונים ראשונים לספר נדפסו בקונטרס כה (דף [181-184]), ותיקונים נוספים נדפסו בקונטרס כו, שכלל 2 גליונות (ולא כפי שחשב המדפיס: "בזה הדף"), היינו: דף [185]-[187], ודף אחרון שנשאר כנראה, חלק. טופס שלם של הספר מהוצאה ראשונה זו, לא נודע כנראה, עד היום. השווה: הרב הרשלר, שם, במבוא.

על המחבר, ראה להלן: בערך 35.

[3]

טופס נוסף, שנחתכו ממנו שולי הדפים: 18 ס"מ. בטופס זה חסרים: דף [1, 110, 155-158, 172-188]. העמוד השני הפותח את הספר הושלם בכתב־יד, בעמוד א של דף חדש, שכרוך במקומו. בדף [2] נוספה חתימת־בעלים: "קנין כספי ... ולפנים נקרא שמו ליאון שונצינו ... נאם יצחק מנחם לוי ...". סדר העמודים בקונטרס יא כמו בטופס הראשון.

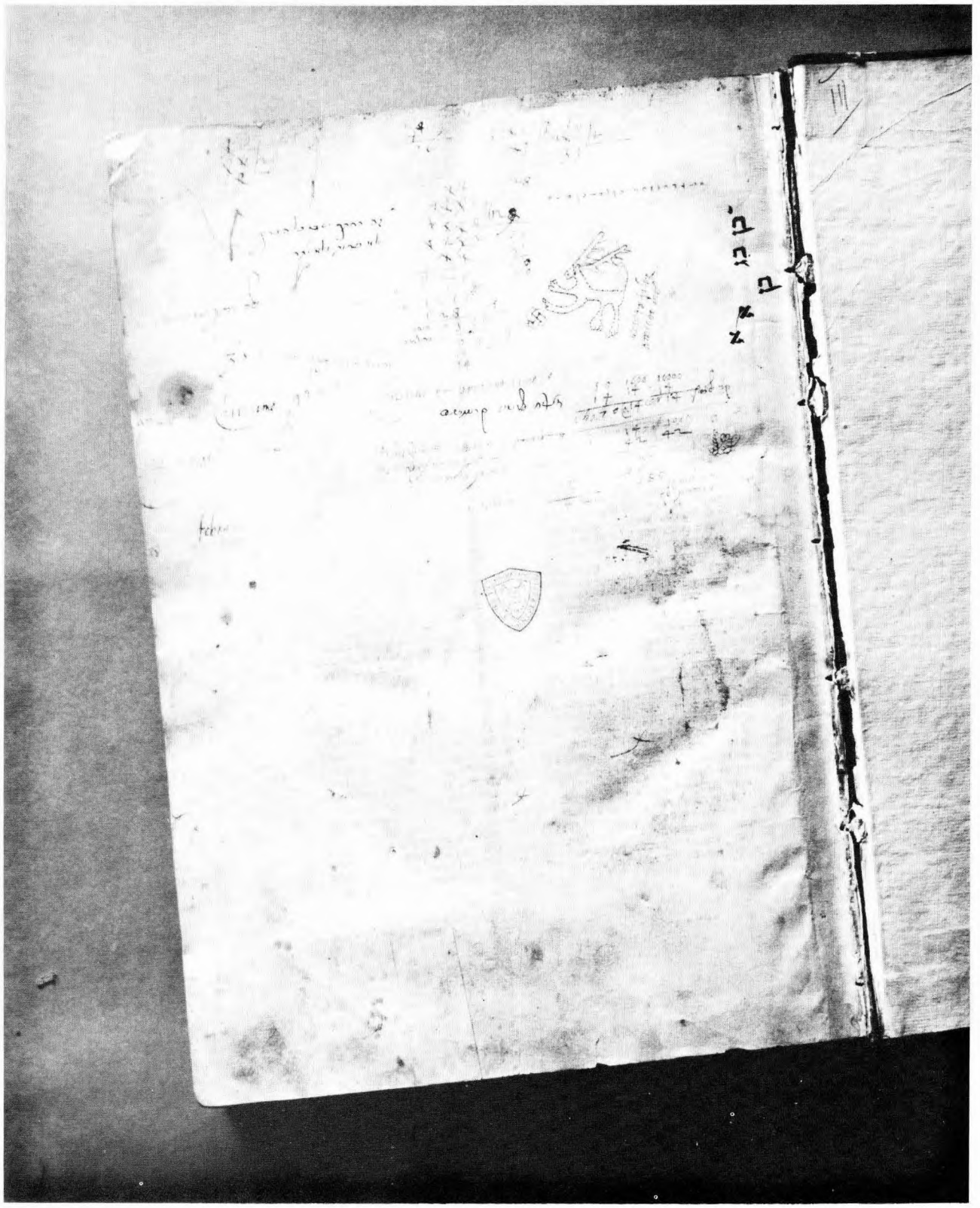

(**[ארבעה טורים]**: אורח חיים ... וחלקתיו לשלשה ... סדר היום ... איך יתנהג האד[ם] מעת קומו ועד שכבו ... וענין התפלות ... הברכות ... סדר ... השבת ... כל הלכותיו ... סדר המועדות והלכותיהן ... עשיתי זה ... לקוטי בתר לקוטי ... בית יעקב [שם המחבר] לכו ונלכה באור יי).

(מנטואה, דפוס אברהם כונת, רל"ו [1476]). [130] דף. °2. 41 ס"מ.

הוצאה שנייה. הוצאה ראשונה יצאה לאור בפייביא די שקו בחודש תמוז בשנת רל"ה (עיין: שטיינשניידר [34], עמודות 1181-1182, מס' 1; גולדשמידט [29], עמ' 77-78), בשם: "ארבעה טורים". טור אורח חיים בהוצאה שלפנינו נחשב כספר העברי השלישי שיצא לאור בדפוס עם תאריך הדפסה מפורש. עיין: מארכס [31], עמ' 484-486; זנה [8], עמ' רי-ריב, רכא. על הספרים העבריים הראשונים שנדפסו בלא תאריך־הדפסה, עיין: מארכס, שם, עמ' 492-493. ראה גם להלן, בערכים: 14, 20.

טור אורח חיים שלפנינו נדפס עם טור יורה דעה. שני הספרים נמצאים בספרייה בטפסים שלמים ובכרך אחד. עיין להלן, בערך 5: יורה דעה, מנטואה־פירארה רל"ו-רל"ז. טור אבן העזר וטור חושן המשפט לא נדפסו בהוצאה זו.

נדפס בלא שער ובלא ספירת דפים וקונטרסים, אבל עם שומרי דפים רבים בכל קונטרס וקונטרס (בקונטרס העשירי בכל דפיו), של אות אחת או יותר, של תיבה אחת או שתי תיבות ואף של שלוש תיבות (בסימנים: תקיד, תקיט) וארבע תיבות (בסימן תלז). עיין: בית־אריה [2], עמ' 38. מספר הקונטרסים (שנספרו על־פי תפירתם בכריכה) הוא: 13. כל קונטרס בן 10 דף, פרט לקונטרס ראשון, שהוא בן 12 דף, ולקונטרס אחרון, שהוא בן 8 דף. דף אחרון נשאר חלק, וחסר בטופס לפנינו. עיין: וואן שטראלן [35], עמ' 98; מארכס [32], עמ' 33, מס' 27. עמוד ראשון של הספר, ועמוד ב של דף [86] (ראה להלן), וכן ראשי העמודים נשארו חלקים.

הפנים נדפס בשני טורים בכל עמוד ועמוד, באותיות מרובעות בינוניות לפי "הכתיבה האיטלקית", עם אותיות מרובעות גדולות לפתיחות ולהתחלות לפי "הכתב הרבתי המרובע ... איטלקי אשכנזי". עיין: בית־אריה, שם, עמ' 30. כל טור מלא בן 50 שורות. בטורים רבים מספר השורות פחות, וסידורן בדפוס יצר צורות מגוונות של סופי טורים (למשל, בסימנים: קכו, רעט, שעו, שץ, תלב, תמה, תקנד, תקע, תרג, תריד, תרכב, תרסו, תרעח) וחללים רבים בתוך הפנים, למרות שאין כל השמטה ברציפותו. סידור העמודים של גליון אחד (2 דף) על־ידי הפועלים בוצע כנראה, בבת אחת, ולפעמים נשאר מקום פנוי בעמוד אחד עד המשכו של הפנים בעמוד הבא, שסידורו קדם לזה של העמוד הקודם לו.

בקולופון (דף [129,ב]): "אמר אברהם קטן המשפיעים ותלמיד הרופאים הנסמך ... בכמ"ר שלמה כונת' זלה"ה ... אשר שם לכתוב זה הספר הנק[רא] אורח חיים ... אשר יצטרך לכל בית

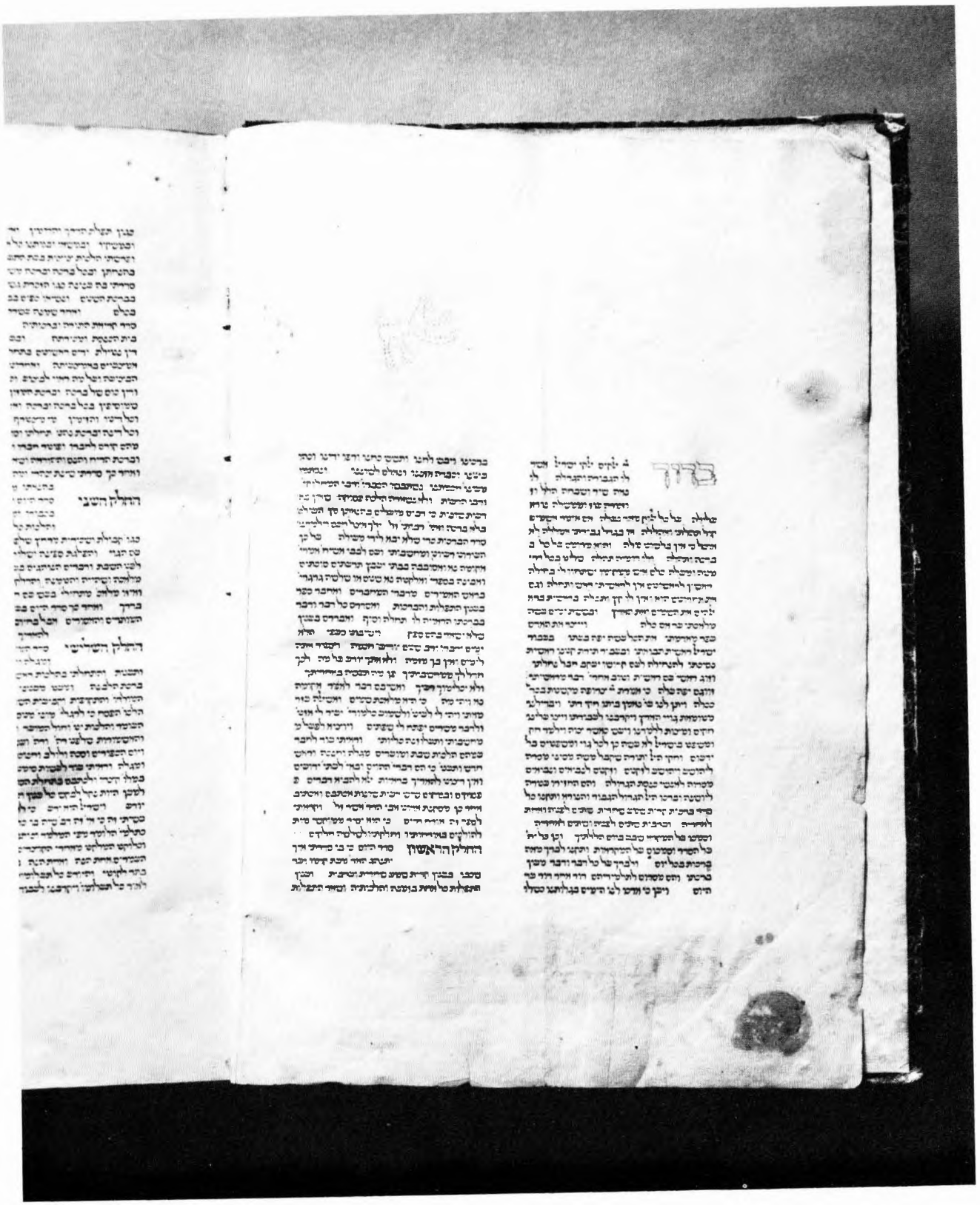

ישראל ... וברוך ... עליון ... כי נתן לעבדו עזרה לכתו[ב] השלמת הספר הזה בחמישי ביד' לחדש סיון שנ[ת] חמשת אלפים ורל"ו ליצירה למנין שאנו מונין פה מנטואה. השם יזכנו להגות בו ויצליחנו בענינו ויקיים בנו ... חזק ואמץ אל תערץ ואל תחת". על הנקודה שנדפסה מעל אות ת בשם "כונת", עיין: גולדשמידט, שם, עמ' 11, הערה 2. על המרומז בפסוק בסוף הקולופון, ראה להלן בטור יורה דעה, בערך 5. על צורתו של הקולופון, ראה להלן.

בקולופון מתאר כונת גם את מלאכת ההדפסה של הספר הזה: "אמר אברהם ... הכותב בכמה קולמוסים בלא מעשה נסי[ם] ... והשיג זאת המלאכה לכתוב כהלכה מערכה ערוכה לקראת מערכה אלף עמודי[ם] בכל יום פעמי[ם] באהבה ובלב נדיבה ארבע עמו[דים] בפעם אחד אשר בצד אחד מן הדף בנייר הגדול וכן הארבעה אשר בצד השני עד שימצא היות כתוב הדף אשר לו ב' דלתות וד' פנים בב' פעמי[ם] וזה מלאכתו כל הימים אשר שם לכתוב זה הספר הנק[רא] אורח חיים". (ראה תמונה, בעמ' 16).

כוונתו של כונת היא, שעל גליון של דף אחד גדול, המתקפל בספר לשני דפים (" ב דלתות"), הדפיס בכל צד ארבעה ("עמודים") טורים, היינו: שני טורים בכל עמוד מארבעת העמודים ("ד פנים") של שני הדפים בספר, ובכל יום הדפיס ("אלף עמודים") אלף טורים מגליון אחד של הספר, ואלף טורים נוספים ("פעמים באהבה") מגליון שני של הספר. הספר כולו, כמו כל גליון ממנו, יצא איפוא, לאור, במאה עשרים וחמישה טפסים.

בדברי כונת שני חלקים. בחלק הראשון, עד תיבה: "נדיבה", הוא מספר, שבכל יום הכין פעמיים שתי מערכות להדפסת שני גליונות מן הספר, ופעמיים הדפיס אלף טורים, אלף של גליון אחד ועוד אלף של גליון שני. בחלק השני, מתיבה: "ארבע" עד תיבות: "ב פעמים", מוסיף כונת ומסביר את כוונתו במונח "מערכה" ואת סדר הדפסתו של גליון אחד: תחילה, הדפיס בצד אחד של הגליון מסגרת ("מערכה") אחת, שבה סודרו לדפוס ארבעה טורים, ואחרי־כן, בצד השני של הגליון, הדפיס את המסגרת ("מערכה") השנייה, שגם בה סודרו לדפוס ארבעה טורים נוספים. כך, שתהליך ההדפסה של שמונה טורים בגליון אחד ("הדף בנייר הגדול") נעשה בהטענת מכבש־הדפוס ובהפעלתו פעמיים ("ב פעמים").

בניגוד להסבר זה לדברי כונת, התואם גם למובנים המדוייקים של מונחיו, שכונת בחרם בקפידה, הועלו בעבר, וגם לאחרונה, הסברים שונים, במאמרים ארוכים ומיוחדים לנושא זה, שלא עלו יפה. ואכן, הדיון המפורט בלשונו של כונת, במאמרים שונים, הבליט את חשיבותו הגדולה של הקולופון שלפנינו, בהיותו מקור בלעדי לתולדות הדפוס העברי בשנותיו הראשונות, ולהכרת בית־דפוסו של כונת וזמנו. עיין: M. Pollak, The daily performance of a printing press in 1476, Gutenberg Jahrbuch, שנה 1974, עמ' 66-76; A. Rosenthal, Some remarks, שם, שנה 1979, עמ' 39-43. על מספר הטפסים הנזכר, שנדפסו מן הספר שלפנינו, עיין גם: א. מארכס [30], עמ' 104; רוזנטל, שם, עמ' 43.

בית־אריה (שם, עמ' 36), בדיונו בהרכבם של הקונטרסים בספר שלפנינו, אומר: "ברור, שזו הטכניקה היחידה האפשרית בספר שהרכב הגליונות בקונטרס הוא בלתי זוגי". לרשימתו (שם)

תרנג סדר יום שוב יחבלוהו מיכאל יום טוב

הלכות תענית

תרנד טעם לתענית יחיד תענית ואסי פחחצר ובתענית ציבור בפרקמא לגי שיחתו כתן אדם יכול להתענית כתן בשבתו

תרנה טעם להדלקת הנר בתן ולהזהיר בהדלקן ומשה מדליקין ונר שיש לו שני פתילות ובשום הטחין בבית ובחיבר בשליית ובמשת המטבח

תרנו זמן הדלקת נשמת כתן יתן ואם שבר זכר

תרנז טעמים ושעלות התיר יש יבאיה נר חנוכה להדלקן ואסי בשבתות ויום טוב שיהיו יפה כשהדלקן אין מדליקין אלא מן השוק להחזיר

תרנח הדלקה בשר לבר

תרנט הדלקה בשעה שיצא שני מהדלקן

תרס דין בהכנסן להדלקה ומה אמצ אחר הדלקה

תרסא דין השמש ושר שהדלק ואכל הביא ויבים הנרות בבית אחר

תרסב נר חנוכה של שבת דין להדלק אדם עשם קודם

תרסג הזכיר הנרות בברכת המזון מעשה או אחרונים פיסח שבת בשבת

תרסד דין שבדלקן בה במוצאי שבת

תרסה הזכרת חנוכה בתפלה וברכת המזון ודין אורחים שבם

תרסו ובעזוד את ההלל בשבת ושאר ימי השנה

תרסז סדר יום בחול ובשבת ושאר ימים חוש שבת בחול או בשבת

תרסח סדר הנרות של חנוכה

הלכות עירובין

תרסט טעם לעשית שלוש סאדר ושאר פרטים בירושלמי מתענין ביום ט' כלבנין

תרע דיה רבי מבשל מצני מיחד מבלי

תרעא וכן יראה לפרש לשרים המיוחס חוש ושה נחרב מוקף ומי שדשת הלך בשדות ובן עיר שהלך לכרך או ושאר ויחשיה בשדה ובשבוק השנה

תרעב מי חיב בקריאתה ואם עשים מלאכות אעשים

תרעג השכיר קריאתה מיושב ושרוצין ומתענים דומה קדמין ואם אינו שרוצה כלה או השמיט בה תפוסיו אינו יוצא ואם קדא כל צה ובאדיה לשי קדא ואם נחלקו בית שמאי על בית הלל בתפוסיו

תרעד השכיר תיכון מבורר ושתפת ואם שכרה בין השנים ותצאים ושלא הכל שני תיכון ואם לו אשה ואם ילדן בבית לא בתך לא לשנים ילא

תרעה בשבתות ואם לא בתך לא לשנים ילא לאחרים ואם שמע בה ומי שיש בה השנים לאחרים

תרעו דין סדר הלילה ודינים שלו ברייתו

תרעז מצות אכילת שמורת שנאמר לכתך בשים ואכן סעודת שרדים ושלושה

תרעח הני מילתא ומשרי השכר ותכנית שי פעמים לו מת בי ביום או קדש לכן ובשכר יתהנג האכל

תרעט דין ושכשה כשר ומשה שכר שכשרד המשכון

יהודה בן

תימא אומ הוי עז כנמר

וקל כנשר ורץ כצבי וגבור

באריי לעשות רצון אביך

שבשמים

פרש ושכשה יבשים בשבת הבאה ושבת' והשיאל בשו כנגד לפי שיהיא סלל בשבת הבאה יתבאר לפי שעשרים שהים בשבת המשיכה ושלשים לשבועה מצוה בני אדם שמלמדים שלום ושלכן הזהיר שתשנו צרך כנגד המלמדים ואל המצוה ללמדים המצות וכן אסר הכן יחיצן בן זאב לומלמדיו יהי רצון מלפניך שלא שלים כנגדך בשני ושם . וכן הוא לכנון הבשה שעשני שהרם מלמדים מצוה שהרם יהקן עשה שיתבים משני הבריות . ושלכן הזהיר שתכשון מלצרך כנגד הכלבים ולא תעבוש . וכן אסר ויהי השאל שלום השם' ואין בשרה שבהיותך נגד פלים ולא אבוש וזה כי היה נרוך ובניות בין השמות היה מחזיק בתניאי ואלמי וזה כי היו פלשתים שלח ויאסר אל שבשר כנגד דומת השן ודומה ומוצ לעשר כי שכשר הנשר שם

בגיר כן הוה הרי
מירוי ברם שיהוא תיהיל
חומר יכלי השמש ל גת
כנגד הלם כי תנב' בם
שתחזיק לבן לבני יתי
הרגלים שהגלך לשרב
הגלך שלי השאל שתן
הסדר אשר יהיה כי
ואחר כך הש לב' אל שר
פרושת שיה ויהוב
הנברים כי הלם תו בר
אז לרבה זה לאחר שרי
היה שתשאל שיפורש ל
ויהוב שלכן הנשאל
הלא יכלתי לבנות שלו
שאי שבאך בשבך הלב
שיהא יכול אחד שלי
בחול אז שיהיב בזין
לא שבשת משתיך יהוב
משבר הנחה הלא יהי
הגלך שלי השלים שוב
ויהיה שיהי אני שבר
ויהיה כל שכן אם
להתחבן לבני בירושלי
לשני שיהיים שיכון לש
בכלים שלול ולשלוח שב
כשלי הופני הקבה
שיהיל שכין השמות
אותה שעה של אותן
להתבל ויהיל שלי
הזהיבה ואחר הנשמיע
לשלים בתחיני טוב
בלא בעה ושרב לנשר
והשרית הקבה ושבת
והעטיה והשלים יהשו
הקדבני טוב יהני לאשר
הקדבן שיהיב ביום הכ
הבון על השלשי אחי יהי
ושיהבל לשבוך בשלי אחת
בשיהית הענשית והשלוש
אחשות לא יעשה בן לשו
אין יכול להשלים שהיה הי
שהיה הנשלה והשלה הי
ויהיהי לשלשים בשהיה לא
לשמוך לשבוחי ואחי יכ
בני של אל ואחי
ב ושמוך לשם
שלי

צריך להוסיף גם את טור יורה דעה (בכרך שלפנינו), שגם בו רוב הקונטרסים בני 5 גליונות. ראה להלן, בערך 5. קביעתו של בית־אריה (שם), ש"המעבר לקונטרסים בעלי ארבעה גליונות יש לייחס להשתכללות מלאכת הדפוס", חשובה ומעניינת. אולם, מסקנתו, על־פי קביעה זו בלבד, שספר נפת צופים "יש אולי לראות בו את הספר האחרון שנדפס בבית הדפוס של אברהם כונת", אינה חופפת לדבריו (שם, עמ' 38) ביחס לשיטה לשמירת סדר הדפים, ש"בנפת צופים נשנית לעתים המלה האחרונה בדף, בראש הדף שלאחריו, וביוסיפון התופעה שכיחה יותר, לפעמים אף מעמוד לעמוד", שלפיהם המסקנה הפוכה: שספר יוסיפון נדפס אחרי ספר נפת צופים. מה גם, שאופנברג ([33], עמ' 139) כותב, שבנפת צופים אין כלל שומרי דפים ועמודים. בניגוד לבית־אריה, קבע גולדשמידט ([29], עמ' 75-77), ובצדק, שקנה־המידה לסדר הדפסתם של דפוסי מנטובה מתבטא לא רק בשיכלול הטיפוגראפי של הספר בלבד (ולא כפי שהובנו דבריו על־ידי אופנברג, שם) אלא גם בעובדה, שרק ביוסיפון ובטור אורח חיים (שלפנינו) מופיעים לראשונה בדפוסי מנטובה תאריכי דפוס מפורשים, שהם כשלעצמם מכריעים, ששני ספרים אלה (יחד עם חלק מטור יורה דעה) היו הספרים האחרונים, שהדפסתם הושלמה על־ידי כונת בשנת רל"ו. ראה גם להלן: (ספר יוסיפון) בערך 7; (פירוש על התורה) בערך 21; בערך הבא (טור יורה דעה).

הספר נפתח (בעמוד השני) בהקדמת המחבר: "[ברוך] יי אלקים אלקי ישראל". החלק העליון של העמוד נשאר חלק (כדי להשלימו בקישוט בכתב־יד). התיבה "ברוך" נרשמה בכתב־יד, באותיות גדולות (שתוכן לא הושחר בדיו), בראש טור ראשון (מן ההקדמה) לצד ארבעת השורות הראשונות, שקוצרו בדפוס למחצית רוחבו של הטור (ראה תמונה, בעמ' 10).

בהקדמה (דף [1,ב-2,א]), שצוטטה למעלה בסוגריים במקום השער, אומר המחבר: "ויען כי ארכו לנו הימים בגלותנו ... נשתבשו הסברו[ת] ורבו המחלוקו[ת] ורבו הדעות ולא נשארה הלכה פסוקה שאין בה דעות שונות ... על כן העירוני רעיוני ... אקומה ... ואבינה בספרי[ם] ואלקטה ... מדברי המחברים ואחבר ספר בענין התפלות והברכות ואסדרם כל דבר ודבר ... ואבררם בענין שלא ישאר בהם ספק ... ואין דרכי להאריך בראיות ... ובמקום שיש דעות שונות אכתבם ואכתוב אחר כן מסקנת אדוני אבי הרר' אשר [הרא"ש] ז"ל וקראתי לספר זה אורח חיים".

בסוף ההקדמה: "וראיתי עוד לעשות סימנין לכלול כל ענין במלו[ת] קצרו[ת] ולכתבם בתחלת הספר במספ[ר] במנין למען היות נקל לבקש כל ענין וענין". מספר הסימנים: תרעט, גם בפנים וגם במפתח שבראש הספר (דף [2-10]), אלא שבפנים נשמטו ציונים אחדים (קפב-קפד שנכללו בסימן קפא; רנג שנכלל בסימן רנב; תס-תסא שנכללו בסימן תנט; תסט שנכלל בסימנים תסו-תסח) או שנפלו בהם טעויות (סימנים קיא-קיד, שתוכנן אינו חופף לזה שבמפתח). בדפוסים מאוחרים נשמט המפתח ותוכנו לא נדפס גם לא בראשי הסימנים בפנים (שלא כמו בחלקי השלחן הערוך), ומספרם של הסימנים שונה (תרסב או תרצז). על מספר הסימנים בכתבי־יד בודדים (תרעז; תרעח; תשג), עיין: ח. מיכל [17], עמ' 489, מס' 1060.

כאן המקום להעיר, שב"האוצר" [37], נדפס צילום לדוגמה מן הספר שלפנינו, ומיקומו המוזר של הצילום במרכזו של עמוד שלם (שם, עמ' 17), כאילו מדובר בצילום של עמוד ראשון

או של עמוד אחר מן הספר שלפנינו, בטעות (או בהטעייה) יסודו. חמש השורות שבצילום אינן אלא קטע קטן בלבד, שצולם מאמצע טור שני שבעמוד השני של דף [10] בספר שלפנינו, והקטע אינו אלא התחלת הפנים של טור אורח חיים שלפנינו: "יהודה בן תימא אומ[ר] הוי עז כנמר ... לעשות רצון אביך שבשמים ...", שנדפסה בטור השני, בהמשך אחד באותו טור, לסוף המפתח של הספר (ראה תמונה, בעמ' 12). הערה זו, יש להוסיף לדברי הביקורת החריפים, ובצדק, של גולדשמידט נגד עורכי "האוצר". עיין: גולדשמידט [29], עמ' 39 ואילך, ובעמ' 50-51. ראה להלן, בערך 12.

בדף [46-50,א] (בסוף סימן רלא): "ראיתי להעתיק הלכות דעות (פרק [א]-ז) להרמב"[ם] ז"ל [מתוך ספרו: משנה תורה, ספר המדע] לפי שהם דברי[ם] המישרי[ם] דרך אורח החיים". עיין: י. זנה, שם, עמ' רכא (הערה 19)-רכה, ועמ' רלא-רלה. ראה להלן, בערך 14 (משנה תורה [רומא לפני ר"ם]). הנוסח כאן שונה לגמרי (למשל: בראש פרק א, כאן: "ויש שהוא מקצר צרכיו למאד ודיו שאפי' דב' מועט יספיק לו", ושם: "ויש מקצר נפשו שדיו אפילו דבר מעט שלא [!] יספיק לו"). הלכות דעות נדפסו במקום זה גם בהוצאה הראשונה של טור אורח חיים.

בדף [53,א] (בסימן רמב): "וכמה פעמי[ם] נשאתי ונתתי בדבר לפני אא (אדוני אבי) ז"ל, במוני היום שיש לי מעט משלי ואי[נו] מספיק לי וצריך אני לאחרי[ם] אם אני בכלל עשה שבתך חול אם לאו. ולא השיבני דבר ברור. אח"כ בפרקי אבו[ות] מצאתי בפירו[ש] רש"י ... לאורייי ... אלא למי שהשעה דחוקה לו ביותר".

בדף [84-87,א] (סימן תכא): "כללים למצוא מולד הלבנה ... חשבון התקופות לדעת שמואל ... חשבון התקופו[ת] לרב אדא בר אהבה ... פירוש לאלו הלוחות", שני לוחות, למצוא מחזור השנים לכל שנה ושנה, שלא נדפסו, ומקומם, עמוד ב של דף [86], נשאר חלק. בפירוש מביא המחבר דוגמה לשימוש בלוחות, ואומר: "רצינו לידע שנת ה' אלפים וק' לבריאת עולם באיזה מחזור הוא ... מצאנו כי הוא מחזור רסט ... נתבאר לנו ששנת ה' אלפים וק' הוא שנה שמינית למחזור רסט". מכאן שהמחבר חיבר את הספר לפני שנת ק, [1340]. עיין: ח. מיכל, שם.

בדף [120,ב (סימן תריד); 123,א (תרכח)] נשארו מקומות פנויים לציורים שלא נדפסו. בדף [129,ב] (סוף הלכות פורים ומגילה) בסיומו של הספר, נדפס: "ליהודים היתה ותהיה אורה ושמחה וששון ויקר". כאן, בעמוד־הדפוס האחרון, נדפסו השורות בצורות של ריבועים (בטור א) ושל מרובעים מאונכים (בטור ב) על רקע לבן (ראה תמונה, בעמ' 16).

נוסח הפנים אינו זהה לגמרי לזה שבדפוסים שלנו המאוחרים (למשל: כאן נדפס בסוף סימן קסב: "והראב"ד ז"ל לא פסק כך", שנשמט בדפוסים שלנו בסוף הסימן המקביל, שציונו גם: קסב), אך השינויים אינם רבים. ומאידך, מרובים הם המקומות כאן, שבהם נפלו שיבושי־דפוס מפליגים וגם נשמטו תיבות ושורות רבות (למשל: כאן נשמט בסוף סימן שלה הסיום: "ולצורבא דרבנן שרי", שנמצא בדפוסים שלנו, בסוף הסימן המקביל: שלט). בטופס שלפנינו הושלמו חלק גדול מן ההשמטות ותוקנו שיבושים רבים בההגהות שנוספו בכתב־יד, ואלו חופפות בדרך כלל לנוסח של הדפוסים שלנו.

מלבד ההגהות, בשני כתבי־יד שונים, בתוספת קוים על־ידי העברת קולמוס על שורות רבות, נוספו בספר גם הערות (למשל, בסימנים: כא, תכד, תל), ניקוד לכמה שורות (בסימן תסג), ציורים של אצבע מצביעה (למשל, בסימן: תצט) וספירת־דפים (1-129).

בעמוד הראשון החלק נרשמו רישומים שונים: אותיות הא"ב, קטעי פסוקים, חשבונות וציור (שטבוע גם בעמוד השני) של דמות צבי בעל קרניים (קווי הציור נוקבו בחורים זעירים) ולידו רישום של צלב־קרס (רישום קדום), עם חתימה (?): Moseto Filga amicho mo (ראה תמונות, בעמודים 8, 10).

הטופס שלפנינו נדפס על נייר לבן ועבה עם שוליים רחבים, שנחתכו למטה בדפים רבים, ממש בקצות השורות, ובמקומם הודבקו שוליים מנייר עבה וקדום אבל שונה בטיבו. כמה דפים הוכתמו בכתמים כהים. אפשר, שבשוליים שנחתכו, נרשמו הערות של צנזורים, שבדקו את הכרך פעמיים, בשנת 1611 ובשנת 1745. גם הכתמים נגרמו בוודאי, על־ידי נוזל שמחק את טישטושי הצנזורים (למשל, בסימנים: רפט, גם במפתח וגם בפנים, בדין סעודה שלישית; תרנו, בהלכות חנוכה; תרעו, בדין סעודת פורים). על בדיקת הצנזורים ראה להלן, בטור יורה דעה, בערך הבא. דפים אחדים בספר נפגעו בשוליים מעש.

(**[ארבעה טורים]**: יורה דעה. העירוני רעיוני ... ואחברה ספר בענין איסור והיתר ושאר הדברים הצריכים בזמן הזה ... וקראתי לספר הזה יורה דעה ... עשיתי הדבר הזה ... לקוטי בתר לקוטי ... בית יעקב [שם המחבר] לכו ונלכה באור יי).

[מנטואה]-(פירארה), [דפוס אברהם כונת] - (דפוס אברהם בן חיים [מן הצבועים]), [רל"ו] - (רל"ד [צ"ל: רל"ז, 1476-1477]). [96] דף. °2. 41 ס"מ.

הוצאה שנייה.

נדפס עם טור אורח חיים. שני הספרים נמצאים בספרייה בטפסים שלמים ובכרך אחד. ראה למעלה, בערך הקודם. ספר הטורים בהוצאה זו נחשב כספר העברי השלישי שיצא לאור עם ציון מפורש של תאריך ההדפסה בגוף הספר. ראה, שם.

קרוב לוודאי שטור יורה דעה שלפנינו הוא הטופס השלם היחיד בעולם. ראה להלן.

דף [1-31] ודף [40] (היינו: קונטרס 1-3 ודף ראשון ואחרון מקונטרס 4, ראה להלן), ביחד: 32 דף, נדפסו במנטואה על־ידי אברהם כונת, כנראה מיד אחרי השלמת ההדפסה של טור אורח חיים, עוד בשנת רל"ו. 32 דף אלה (ולא 31 דף, שרשם שטיינשניידר, ולא דף 1-30 ודף 39, שרשם אלכסנדר מארכס, ולא "32 דף הראשונים", שרשם הברמן, ראה להלן), זהים לדפי טור אורח חיים בכל הנתונים הטיפוגראפיים. ראה למעלה, בטור אורח חיים. בגלל סיבה בלתי ידועה (שאולי רמזו לה, לצנזורה הנוצרית, שני המדפיסים בסופי הקולופונים, ראה להלן), הפסיק כונת את ההדפסה באמצע (אחרי שהדפיס את הקדמת המחבר ואת הפנים עד 5 שורות לפני סוף סימן קכו, ומשורה 7 בסימן קנה עד 2 שורות לפני סוף סימן קסב), והמדפיס בן חיים השלים את המלאכה והדפיס את המשך הפנים ממש בתיבות שהפסיק כונת (ראה תמונה, בעמ' 18), היינו: דף [32-39] (מסוף סימן קכו עד שורה 7 בסימן קנה) ודף [41-95] (מסוף סימן קסב עד סוף הספר), וביחד: 63 דף. עיין: שטיינשניידר [34], עמודות 1188-1189, מס' 30 (וממנו העתיקו: פרידברג [18], עמ' 17; וואן שטראלן [35], עמ' 98; מאייר [37], מס' 14); א. מארכס [30], עמ' 110; הברמן [4], עמ' 8-9. הפרטים המוטעים שהובאו על־ידי הנזכרים הועתקו לאחרונה שוב ושוב בלא ציון מקורם, וגם בלא ציון אם אכן הפרטים ניתנים על־פי טופס מסויים. השווה: יוסף כהן, ראשית הדפוס העברי, בראש ספר "פירוש רש"י על התורה", ירושלים [תשכ"ט] (דפוס־צילום של דפוס ראשון), עמ' 6; מ. פולאק (ראה למעלה, בערך 4), עמ' 68 הערה 8; The Hebrew Book (בעריכת י. תא־שמע), Jerusalem 1975, עמ' 94; א. רוזנטל (ראה למעלה, בערך 4), עמ' 40; G. Tamani, Indice Generale Degli Incunaboli Delle Bibliotheche D'Italia, Roma, 1981, עמ' 297, מס' 80.

פרידברג כותב (שם), שהחומר הטיפוגראפי של כונת הועבר לפירארה לידי המדפיס בן־חיים, אך הוא לא ציין את מקורו. הנתונים הטיפוגראפיים של הדפים שהדפיס בן־חיים בפירארה

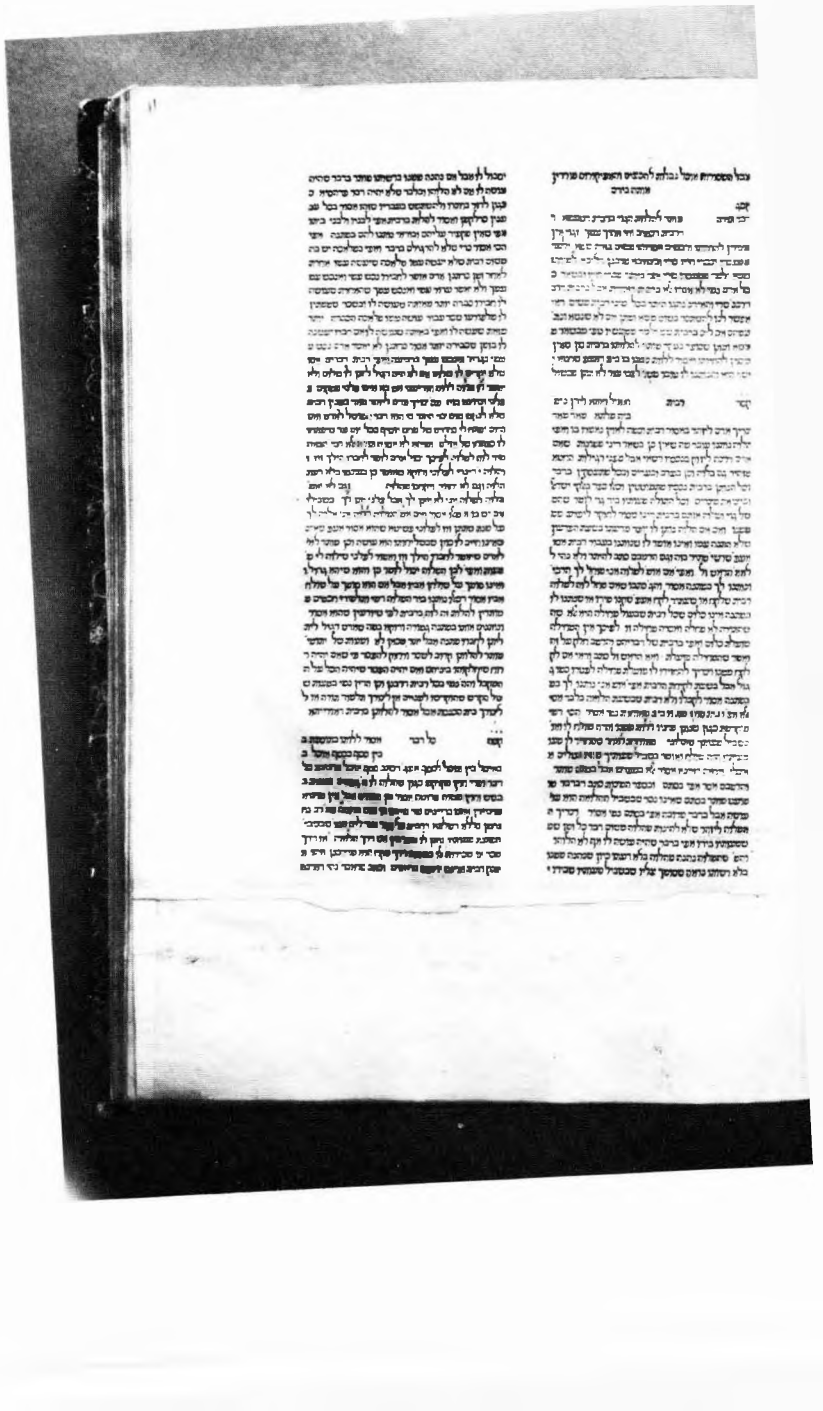

(אותיות־דפוס שונות במקצת, ואחדות, כמו הצירוף של התיבות א־ל, שונות לגמרי, שורות צפופות ושימוש באות דפוס בינונית זהה גם לפנים וגם לפתיחות ולהתחלות) שונים מאלה של הדפים שהדפיס כונת. ועיין: א. מארכס, שם; בית־אריה [2], עמ' 30 הערה 21; הברמן, שם, עמ' 4.

בקולופון (דף [95,ב]) הדפיס בן־חיים 5 שורות בחרוזים, שבראשיהן מרומז שמו (אברהם), ובין היתר הוא אומר: "אך ותכל מלאכת עבודת הקדש יורה דעה ... באב בחמשה עשר לחדש וביום ו נגמרה המלאכה ... ותמים דעה ... **הוא** יתמוך **ביד** ימיני שאר כתבי הקדש להתוות", ואחרי החרוזים מוסיף המדפיס: "ותשלם המלאכה מזה היורה דעה אשר נכתב על יד הצעיר מאומני הדפוס אברהם הקושר ... בכמ"ר חיים זלה"ה מתושבי עיר פיזארו ופה פיראירה נכתב ונחתם ערב [שבת] נחמו. יי ינחמנו בנחמת ציון ... לכל תחלה [! במקום: תכלה] ראיתי קץ [תהלים, פרק קיט, 96] כבודך יי". אולי רמז לקשיים מצד הצנזורה בהדפסת הספר. רמז זהה הוסיף בן־חיים בסוף פירוש רלב"ג לאיוב, שהדפיסו באותה שנה קודם לכן (ד סיון). שם גם העלים, אולי מאותה סיבה, את מקום הדפוס: פיראירה (עיין: פרידברג [18], בסוף הספר, צילום ט). על התיבות: "כבודך יי", שהוסיף כונת (?) בספר אחר, ראה להלן: בערך 21.

שנת הדפוס אינה מפורשת, אך נרמזת בנקודות מעל האותיות: ה כ ד י, ועל־פי חישובן לפרט קטן, השנה היא: [ר] ל"ט (וכך רשם וואן שטראלן, שם). אולם, בשנה זו לא חל טו באב ביום שישי. נוסף לזה אות ה סומנה בנקודה כאחת האותיות הרומזות לשמו של המדפיס. מכאן, ששנת הדפוס היא: רל"ד, שבה אכן, חל טו באב ביום שישי (וכך היא דעתו של ח. מיכל [17], עמ' 490, מס' 1060). אולם שנה זו אינה מתקבלת על הדעת. כונת לא היה מדפיס לפני טור אורח חיים את טור יורה דעה ובלא להשלימו, והמדפיס בן־חיים כותב בקולופון: "לכל תחלה ראיתי קץ", וכוונתו גם, שהשלים את מלאכתו של כונת. מכאן ששנת ההדפסה היא: רל"ז (וכך רושם בלא נימוק בן־יעקב. עיין: [3], עמ' 207, מס' 58), שגם בשנה זו חל טו באב ביום שישי, וצריך להוסיף בחישוב הפרט, כמו שהציע שטיינשניידר (שם), שתי אותיות נוספות, שנקודותיהן נשמטו בוודאי בדפוס, ולקרוא בקולופון: **הוא** יתמוך **ביד** ימיני [רל"ז].

הספר נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים וקונטרסים, אבל עם שומרי־דף כמו בטור אורח חיים. אולם בדפים שנדפסו בפיראירה מעטים הם שומרי־הדף של תיבה אחת (ופעם אחת בלבד של שתי תיבות, בסימן קפא) ובדפים רבים אין אלא אות אחת בלבד המציינת את האות הבאה בדף הבא. אך שימוש זה מצוי גם בסופי שורות באמצע העמודים. ראה למעלה, בטור אורח חיים, ועיין בית־אריה, שם, עמ' 32-33, 38.

מספר הקונטרסים (שנספרו על־פי תפירתם בכריכה): 10. קונטרס 1-6 בני 10 דף, קונטרס 7, 9-10 בני 8 דף, וקונטרס 8 בן 12 דף. בסך הכל: 96 דף (ולא 91 דף שרשם שטיינשניידר, שם; ולא 93 דף שרשם וואן שטראלן, שם). דף אחרון של הספר נשאר חלק. בטופס שלפנינו חסר הדף החלק. אולם, לפני קונטרס 9 נמצא בטופס כרוך דף חלק, ואפשר, שהוא הדף האחרון, אף שטיבו אינו שווה לדפים בספר. בטופס שלפנינו נוספה בכתב־יד ספירת־דפים (1-96) ובספירה נכלל גם הדף החלק. ראשי העמודים נשארו חלקים.

הפנים נדפס בשני טורים בכל עמוד ועמוד. כל טור מלא בן 50 שורות. בדף [32-39], שנדפסו בפיראר‌ה, סודרו השורות האחרונות ברוב הסימנים לפי צורת חוד כלפי הסימן הבא, ובדפים [41-95] הושאר רווח של שורה או יותר בין סימן לסימן. בדף [73,ב] (סימנים: רצט, ש) נשאר מקום פנוי לשני ציורים שלא נדפסו. סוף הפנים (בעמוד־דפוס אחרון, דף [95,ב]), נדפס בצורת מנורה (בלא קנים) מוצבת על כן (שורות החרוזים).

בעמוד הראשון נדפסו שני טורים מלאים, ובו נפתח הספר, בהקדמת המחבר: "[ברוך] יי אלקי ישראל". התיבה "ברוך" נרשמה בכתב־יד, כמו בטור אורח חיים. כאן קוצרו 4 השורות הראשונות בטור הראשון בשליש (ראה תמונה, בעמ' 16).

דף [1]: הקדמת המחבר. בחלקה הראשון חוזר המחבר על דבריו בהקדמה לטור אורח חיים, בשינויים קלים, ובסופה הוא כותב גם כאן: "וראיתי עוד לעשות סימנין לכלול כל ענין וענין במלות ולכתבן בתחלת הספר במספר במנין למען היות נקל לבקש כל ענין וענין". מספר הסימנים בפנים: תלב. במפתח (דף [1,ב-6]): תג. תוכן רוב הסימנים בפנים אינו חופף לזה הנזכר במפתח, שכן רבו טעויות־הדפוס בציונים שבראש הסימנים. חלק מהם צויינו פעמיים (קנה, רמג, רנב, שה-שו, שמב), רבים נשמטו (שמג-שנה) או שנדפסו שלא במקומם. בדפוסים מאוחרים נשמט המפתח ותוכנו לא הובא גם לא בראשי הסימנים בפנים (שלא כמו בשלחן הערוך). בדפוסים אלה מספר הסימנים בפנים: תג. אולם אין תוכנם חופף לתוכן המפתח כאן.

בדף [20,א] (סימן עא) נדפסה הערה ובסופה: "... ע"כ הגה' [עד כאן הגהה]". בדפוסים שלנו, הערה זו נדפסה בסוגריים, בהשמטת סופה.

בדף [64]: "[סימן] רנו. פרק ד מהלכות תלמוד תורה להרמב"ם [מתוך ספרו: משנה תורה, ספר המדע]: אין מלמדין ... [סימן] רנז. פרק ה [צ"ל: ג מהלכות תלמוד תורה]: בשלשה כתרים ...". שני הפרקים נדפסו בשלימותם, כל אחד בסימן מיוחד ובנפרד. עיין: י. זנה [8], עמ' רכא, הערה 19. במפתח שבראש הספר נדפס תוכן שני הסימנים אך לא נזכר בהם שם הרמב"ם. ועיין להלן: בערך 14: (משנה תורה [רומא לפני ר"מ]). כאן הנוסח של שני הפרקים שונה בכמה וכמה מקומות (למשל, בפרק ד, [הלכה א], כאן: "אין למדין ממנו עד שיחזור למוטב", ושם, כמו הנוסח בדפוסים שלנו; [בהלכה ה]: "והוא למד אפילו אחר כמה פעמים", ושם, כנ"ל).

נוסח הפנים (שסיומו הוא: "ברוך עושה שלום") בדרך כלל זהה לזה שבדפוסים מאוחרים, אלא שפעמים הרבה הוא שונה לגמרי (למשל: בסימן קכו נדפס כאן: "ודווקא עבד ... אבל גר ... מיד לאחר ל' יום שמל וטבל", והשווה, שם, בסימן המקביל: קכד; בסימן שסה נדפס כאן: "ופירש [!] ר' יצחק עלה בירוש[למי] והרי ... ומשני התם עיקר העבירה", והשווה, שם, בסימן המקביל).

הטופס שלפנינו נדפס על נייר לבן, כהה משהו, ועבה, עם שוליים רחבים, שנחתכו למטה בדפים רבים, ובחלקם אף נפגעו קצות השורות, ובמקומם, כמו בטור אורח חיים, הודבקו שוליים מנייר עבה קדום אבל שונה בטיבו. ראה: בטור אורח חיים, למעלה.

שתי הגהות בלבד (בסימן יו ובסימן שסה) נוספו בספר בכתב־יד.

בדף [95,ב] (בשולי עמוד הדפוס האחרון) חתימת צנזור: Camillo Jaghel, 1611, Lugo. ומיד אחריה נוספו שש שורות באיטלקית לרוחב העמוד, בחתימת צנזור בשם: F. Fillippo Peruzzotti. הכותב מספר על עצמו שהוא נמנה על כת הדרשנים, ומודיע שבשנה זו, 1745, יצאה פקודה מטעם המועצה העליונה (של הכת?) שאם תימצא בספר זה איזו השלמת־דברים למחיקות שנעשו בספר (על־ידי הצנזורה) ייענש במאה פלורנצים המחזיק בספר זה ולא יחפשו אחר המשלים־המתקן. בטור יורה דעה לא נשאר כל רושם ממחיקות הצנזורה. אך בטור אורח חיים נמצאים כמה דפים שהוכתמו בכתמים של נוזלים שמחקו כנראה, טשטושי הצנזורה. ראה למעלה: בטור אורח חיים. על הצנזורים הנז', עיין: א. ברלינר, צנזורה והחרמה של ספרים עבריים במדינת הכנסיה, בתוך ספרו: כתבים נבחרים, כרך ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 18-19, ועמ' 72-73. ויש להוסיף לדבריו גם את המיסמך שלפנינו; W. Popper, The Censorship of Hebrew Books, New York, 1969, עמ' 122–123.

תקיז הלכות יום הכפורים

תאני

תקצח ויתן

תקצט יש

‖[ארבעה טורים]: טור ארח חיים‖

(א[ישאר], דפוס א[ליעזר] א[לאנתאנסי], רמ"ה, [1485]). [168] דף. 2°. 30.5 ס"מ (כרך א) - 4°. 25.5 ס"מ (כרך ב).

הוצאה קודמת, ראה למעלה, בערך 4.

בקולופון (דף [167,ב]), בחרוזים, בשני טורים: "ידידי אל אשר אליו רצויים קחו לכם ממלא מאויים ... ספר ... אורח וחיים אשר נכתב ונדפס ... נעתק בדיוק רב ביותר ... ואף אם תתנו כסף דעו כי ישלמכם מקום צפיר גדיים ואמצו נא ידי עושי מלאכה ... ונכתב על ידי חכם חרשים ... ונשלם בשנת רמ"ה באלול וחמשה אלף". עיין: י. דאווידזאן, אוצר השירה והפיוט, כרך ב, עמ' 279, מס' 465.

שם מקום הדפוס, שם המדפיס ושם משפחתו, מרומזים באות א (בתיבה: "ממלא"), שנדפסה באות גדולה ובולטת, בחרוז הראשון (בטור השני) של הקולופון. אחרי החרוזים (באותו עמוד) של הקולופון, נדפס דגל־מדפיס (ציור של אריה, שפניו לצד שמאל, בתוך מסגרת בעין אות ס גדולה). זהו הספר העברי הראשון שבו נדפס דגל־מדפיס. עיין: יערי [13], עמ' 3, מס' 2-3, ועמ' 123.

נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים, אבל עם ספירת־גליונות, שסומנה במחצית הדפים הראשונה של כל קונטרס: [א]-פד. מספר הקונטרסים: 17. כל קונטרס בן 10 דף, פרט לקונטרס ראשון, שהוא בן 8 דף. דף [106], דף אחרון, עמוד ב של דף [105] וראשי העמודים נשארו חלקים. עיין: מארכס [32], עמ' 34, מס' 28; צדנר [36], עמ' 297.

הפנים נדפס באותיות רש"י בינוניות, לרוחב העמוד. בכל עמוד מלא 34 שורות. ציוני הסימנים והתחלותיהם נדפסו באותיות מרובעות גדולות (ראה תמונה), ובכמה עמודים נשארו מקומות פנויים מדפוס, שיועדו לציורי־הסבר, שלא נדפסו (כגון, בסימנים: שסב, שסד-שסז, שעד, שעז, תרכג-תרכד, תרכו, תרלז). בעמוד א של דף [165], סודרו השורות בדפוס, לפי צורת חוד כלפי פנים, ובצדדים נשאר מקום חלק (סימן תרעו).

על טפסים עם שינויים טיפוגראפיים, עיין: ריבקינד [24], עמ' 490-491. הדף הנזכר שם (מסומן: פב), חסר בטופס שלפנינו.

בטופס שלפנינו, בשני כרכים, חסרים: דף [1-21, 23-31, 33-69, 98, 100-108, 160-161, 165-168]. דף [165-167] הושלמו בדפי־צילום. דף [162-164] קרועים בקצוות. 2 דף (סימנים: פו-פז; קלא-קלז) הכרוכים בכרך א, מקומם בספירת־הדפים לא פוענח. שני דפים אלה ודף [22

(מסומן: יג); 32 (מסומן: יח)] שוקמו, ובקצוות הודבקו בנייר עבה. כרך א בשוליים רחבים.

לפנינו בטופס כוללים הדפים את הסימנים: סא-סו, פו-פז, קיד-קיו, קלא-קלז, רפח-שצד, ת-תה (בכרך א); תם-תרם, תרנו-תרפח (בכרך ב) בלבד.

על טור יורה דעה, שנדפס בהוצאה זו, עיין: ח. מיכל [17], עמ' 490.

כשם חא רשעלין

אחל ספר בן גורין

I

ארפ הוליד את שח ·
ושת הוליד את
אנוש · אנוש
הוליד את קינן · קינן הוליד את
את מהללאל · מהללאל הוליד את
ירד · ירד הוליד את חנוך · חנוך
הוליד את מתושלח · מתושלח
הוליד לנך · לנך הוליד
נח · נח הוליד שם חם ויפת · בני
יפת גומר ומגוג ומדי ויון ותובל
ומשך ותירס · בני גומר אשכנז
וריפת ותוגרמה · בני יון אלישה
ותרשיש כתים ודודנים · ויהי כל
הארץ שפה אחת ודברים אחדים
ויהי בנסעם מקדם · ויאמרו איש
אל רעהו הבה נבנה לנו עיר ומגדל
ו׳ לירות את העיר · ואת המגדל
ואמרי׳ · הן עם אחד הבה נרדה

II

ונבלה שם שפתם · ויפן י׳ אותם
משם על פני כל הארץ · על כן
קרא שמה בבל · ואלה מש׳ שחית
בני יפת באריצית אשר נפיצו מ
משם לישוניהם לאריציהם לגוי
לגוייהם · בני גומר · הם פרקנים
היושב ימלכ נהר פינטא על נהר
סינא · ויפת הם פרקינו הושכני
באריך בפונטיא על נהר לירוא · ושו
ושופכים מי לירוא בים אוקינוס
הוא הים הגדול · תוגרמה הם שש
עשר משפחות מהם כוזר וזכינך
ואליקנוס וכילגר וכבינא וטיר
וטורקי ובוז ויבוך יאינגרי וטיל
וטירמך · כל אלה חיונים בעכין
ושמות אדריצתם של שמותם והם
חיונים של נהרי היתל הוא איטילך
אך אנגר ובולגר ובדרינך חיונים

[7]

(זה הספר **[יוסיפון]** ... חברו ... יוסף בן גוריון ... אשר יספר ... איך נפרדו כל משפחות האדמה ... וספור המלחמות אשר היו בין בבלים ובין רומנים ... וספור מלחמו[ת] מלכי פרס ... ספור גדולת דניאל ... זרובבל ... עזרא הסופר ... ומרדכי ... ושאר ראשי הגולה ... ספור אלכסנדרוס הגדול ... והקסרים אשר היו ברומה בזמן בית שני ... והמלחמות ... בימי אנטיוכס ... ומה עשתה חנה ... עם שבעה בניה ... ספור גבורת החשמוני[ם] ... וספור ... המלכים אשר מלכו בירושלים בבית שני ... וגבורת יוסף בן גוריון ... בימי אספסיי[נוס] וטיטוס ... וכל הנמשך עד חרבן בית מקדשינו ...).

[מנטואה (דפוס אברהם כונת), בין השנים רל"ה-רל"ו, 1475-1476]. [136] דף. 4° 25 ס"מ.

הוצאה ראשונה.

נדפס בלא שער. בעמוד ראשון: "[בשם האל רם ועליון אחל ספר בן גוריון. אדם] הוליד את שת ושת הוליד את אנוש ...". חלק עליון של העמוד, וכמחצית מקום שלוש השורות הראשונות, נשארו חלקים, ונוספו בהם בכתב־יד, התיבות הנזכרות באריחיים, באותיות מרובעות גדולות ומסולסלות מעט, בתוספת ניקוד (ראה תמונה).

בקולופון, עם דברי־סיום בראשו (דף [135]), שצוטטו למעלה (במקום השער), נאמר: "אמר אברהם כונת קטן המשפיעים ותלמיד הרופאים הנסמך ... בכמ"ר שלמה כונת זלה"ה הכותב בכמה קלמוסים בלא מעשה ניסים ראיתי לכתוב זה הספר הנכבד אשר חברו איש אלהים ... הנקרא יוסף בן גוריון ...", ובארבע שורות אחרונות (בעמוד ב), מוסיף כונת: "ברוך אל חי עליון נורא. נתן לי אברהם עזרה. לכתוב השלמת הספר יום תשעה וארבעי[ם] לספירה". כוונתו, ליום מט לספירת העומר, היינו: הספר נשלם בדפוס ביום ה בסיון בשנת רל"ה או בשנת רל"ו, מהשנים שבהן לפי המשוער הדפיס אברהם כונת ספרים עבריים (רל"ד-רל"ו), שכן בשנים רל"ד ורל"ז חל יום ה בסיון בשבת. ראה להלן.

שם מחבר הספר לא נודע עד היום, ובטעות נחשב "יוסף בן גוריון" (יוסף בן מתתיהו הכהן), הוא יוסיפוס פלאוויוס, למחבר הספר, משום שמחברו האמיתי של הספר שאב את ידיעותיו מספריו של יוסיפוס, ומביא דברים בשמו, ובגוף ראשון (בגירסה אחרת של הספר: בכתבי־יד ובדפוסים מאוחרים). שם הספר "יוסיפון", שמובנו, שהספר הוא של יוסיפוס, לא נזכר בהוצאה שלפנינו, אך נזכר בכתבי־היד, ובשם זה נדפס הספר בהוצאה השלישית: ויניציאה ש"ד. הספר כולל: סיפור תולדות ישראל והעולם הלא יהודי בימי הבית השני, בצורה כרונולוגית ומסודרת, ונתחבר, כפי שהוכיח דוד פלוסר, באמצע המאה העשירית, באיטליה הדרומית. עיין: ד. פלוסר, ספר יוסיפון, כרך ב (מבוא), ירושלים תשמ"א, עמ' 67-69, ועמ' 84, 119.

נדפס בלא ספירת־דפים ובלא ספירת־קונטרסים, אבל עם שומרי דפים ועמודים רבים

(באותיות ובתיבות, בלא שיטה מיוחדת). מספר הקונטרסים (שנספרו על־פי תפירתם בכריכה): 13. כל קונטרס בן 10 דף, פרט לקונטרס השני, שהוא בן 12 דף, ולקונטרס אחרון, שהוא בן 14 דף. דף אחרון נשאר חלק בדפוס. עיין: מארכס [32], עמ' 36, מס' 35.

הפנים נדפס בשני טורים בכל עמוד ועמוד, באותיות מרובעות בינוניות, פרט לתיבות: "אמר אברהם", שבראש הקולופון, שנדפסו באותיות גדולות יותר. ראשי העמודים נשארו חלקים. בכל טור מלא: 30 שורות, ופחות מזה בטורים מעטים, שבהם נוצרו בדפוס חללים של כמה שורות (בעיקר, בכמה דפים בחלקו השני של הספר). לפעמים, כנראה, נועדו החללים להוספת דברים שנשמטו (כגון: בדף [77], שבו נשמטו התיבות: "כאשר דבר יוסף בן גוריון", והשווה: פלוסר, שם, כרך א, ירושלים תשל"ט, עמ' 234-235, ובכרך ב, עמ' 17, הערה 47). שורות הפנים אינן צפופות, ונדפסו לרוב בקוים ישרים, בלא צורות בסופי טורים, פרט לטור ב ולטור ד בדף [135], ובתוספת סימני הפסקה של נקודה ועם רווחים קצרים בין עניין לעניין. במקומות רבים נדפסו שורות אחרי חלל קצר, שהושאר בראשיהן, לציון (עניין חדש או) שורה חדשה. בסופי שורות נדפסו אותיות סוגרות מן התיבה הבאה שבשורה הבאה, או שנדפסו תיבות שבורות עם סימני קיצור (נקודה), ולפעמים גם הושאר בסופי שורות מקום חלק.

מקום הדפוס לא נזכר בספר, ונקבע על־פי ספר טור אורח חיים, שנדפס במנטואה, על־ידי אברהם כונת, בשנת רל"ו. ראה למעלה: בערך 4. הנתונים הטיפוגראפיים כאן (צורת האותיות, עימוד הטורים, מספר הגליונות בקונטרסים ושומרי־דפים) זהים לאלה שבספר טור אורח חיים. אברהם כונת הדפיס כנראה, לפני הספרים הנזכרים את ספר [פירוש על התורה], לרלב"ג, ואף שהנתונים הטיפוגראפיים העיקריים (צורת האותיות ועימוד הטורים) זהים לאלה שבספר שלפנינו, בכל זאת, בולטת כאן התפתחות נוספת מבחינה טיפוגראפית. ראה להלן, בערך 21.

פלוסר (שם, כרך ב, עמ' 17), בדיונו על ההוצאה שלפנינו, קובע: "כתב היד שהונח כיסוד ההוצאה הראשונה של יוסיפון, היא הוצאת מאנטובה ... היה גירסה משובשת ומרושלת ... בכתב היד הזה הושמט כל זכר של יוסף בן גוריון בתור סופר ומקור לספר יוסיפון". ההוצאות הבאות (קושטא ר"ע; ויניציאה ש"ד) נדפסו על־פי גירסה אחרת (עיין: פלוסר, שם, עמ' 43).

הטופס שלפנינו כרוך בכריכת עור מפוארת, בצבע חום. על הכריכה, בצבע זהב: "Josef ben Gurion, Jossipon Mantova Conat. Ante 1480". בטופס חסרים: דף [11, 14, 33, 123], ודף אחרון (החלק). דף [11] ודף [33] הושלמו בכתב־יד בעמוד א של הדף הבא אחריהם, בגליון מסביב לטכסט. חלק מן ההשלמות, בקצות הדפים, נחתכו. שני דפים אלה וכן דפים [14, 123] הושלמו בצורת הטורים שבספר, בכתב־יד מהודר, דומה לצורת אותיות הדפוס, על דפי נייר אחרים, וכל דף נמצא בטופס, כרוך במקומו. לפי ב. שטרויס [26], עמ' 129, מס' 4, הושלמו הדפים במאה הט"ז.

בטופס נוספו בכתב־יד: ספירת־דפים; ניקוד לכמה שורות בדף [77,א]; שתי הגהות בדף [75,ב] ובדף [78,א]; שש הגהות בלועזית בדף הנזכר; ספירת־טורים ראשונים (I-XII); השם "יוסיפון" בראש עמוד א של דף [83]. בדף [63,ב] טושטשו שתי תיבות בדיו־שחורה, כנראה, שלא מטעמי־צנזורה.

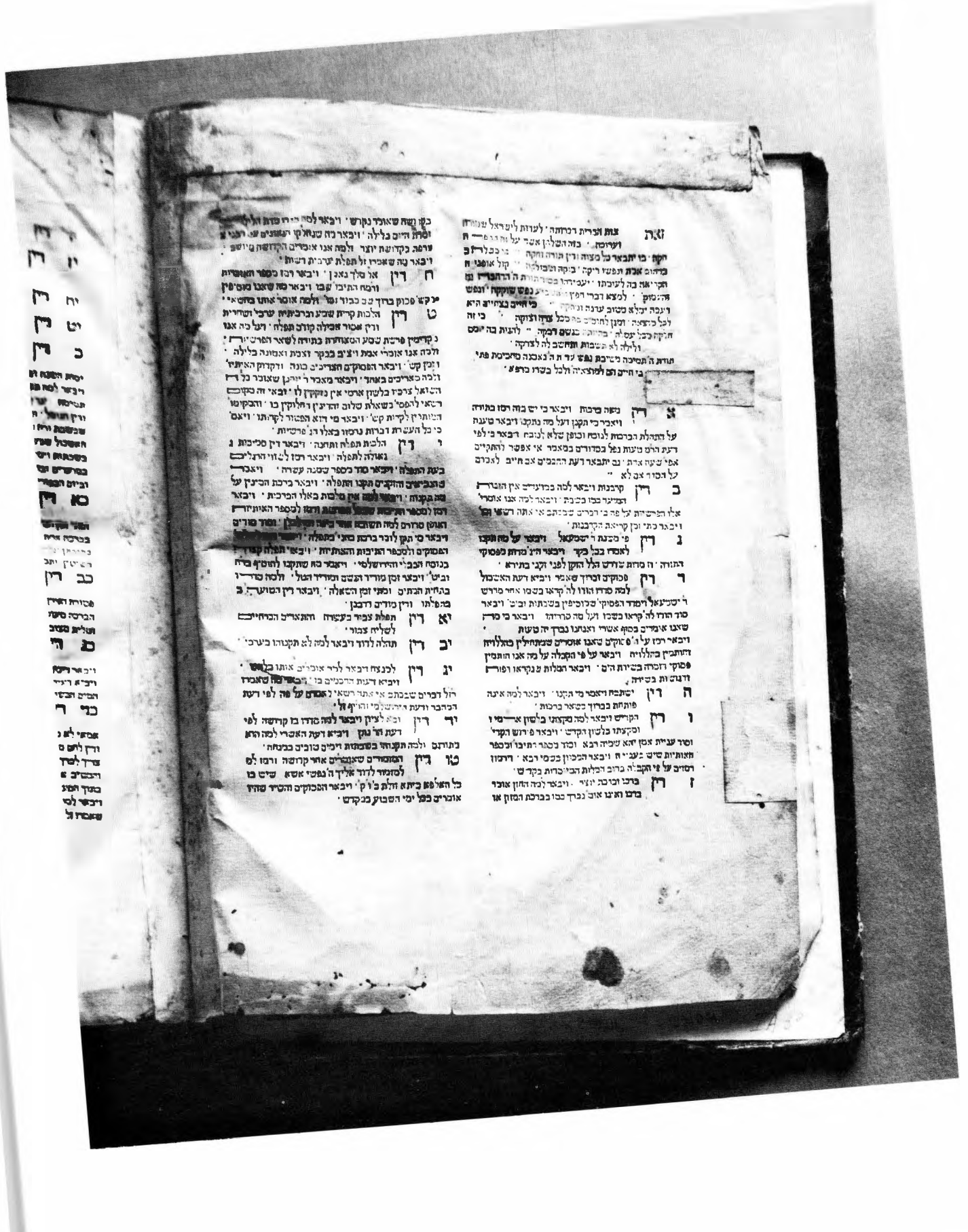

... זה הספר (**כל בו**) בו יתבאר כל מצוה ודין ... ויביא דעות החכמים ... (מה שגזרו הגאוני[ם] ... ומנהג הגאונים ... ומנהג החסידים ... ומנהגים אחרים ... גמטריאות ... תקנות ... דינים ... ופסקים ... ושאלות ותשובות).

[נאפולי, דפוס יוסף בן יעקב אשכנזי גונצנהוזר, ר"ן, 1490]. [180] דף. °2. 30.5 ס"מ.

הוצאה ראשונה.

נדפס בלא שער, בלא קולופון ובלא ספירת־דפים, אבל עם ספירת־קונטרסים: [1], [א]-כב. כל קונטרס בן 8 דף, פרט לקונטרס ראשון ולקונטרס אחרון, שהם בני 6 דף. דף ראשון של הספר, ואחריו, עמוד א של דף [2], וראשי העמודים נשארו חלקים. קונטרס ראשון לא נכלל בספירת־הקונטרסים בדפוס וצורף לראש הספר אחר גמר ההדפסה. השווה: מארכס [32] עמ' 37, מס' 38. לדעתו דף [6] נשאר חלק, ולא דף ראשון. וראה, להלן: בערך 34.

פרטי הדפוסת על־פי: ווינער [6], עמ' 638, מס' 5235; פרידברג [18], עמ' 40-41, 46. קביעתם מבוססת כנראה, על מספר הדפים של רוב הקונטרסים. לדעת א. טויבר [9], עמ' 159, הערה 1, נדפס הספר בפייביא די שקו בשנת רל"ה או רל"ו. השווה: א. מארכס [30], עמ' 112; מ. מארכס [32], שם. ועיין: זנה [8], עמ' רלא.

שם הספר נרמז בראש הפנים (דף [7,א]), בראשי שני הפסוקים מספר תהלים (פרק כה,10; כח,7). אחרי הפסוקים (2 שורות) נדפסה כותרת (שורה אחת) של הסימן הראשון של הספר: "דדא ביה כלא ביה. דין מאה ברכות [סימן] א.".

הספר נפתח בעמוד השני של דף [2] בהקדמה קצרה למפתח הספר, שנדפס בקונטרס הראשון (דף [2,ב-6]): "זאת אות הברית ... שמורה וערוכה בזה השלחן אשר על זה הספר ... למצא דברי חפץ ..." (ראה תמונה). המפתח מסודר לפי סימני הספר בפנים: א-קמח. סימנים ז-יב סומנו במפתח שלא כמו הסימנים בפנים. סימנים קמו-קמח בפנים לא סומנו.

הפנים נדפס באותיות מרובעות בינוניות, בשני טורים בכל עמוד ועמוד. כותרות בפנים הספר נדפסו באותיות גדולות מבינוניות. בכל טור נדפסו 47-48 שורות. טור ד של דף [6] נשאר חלק.

הספר כולל: דינים, מנהגים ופסקים הנוהגים בזמן הזה, ענייני תפילה וסדרי תפילה בסדר היום והשנה (שבת ומועדים), ושולבו בו גם דיני אישות, איסור והיתר, קצת דיני ממונות וענייניים רבים אחרים. בין היתר: פירושים לפרקי משנה ותפילה; פירוש להגדה של פסח (סי' נא); סדר מגילת תענית (סי' סג); ספר מורה חטאים הנקרא ספר הכפורת חברו הר' אלעזר מגארמייזא (סי'

סו. עיין: י. אלבוים, זרמים ומגמות בספרות המחשבה והמוסר, ירושלים תשל"ז, דיסרטציה, פרק ז, הערה 2); פרקים מספרידם של בעלי התוספות: ר' יצחק [ב"ר יוסף מקורבייל] (הלכות גיטין, סי' עו וסי' קלט. עיין: בעלי התוספות למו"ר פרופ' א"א אורבך, ירושלים תשט"ו, עמ' 450, והערה 18. עיין גם במהדורה המורחבת של הספר, כרך א-ב, ירושלים תש"ם), ר' אלעזר ב"ר נתן (ספר הדינין, סי' קכג. עיין: א. אפטוביצר, ספר ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 55-56; אורבך, שם, עמ' 155), [ר' שמשון ב"ר צדוק] (ספר התשבץ, סי' קכד. עיין: אורבך, שם, עמ' 438-440. ועמ' 453, הערה 37), ר' פרץ [ב"ר אליהו מקורבייל] (הגהות, סי' עו וסי' קלט; פסקי לקוטות מהר"ף, סי' קמד; דיני מקוה מספר המצות, סי' [קמו]; תמצית שאלות ותשובות, סי' [קמז]. עיין: אורבך, שם, עמ' 451-454, והערה 42), ר' ברוך ב"ר יצחק מגרמייזא (ספר התרומה, סי' קמה. עיין: אורבך, שם, עמ' 292-293); דיני ר' יצחק בעל ספר המנהל (סי' קמ"ג. עיין: בן־יעקב [3], עמ' 337, מס' 1420); תקנות רבנו גרשום [מאור הגולה] וגזרת קדמוני[ם] (סי' קיו. עיין: ש. אייזלברג, תשובות רגמ"ה, ניו יארק תשט"ז, עמ' 16-17 במבוא); תקנות רבנו יעקב [תם] (סי' קיז. עיין: L. Finkelstein, Jewish Self-government in the Middle ages, New York, 1924, p. 152–155); מדרשים קטנים: מעשה תורה נאמ[ר] על ידי רבנו הקדוש (סי' קיח. עיין: י"ד אייזענשטיין, אוצר מדרשים, נויארק תרע"ה, עמ' 319), דמות כסא שלמה (סי' קיט. עיין: שם, עמ' 526-527), מעשה בר' יהושע בן לוי (סי' קך. עיין: שם, עמ' 210-213); טעם מילה על פי הקבלה. פותח: זה חבור נקרא ספר פרישה ... (סי' קכא); משפט החרם לרמב"ן [רבנו משה ב"ר נחמן] (סי' [קמח]. עיין: מהדורת הרב ח"ש שאנן, בתוך: חידושי הרמב"ן בעריכת הרב מ. הרשלר, כרך ג, ירושלים תשל"ו, עמ' רפ-שד, ובמבוא של הרב הרשלר, שם, עמ' 9-10; מ"מ זלאטקין [7], עמ' 190, מס' 2579. ועיין: יערי [14], עמ' 80, מס' 78; הרב נ. זקש, קובץ ראשונים למס' מועד קטן, ירושלים תשכ"ו, במבוא, עמ' 13-14, ספירה מיוחדת).

שמו של מחבר הספר כל בו לא נודע עד היום, וההשערה הרווחת היא שאין הספר הזה אלא עיבוד מקוצר של הספר ארחות חיים לר' אהרן ב"ר יעקב הכהן מלוניל (שחיברו בתחילת המאה הי"ד). עיין: מ. שלעזינגער, ארחות חיים, חלק ב, ברלין תרס"ב, עמ' XXVI–XXIV במבוא; הרב ש"ז הבלין, משנה תורה לרמב"ם מדפוס שאלתיאל, ירושלים תשל"ה, הערה 41 במבוא.

בטופס שלפנינו טושטשו שורות ותיבות בדיו־שחורה, מטעמי צנזורה, בדף [16, 110, 122, 127], וכן בדף [126] שבו אף נחתכו מתמיסת הדיו שני קטעים בקוים ישרים. במקום שני הדפים הפגומים האחרונים (דף [126-127]) צורפו לספר (ולא נכרכו) שני דפים שלמים אחרים מטופס אחר. בדף [119] נדפסה השורה הראשונה בטור א בצורה עקומה ובולטת מן השורה הראשונה שבטור ב. עיין להלן. הערות והגהות בודדות בכתב־יד נוספו על גליון הספר. בעמוד הראשון נוספו בכתב־יד שורות אחדות עם חתימות בעלים. בעמוד האחרון חתימות שני צנזורים: Laurentius Trangellus 1575; Camillo Jaghal 1611. על צנזורים אלה, עיין: א. ברלינר (ראה, בסוף ערך 5), שם; פופר (ראה, שם), שם.

על טפסים עם שינויים טיפוגראפיים, עיין: ריבקינד [22], עמ' 56-57. הטופס שלפנינו זהה לטופס ב הנזכר שם. בספרייה שני טפסים נוספים. הטופס השני זהה לטופס ב הנזכר אצל ריבקינד, שם, והטופס השלישי זהה לטופס א הנזכר שם.

[9]

טופס שני: 28.5 ס"מ. בטופס זה חסרים: דף [1-6, 176-177, 179-180]. דף [39] נכרך אחרי דף [46]. דף [149] נכרך לפני דף [145]. בדף [119] בשני הטורים שוות השורות למעלה, והשורה האחרונה בטור א בולטת מן השורה האחרונה בטור ב, ולא כמו בטופס א. בראשי העמודים נוספו כותרות בכתב־יד. הערה ארוכה בכתב־יד נוספה בדף [158/ב]. בעמוד האחרון, חתימת בעלים: שלמה מרדכי.

[10]

טופס שלישי: 28.5 ס"מ. בטופס זה חסרים: דף [1-12, 150, 174-180]. דף [13] קרוע בקצוות. דף [47-56] נכרכו אחרי דף [62]. דפים ראשונים מן הטופס לא נכרכו, והם מחוררים. בדף [119] נדפסו השורות כמו בטופס השני. בכתב־יד נוספו הגהות אחדות וספירת־דפים משובשת.

תדע וחשבל כי על כל דבור ודבור של זה הספר מתפללים ו
ומתגלגלים ומתכפלים להתגולל ולהתחבר אליהם ז
בחכמה אגדות ומדרשים וראיות וטעמים מן הפסוק ומן התלמוד
כי לא יצא בפי חכמי אוכות העולם דבר אמתי שלא ירמז ב
בתורתנו אך לא חפצתי להאריך ואפרשנו לפי משמעות פשוטו ב
בקוצר לשון רפי מעט קט שכלי כאשר הראו לי מן השמים כי לא
היה לי בזה הפירוש רב וחבר ׃׃

זה ספר מבחר הפנינים

במליצת החכמי הקדמוני ומשלי פלוספוסים הראשונים ובוסרם
ומיצותם ודבריהם וחידותם בכל ענין שאדם צריך אליו בחכמה
וביראה ובמוסר ובדרך ארץ מסודר לשערים בכל ענינים ׃׃

פירוש

זה ספר מבחר הפנינים במליצת החכמים הקדמונים וכו׳ פי׳ זה ספר
מבחר נקרא מבחר הפנינים לפי שכן מבחר החכמה שכ׳ יקרה היא
מפנינים : במליצת כלומ׳ מונח ונחצב הוא זה הספר במליצות חכמים ה
קדמונים שהיינו ציירנו דברי משלי של חכמה שמשלו הם הפלוספוסי׳
הראשונים : המשל הוא הדוגמא ופירוש המשל משמעותו נקרא מליצה כ
כמה דאת אמר להבין משל ומליצה וכו׳ : פלוספוסים הם חכמי היסטוריאלי׳
ונלחי לדוס קוריס להם פלוסופים שמספרי חכמי היסטוריאלים הכתובים
בלשון ערב נעתק זה הספר והועתק והוחלף ללשון הקדש כדמיין לטון ז
ערב לשיכך תמצא לשוננו ככר כזה הספר בכמה מקומות : ומוסרם ות
ומצותם כו׳ כלומר כזה הספר תמצא מוסרם ומצותם של חכמי הקדמוני׳
שהכריחם וחדותם לשר השכילו בכל ענין שהדם צריך להם הן בחכמה ו
הן ביראה ובמוסר ובדרך ארץ כי בחכמה וביראת ה׳ ובמוסר ובדרך ארץ
ארץ יתחכם האדם על לשר יחצון להשתעשע בזה הספר וכל אחד ואחד מ
מסודר בשערין לכל ענין שער ושער לבדו . ושער ראשון של זה הספר כן
נקרא שער החכמה

... זה ספר **מבחר הפנינים** במליצת החכמי[ם] הקדמוני[ם] ומשלי פלוסופוסים [!] ... בכל ענין שאדם צריך ... בחכמה וביראה ובמוסר ובדרך ארץ ⟦(בלשון ישמעאל, וחכמי תורתנו העתיקוהו וחזקוהו בדברי רז"ל)⟧ מסודר לשערים ... (ואפרשנו לפי ... פשוטו).

[שונצינו], ⟦(ד)פוס יהושע [שלמה] בן ישראל נתן איש שונצין, רמ"ד⟧, [1484]. [60] דף. 4°. 16 ס"מ.

הוצאה ראשונה.

נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים, אבל עם ספירת־קונטרסים: א-[ח]. כל קונטרס בן 8 דף. קונטרס אחרון בן 4 דף. דף ראשון, עמוד אחרון וראשי העמודים נשארו חלקים. בטופס שלפנינו נמצא הדף הראשון החלק במקומו בראש הספר.

הספר נפתח בעמוד א של דף [2], ובראשו: "תדע והשכל כי על כל דבור ודבור של זה הספר מטפלים ... אליהם ... אגדות ומדרשים וראיות וטעמים מן הפסוק ומן התלמוד כי לא יצא מפי חכמי אומות העולם דבר אמתי שלא יהא נרמז בתורתנו ... ואפרשנו לפי משמעות פשוטו ... לא היה לי בזה הפירוש רב וחבר. זה ספר מבחר הפנינים ..." (ראה תמונה).

הפנים, עם חלוקה לשערים (א-סד), באותיות מרובעות בינוניות, פרט לתיבות: "זה ספר מבחר הפנינים", שנדפסו במרכז העמוד ולרוחבו, באותיות גדולות. הפירוש נדפס אחרי הפנים, שער אחר שער, באותיות רש"י. בתוך הפירוש שולבו משלים נוספים, בכותרת: "תוספת", בשערים: לב-מ, מג, נד-נה, נז-נח, ⟦ס, סב-סד⟧. בשערים: מ, נד, נז-נח אין פירוש אלא "תוספת" בלבד. בשער נג: אין פירוש ואין תוספת. בשער מ נאמר: "אין בזה השער פירוש רק תוספת". אפשר, שזו הערת המפרש, והוא גם מחבר ה"תוספת".

הדפוסת על־פי דברי המגיה ר' שלמה ב"ר פרץ בונפוי צרפתי, שנדפסו בדף [59,ב-60,א]: ⟦וישמע יהושע ... בן ... ר' ישראל נתן איש שונצין ... את ... טוב תכונתו (של זה הספר) ... ויצו את נעריו ... באו שעריו ... וכתבוהו בדפוסי ... ואותי צוה לדקדק טופסיו והעתקותיו ... להגיה ולהשיבה תמה וסדורה ... ומאלהי צורי ... אשאלה כהיום הז"ה [יז] בשב"ט פיו שנת **רד"ם** יקיץ יעיר לשמע בלמודים [רמ"ד] ...⟧.

בטופס שלפנינו חסרים: דף [43-46, 52-53, 57-60] (שערים מד, מט, ס-סד ודברי המגיה). דף [49] נכרך בטעות לפני דף [20], והדפים הבאים נכרכו בסדר זה: דף[51; 50; 56; 55; 54]. בטופס נוספו בכתב־יד הגהות, שבחלקן נשארו (ליד הכריכה ובתוך הטכסט בשערים נד, נט), ובחלקן הוסרו משולי הדפים, שנחתכו בצורה לא ישרה בקצה הטכסט.

שם מחבר הספר, ושם מתרגמו, לא נזכרים בספר. יש המייחסים את חיבורו לר' שלמה ב"ר יהודה אבן־גבירול, ואת תרגומו לר' יהודה ב"ר שאול אבן־תיבון. שם מחבר הפירוש: ר' שמשון, נזכר פעם אחת, ומשערים שהוא ר' שמשון מוניי. עיין: א"מ הברמן, ספר מבחר הפנינים, סיני, כרך כה, תש"ט, עמ' נג-נה. על מקורו הערבי של הספר, אומר המפרש (בדף [2,א]): "שמספרי חכמי הישמעאלים הבתובים בלשון ערב נעתק זה הספר ... ללשון הקדש". הברמן, שם: ה'תוספת' שבספר 'מבחר הפנינים', עמ' רפח, קובע: "בדיקה והשוואה מדוקדקת הוכיחו כי כל השירים ... המשלים ... מקורם ב'משלי ערב' (שנדפס) ... נקרא גם 'ספר המוסר' [בכתבי־יד], המיוחס לר' יצחק קרשפין, מתרגם־מעבד של ספר ערבי זה ('משלי ערב') אשר מקורו אבד". ר' יצחק קרשפין חי במאה הי"ב.

דברי המגיה וההשלמה ברישום (במקום השער, למעלה), הובאו על־פי "האוצר" [37], עמ' 59, והעתקתו של הברמן, שם, עמ' נה. על המגיה, ראה להלן: בערך 26.

הספר שלפנינו בהוצאה ראשונה זו הוא הספר העברי הראשון שנדפס על־ידי בני משפחת שונצינו. עיין: הברמן, שם, עמ' נג, הערה 2. ועיין: הברמן [5], עמ' 23-25, והשווה: בית־אריה [2], עמ' 31; גולדשמידט [29], עמ' 74.

המחברת התשיעית

אמר עמנואל

המחבר מחלוקי הספר ירוש הדין, לפי דעתי פירוש ד
הדברים קדמוני ונבלה לי ספרי, ולפי לא נתנל עלי מהדת,
ואומר דע לחכמי הספר כי רעיתים ומחשבותים, ועל ג
נתנוני ענד מנדיתים, כי הם פניהי כאויבי, וחלומו מכיסמו ומרחיבו לפיך ערוך לפני כשורות
ואחליפה, והיה לבבו בתפארתי האלן כרגע, ויאמר לפי הגדיל לי, פרי הצדקה לפי רעיתי פירות
אמר חכר על חדשי הפנה, ואומר דע לים עלומי, כי רעיתים וכהיו דבות עמי, ודע לפי נפ
נכונה, כי פירותי לפי ומקוה כסנה, לו רעיתי פרי אמר מכרתי על החדשים, תקדחני
בענין הפיר חכם מרפיס ויאמר הפר פתח פיך ויאירו דבריך ואמור אמר חכרת
על החדשים כמיך ונפתח מעלי ואמר

בתשרי	א	שבחה כי מ	עדי אל	יעידוני	לשחר טיר	עגבים
ואתענג		בניפת ציף	ונפנ	וכתדי	תלים על	עדכים
ואציבה		סביבותי	נערי	וכחל פני	לאילת	אהבים
ואסעד	מ	עדן מלך	ואשתה	עסים רטן	ואשכר דם	עגבים
ואשכח ריש		ולא אחריש	ואדון	ופני ב	קרב כפני	להבים
ואלה	מ	שפת עפרה	נשיק ת	ולפרוע	טפתי לה	ערכים
ואדה אל		אשר יצר	בחכבה	בני אדם	וברא בם	נקבים
בחרחשן		מאד יעלת	חיון	אהי עורך	לבול איפל	עגניו
וקרתו		באש חשק	אגרש	ותמרודיו	בניפת	צ ף עדנ
וגיל פרשו		יהי חשק	ודבשו	ואל טול	באשו ריח	שכניו
אני אשתה		ואשכח ריש	ואחריש	ואסיר	מ לבבי ע	צבויו
ונכל חי		זלוד אשה	אברך	אני נח	ונטעי נ	עכניו
אשר לולי		נעימותם	יכוסח	זמן הרחל	ועיל ק	משוכיו
עלי ישרון		אתנן את	עפרו	בתוך קברו	ואראה את	אשכיו
ונכסלת	א	חיה שליח	ואדרה	לצור רוכב	בגאותו	שחקים
ואדי קליון		אשר איש דל	ואביון	ברימי	מ עפר ארץ	ובקים
ונהדות	א	חיה מרליק	שמותה	ושיקי	בגופת ציף	מתוקים
ויהיות		זרעתו	השופות	ועיניהן	ידועון כ	ברקים
ואוזת	ע	רבה שלחן	ואותת	תשדוד א	חדיח ה	עמקים

[12]

(מחברת עמנואל) ספר המחברות למר עמנואל זלה"ה ... (בבר שלמה זצ"ל ... שירים ומליצות ... ועניינים מעניינים שונים).

(ברישה, דפוס גרשם שונצינו, רנ"ב [1491]). [160] דף. °4. 20 ס"מ.

הוצאה ראשונה.

קולופון (בעמוד אחרון): "ותשלם כל מלאכת ספר זה הנקרא מחברת עמנואל על ידי צעיר המחוקקים גרשם ... בן הח"ר משה זצ"ל זרע [בן] ישראל [נתן] איש שונצינו. ותהי השלמתו פה ברישה אשר תחת ממשלת השררה מוויניזיה ... היום יום שני בשבת כו לחדש מרחשון שנת חמשת אלפים ורנ"ב לבריאת עולם". ראה להלן.

נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים, אבל עם ספירת־קונטרסים (משובשת): א-[כא]. כל קונטרס בן 8 דף, פרט לקונטרס ז ולקונטרס אחרון, שהם בני 4 דף. דף ראשון וראשי העמודים נשארו חלקים. הדף הראשון חסר בטופס שלפנינו. עיין: מארכס [32], עמ' 31, מס' 23.

הפנים נדפס באותיות רש"י, משולב בשירים באותיות מרובעות קטנות. כותרת הספר והפתיחות נדפסו באותיות מרובעות בולטות. במחברת התשיעית (דף [48-49,א]) נדפסו בין הטורים של החרוזים שנים עשר ציורים של המזלות של חודשי השנה. השווה: "האוצר" [37], עמ' 196. צילומי המזלות שם (בשולי העמוד) בשורה אחת, הם מעשי העורכים. בספר נדפסו הציורים ליד החרוזים (ראה תמונה). ראה למעלה, בערך 4.

הספר נפתח (בעמוד א של דף [2]) בהקדמת המחבר: "אמר עמנואל בכ"ר שלמה זצ"ל אחרי הודות אל הסבה הראשונה ...". תיבה ראשונה: "אמר" נדפסה באותיות מרובעות גדולות, בתוך שלוש משבצות מקושטות, בצד ימין של העמוד.

כולל: כח מחברות. כל מחברת פותחת: "אמר המחבר" או "אמר עמנואל המחבר" (במחברת א-ב, ו-יא, יג, כא, כה-כח). למחברת ב-ג, כו-כח שמות מיוחדים: "להלל היפה ולגנות הכעורה"; "מגלת החשק"; "הזקנות"; "המזלות"; "התופת והעדן". המחבר אמר: "להשיב עטרת השיר לישנה ונצורי המליצה להקים ... לפקוח עינים עורות ...", וכתב פרוזה מחורזת משולבת בשירים. על הספר ומגמתו של המחבר, וחשיבותה של הוצאה ראשונה זו, עיין: מחברות עמנואל הרומי, מהדורת דב ירדן, ירושלים תש"ז, במבוא, ובעמ' כ; ב. רות, הרקע ההיסטורי של מחברות עמנואל, בתוך: ספר אסף לכבוד הרב שמחה אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 444-458; כשר־מנדלבוים [15], עמ' תעב, ועמ' תרעב. המחבר ר' עמנואל הרומי חי במאה י"ג-י"ד.

בהוצאה זו נפלו בפנים שיבושים, חיסורים והשמטות, למשל: בדף [59,א], בשורה אחרונה:

"והוא משחק בקוביא", ומיד (בעמוד ב): "ואל אשר אצרו אבותיו", ונשמטו התיבות: "ובפיו שלום את רעהו ידבר וברוחו רמיה"; בדף [14,א], בשורה אחרונה: "סבת יגון הגלוי ערמה", וההמשך (בעמוד ב): "ומה לנופת תטופנה שפתותיך", ועמוד שלם המתחיל: "ובאשר הנדיבות ימנע הערבות", עד: "ובכור החשק בשבי אחר הרחים", נשמט לגמרי. עיין: מהדורת חיים בראדי, ברלין תרפ"ח, במבוא, עמ' 1. השווה: מהדורת ירדן, שם, עמ' 211, שורה 285; שם, עמ' 48, שורה 74 עד עמ' 50, שורה 110, שאינו מעיר על ההשמטות. בראדי, שם, כותב: "ובכל זאת", ההוצאה שלפנינו, "היא ההוצאה המתוקנת ביותר", שכן בהוצאות הבאות שינו "מאמרים שלמים ככל העולה על רוחם". ועיין: ד. ירדן, קרית ספר, שנה נז, תשמ"ב, עמ' 385-386.

על שינויים ותיקונים בטפסים של הוצאה זו, עיין: ריבקינד [22] עמ' 58. קונטרס ד בטופס שלפנינו נדפס בסדר הנכון, הנזכר שם; יערי [12], עמ' 159-160. בטופס שלפנינו זהים דוגמאות 1-4 לאלו שבטופס א, הנזכר שם. אולם דוגמה 5 כאן זהה לזו שבטופס ב, שם.

הטופס שלפנינו כרוך בכריכת קלף.

הושענא

לְמַעַנְךָ אֱלֹהֵי הָאֱלֹהִים הוֹשַׁעְנָא לְמַעַנְךָ אֲרוֹנֵי הָאֲרוֹנִים הוֹשַׁעְנָא
לְמַעַנְךָ אֱלֹהִים חַיִּים הוֹשַׁעְנָא לְמַעַנְךָ צוּר עוֹלָמִים הוֹשַׁעְנָא
לְמַעַנְךָ אֱלֹהֵי עֶלְיוֹנִים הוֹשַׁעְנָא לְמַעַנְךָ אֱלֹהֵי תַּחְתּוֹנִים הוֹשַׁעְנָא
לְמַעַנְךָ מֶלֶךְ מַלְכֵי הַמְּלָכִים הוֹשַׁעְנָא לְמַעַנְךָ מוֹשֵׁל בְּכָל יְצוּרִים הוֹשַׁעְנָא
לְמַעַנְךָ מְחַיֵּה הַמֵּתִים הוֹשַׁעְנָא לְמַעַנְךָ רוֹפֵא חוֹלִים הוֹשַׁעְנָא
לְמַעַנְךָ מַתִּיר אֲסוּרִים הוֹשַׁעְנָא לְמַעַנְךָ זוֹקֵף כְּפוּפִים הוֹשַׁעְנָא
לְמַעַנְךָ עוֹשֶׂה מִשְׁפָּט לָעֲשׁוּקִים הוֹשַׁעְנָא לְמַעַנְךָ עוֹטֶה מְעִילִים הוֹשַׁעְנָא
לְמַעַנְךָ מַשְׂפִּיל גֵּאִים הוֹשַׁעְנָא לְמַעַנְךָ שׁוֹכֵן שְׁחָקִים הוֹשַׁעְנָא
לְמַעַנְךָ מְרוֹמֵם שְׁפָלִים הוֹשַׁעְנָא לְמַעַנְךָ תּוֹמֵךְ תְּמִימִים הוֹשַׁעְנָא

הושענא

לְמַעַן אֲמִתֶּךָ הוֹשַׁעְנָא לְמַעַן בְּרִיתֶךָ הוֹשַׁעְנָא לְמַעַן גָּדְלֶךָ הוֹשַׁעְנָא
לְמַעַן דָּתֶךָ הוֹשַׁעְנָא לְמַעַן הוֹדֶךָ הוֹשַׁעְנָא לְמַעַן וִיעוּדֶךָ הוֹשַׁעְנָא
לְמַעַן זִכְרֶךָ הוֹשַׁעְנָא לְמַעַן חֶסְדֶּךָ הוֹשַׁעְנָא לְמַעַן טוּבֶךָ הוֹשַׁעְנָא
לְמַעַן יִחוּדֶךָ הוֹשַׁעְנָא לְמַעַן כְּבוֹדֶךָ הוֹשַׁעְנָא לְמַעַן לְמוּדֶךָ הוֹשַׁעְנָא
לְמַעַן מַלְכוּתֶךָ הוֹשַׁעְנָא לְמַעַן נִצְחֶךָ הוֹשַׁעְנָא לְמַעַן סִתְרֶךָ הוֹשַׁעְנָא
לְמַעַן עִזֶּךָ הוֹשַׁעְנָא לְמַעַן פְּאֵרֶךָ הוֹשַׁעְנָא לְמַעַן צִדְקָתֶךָ הוֹשַׁעְנָא
לְמַעַן קְדֻשָּׁתֶךָ הוֹשַׁעְנָא לְמַעַן רַחֲמֶיךָ הוֹשַׁעְנָא לְמַעַן שְׁכִינָתֶךָ הוֹשַׁעְנָא
לְמַעַן תִּפְאַרְתֶּךָ הוֹשַׁעְנָא

הושענא

אֶבֶן שְׁתִיָּה הוֹשַׁעְנָא בֵּית הַבְּחִירָה הוֹשַׁעְנָא גּוֹרֶן אַרְנָן הוֹשַׁעְנָא
דְּבִיר הַמִּקְנֶה הוֹשַׁעְנָא הַר הַמּוֹרִיָּה הוֹשַׁעְנָא וְתַד יָאוֹת הוֹשַׁעְנָא
זְכוּל תִּפְאַרְתֶּךָ הוֹשַׁעְנָא חָפֵץ דָּוִד הוֹשַׁעְנָא טוּב הַלְּבָנוֹן הוֹשַׁעְנָא
יָפֶה נוֹף מָשׂוֹשׂ כָּל הָאָרֶץ הוֹשַׁעְנָא כְּלִילַת הַיּוֹפִי הוֹשַׁעְנָא לְיֹעַ הַצָּדִיק הוֹשַׁעְנָא
מָכוֹן לְשִׁבְתֶּךָ הוֹשַׁעְנָא נָוֶה שַׁאֲנָן הוֹשַׁעְנָא סֻכַּת שָׁלֵם הוֹשַׁעְנָא
עֲלִיַּת שְׁבָטִים הוֹשַׁעְנָא פִּינַת יְקָרֶת הוֹשַׁעְנָא צִיּוֹן הַמִּצְוִיָּנָה הוֹשַׁעְנָא
קֶרֶשׁ הַקְּדָשִׁים הוֹשַׁעְנָא רְצוֹף אַהֲבָה הוֹשַׁעְנָא שְׁכִינַת כְּבוֹדֶךָ הוֹשַׁעְנָא
תֵּל תַּלְפִּיוֹת הוֹשַׁעְנָא

הושענא

אֵרִין הַמּוֹשִׁיעַ הוֹשַׁעְנָא בִּלְתֶּךָ אֵין מוֹשִׁיעַ הוֹשַׁעְנָא גּוֹאֵל וּמוֹשִׁיעַ הוֹשַׁעְנָא
דַּלּוֹתִי וְלִי יְהוֹשִׁיעַ הוֹשַׁעְנָא הָאֵל הַמּוֹשִׁיעַ הוֹשַׁעְנָא וּמַצִּיל וּמוֹשִׁיעַ הוֹשַׁעְנָא

[**מחזור** תפלות כל השנה כפי מנהג ק"ק רומא. חלק א-ב].

[שונצין?, דפוס בני ישראל נתן שונצינו, אחרי רמ"ו, 1486]. [162; 150] דף. 2° 25.5 ס"מ.

הוצאה שנייה, במתכונת ההוצאה הראשונה: שונצין־קזאל מיורי רמ"ו. על ההוצאה הראשונה, עיין: מארכס [32], עמ' 38, מס' 42. גם ההוצאה השנייה שלפנינו נדפסה בלא ספירת־דפים ובלא שומרי־דף, אבל עם ספירות קונטרסים, חלק א: א-בא; חלק ב: א-יט. כל קונטרס בן 8 דף, פרט לקונטרס כ בחלק א ולקונטרס יח בחלק ב, שהם בני 6 דף, ולקונטרס אחרון של חלק א שהוא בן 4 דף. דף ראשון בחלק א נשאר חלק. עמוד אחרון של חלק ב וראשי העמודים בשני החלקים נשארו חלקים. על מספר הקונטרסים והדפים בהוצאה הראשונה, השונה מזה שבהוצאה שלפנינו, עיין: מארכס, שם.

נדפס בלא שער ובלא קולופון. שם הספר על־פי הוצאת בולונייא ש-ש"א.

בקולופון של ההוצאה הראשונה נאמר: "עלינו לשבח לאדון הכל אשר נתן לנו ... ולהשלים הספר ... נעשה ונסדר על ידי יודעי ספר ומביני מדע ... כפי המנהג ... הנהוג לקהל ... קדוש רומה והנטפלים אליהם", בלא הזכרת שמו של המסדר והעורך של המחזור. אולם, בהוצאת ארימינו שנדפסה בשנת רפ"א, העתיק המדפיס גרשם שונצינו את הקולופון מן ההוצאה הראשונה, בהוספת כותרת: "ואלה דברי הישיש ה"ר ישראל נתן ז"ל אבוהון דכולהון בני שונצינו". מסתבר, שר' ישראל נתן (ששמו גם נרמז בקולופון: "אשר נתן לנו") היה המסדר והעורך של המחזור. עיין: רבינוביץ [20], עמ' יד-טו, הערה 10; פרידברג [18], עמ' 35, הערה 14. וראה להלן (ספר העקרים, שונצינו רמ"ו): בערך 19.

בשער הוצאת ארימינו רפ"א, נדפס: "מחזור שלם מכל השנה נדפס שלישית ע"י ... בני שונצינו והוספנו על הראשונים והשניים" (עיין: הברמן [5], עמ' 70, מס' 74). לפני כן הדפיס גרשם שונצינו את המחזור בפאנו בתחילת שנת רס"ד (השנה אינה מפורשת, והיא מבוססת על דברי גרשם שונצינו בסוף ספר מוסר השכל לרב האיי גאון, שהשלימו בדפוס בתחילת רס"ד. בדבריו הוא מבקש מה' "ויאמצנו בהתחלת המחזורים [חלק א-ב] על סדר הלועזים בני רומה". עיין: הברמן, שם, עמ' 55, מס' 16). בשער הוצאת ארימינו לא כלל גרשם שונצינו בלשונו "נדפס שלישית" את ההוצאה שלפנינו. אפשר, שהסיבה היא, משום שההוצאה שלפנינו נדפסה (באותו מקום ועל־ידי אותם מדפיסים) זמן מה בלבד אחרי ההוצאה הראשונה. לדעת א. גולדשמידט, ההוצאה השנייה היא ההוצאה שנדפסה בפאנו, ולפני כן, היינו: לפני רס"ד, לא נדפסה אלא ההוצאה הראשונה בלבד. עיין: גולדשמידט [29], עמ' 59-61. אולם, לפניו היו רק ההוצאה הראשונה והוצאת פאנו, ולא ההוצאה שלפנינו. דבריו (שם, עמ' 60) נגד עמרם [27], שהצילום בתוך ספרו (שם, עמ' 75) מן המחזור, הוא צילום של עמוד מתוך הוצאת פאנו (ולא מתוך ההוצאה הראשונה, כדברי עמרם), מוכיחים את ההיפך. שכן, בהוצאה (השנייה) שלפנינו,

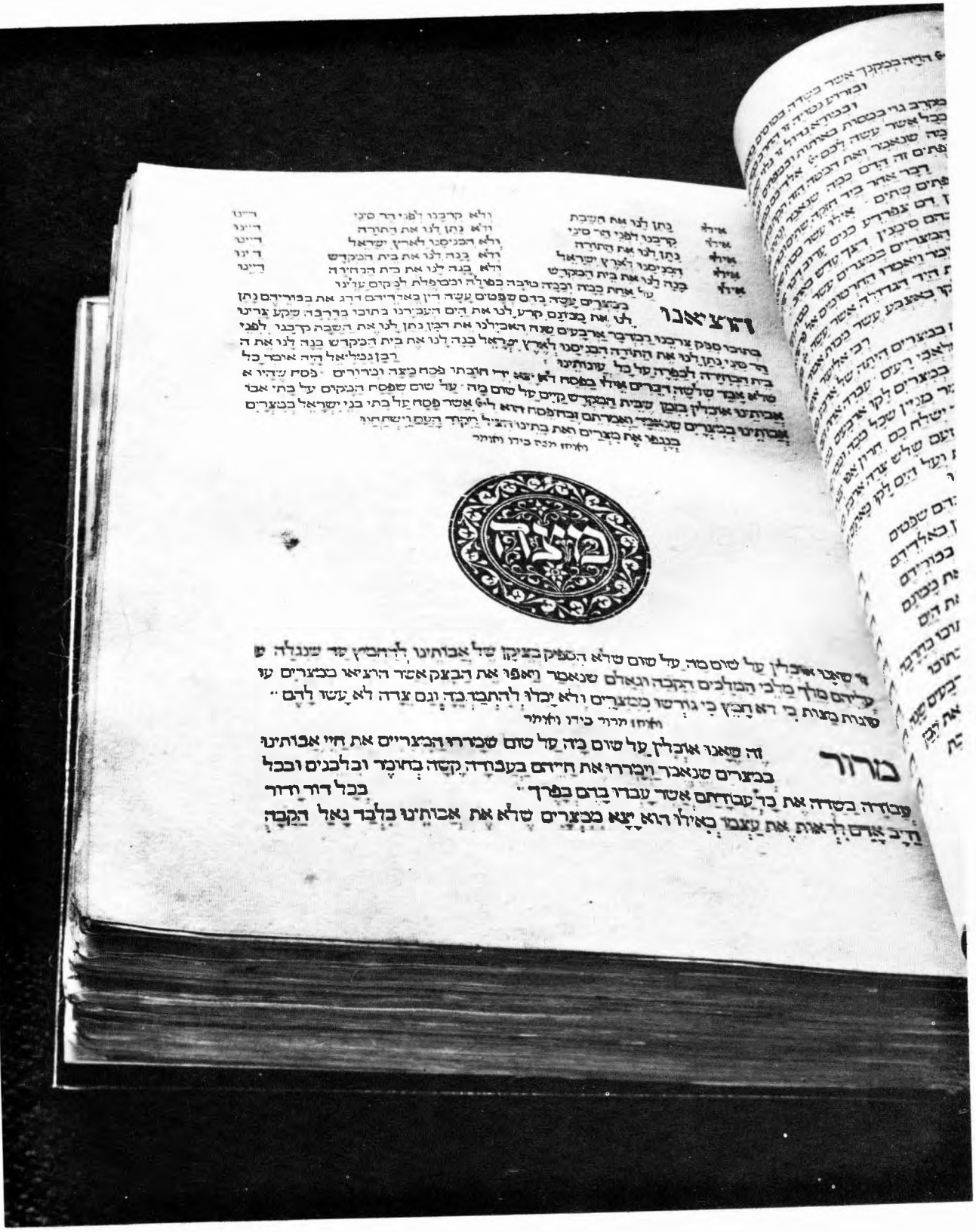

שגולדשמידט לא ראה אותה, העמוד המצולם (אצל עמרם) נדפס כאן בעמוד ב של דף [12] (הבית הראשון) וגם בעמוד א של דף [13], ואצל עמרם (שלדברי גולדשמידט הוא עמוד מהוצאת פאנו) נדפס כולו בעמוד אחד בלבד. מאידך, ההוצאה הראשונה לא היתה לפניי, עתה, וראה להלן.

את השינויים הטיפוגראפיים שבאו בהוצאה שלפנינו, בהשוואתה להוצאה הראשונה (בנפרד) ולהוצאת פאנו (בנפרד), כבר מנה י. כהן (מבוא למחזור בני רומא, מאת ש"ד לוצאטו, מהדורת ד. גולדשמידט, תל־אביב תשכ"ו, בסוף הספר, ביבליוגראפיה, עמ' 111-112, מס' 3-4), ועליהם יש להוסיף את השינויים בהוצאה שלפנינו, בהשוואתה לצילומים מן ההוצאה הראשונה (שם, בסוף הספר, [לוח 1-3]). בפרטים הבאים זהה ההוצאה שלפנינו להוצאה השנייה, שרשם י. כהן (שם. לדעתו, נדפסה בשנת "רנ"ה לערך". לפי דעת הברמן, נדפסה "לפני ר"ס". עיין: הברמן, שם, עמ' 45, מס' 12). בחלק א: בדף [3,א] נדפסה הפיסקה: "ביום השבת ...", בשתי שורות; בדף [97], בסוף עמוד א, נדפסו התיבות: "והיתה ותהי אורה"; התיבות: "ואתה", "לעולם", נדפסו בתוך משבצת (ראה להלן); עמוד אחרון נדפס בעמוד ב; הפטרת נחמו נדפסה בלא טעמים; בשורה האחרונה של ההפטרה נדפסה, בסופה, התיבה: "גואלנו" (הוראה למתפלל לחזור לתפילה שלפני העמידה); החרוזים בסוף חלק א נשמטו. בחלק ב: בדף [3,א] נדפסה תיבה אחרונה בשורה ראשונה: "אנחנו"; בדף [31,ב] ראש העמוד נשאר חלק בלא כותרת, ושורה ראשונה מתחילה: "לעולם ועד ..."; הקולופון בסוף החלק נשמט.

בפרט הבא ההוצאה שלפנינו זהה להוצאה הראשונה: התיבה "הא" (לחמא) נדפסה בתוך משבצת. אבל כן הוא פרט זה גם בהוצאת פאנו (לפנינו נדפסו מול המשבצת 4 שורות ותיבה נוספת בשורה 5). מאידך, בדף [112] בחלק ב, נדפסה בהוצאה שלפנינו, התיבה: "הושענא", בראש עמוד ב, באותיות בולטות. בהוצאה הראשונה נדפסה התיבה באותיות גדולות (שתוכן לא הושחר), וכל אות נדפסה בתוך משבצת, לרוחב העמוד, ובחלקו התחתון. עיין: צילום יג, בסוף ספרו של פרידברג [18] (והשווה כאן, תמונה בעמ' 38).

להוצאה השלישית, הוצאת פאנו, זהים הפרטים הבאים. בחלק א: דף [105] מתחיל (עמוד א) בתיבה: "הדברים", ונגמר בתיבה: "תנועות". בחלק ב: בדף [5,א], נדפסה התיבה: "ואתאנו", באותיות מרובעות.

אפשר, שכמה וכמה דפים בטופס שלפנינו הושלמו בדפים מן ההוצאה הראשונה ומן ההוצאה השלישית, הוצאת פאנו, ששלוש ההוצאות הראשונות (עיין: כהן, שם, מס' 3; ועל ההוצאות הראשונה והשלישית, הוצאת פאנו, עיין: גולדשמידט, שם, עמ' 59) נדפסו במתכונת אחת דף על דף עם שינויים. על שינויים טיפוגראפיים בטפסים מן ההוצאה הראשונה, עיין: מארכס, שם. פרט נוסף לזיהוי ההוצאה השנייה שלפנינו בולט בחלק א (דף [73-74]), בהגדה של פסח, בפיסקה: "ונוטלין ידיהן ותופש כוס שלישי בידו ומברכין עליו ב[רכת המזון]". שתי התיבות, והפיסקה "שפוך חמתך ..." (תהלים, פרק עט, פסוק 6) נשמטו, ועמוד א של הדף הבא ([74]) מתחיל: "ומוזגין כוס רביעי ...".

הפנים מנוקד באותיות מרובעות (וגדולות בכותרות ובראשי פיסקות). שם הויה נדפס בשתי אותיות י, ושם אלקות נדפס באות ד. התיבות הבאות נדפסו באותיות גדולות, וכל אות בתוך משבצת מקושטת: "ואתה", לרוחב העמוד, בתוספת שתי משבצות בצידי התיבה (דף [5,א]); "לעולם", בראש העמוד ולרוחבו, עם בליטות כלפי מעלה לאותיות ל (דף [6,ב]); "נשמת", בראש העמוד ולרוחבו (דף [26,א]); "הא" (לחמא עניא), בראש העמוד, בצד ימין (דף [70,ב]), בחלק א. בחלק ב אין משבצות. התיבה: "מצה" (זו שאנו אוכלין) נדפסה בתוך "קערת מצות" מקושטת, במרכז העמוד (חלק א, דף [72,א]). ראה תמונה בעמ' 40.

כולל: תפילות הקבע עם תחינות, יוצרות, סליחות, פיוטים, אזהרות, קינות, הושענות, עם פרשיות הקריאה בתורה ופרקי ההפטרה (בחלקם עם תרגום), ומגילות שיר השירים, רות, איכה, קהלת (כולם בלא טעמים), והגדה של פסח (עם הפזמונים: אז רוב נסים; אומץ גבורותיך; כי לו נאה, בלבד), ותפילות מיוחדות בסדר השנה, בחלק א: ימי השבוע, שבת, ראש חדש, חנוכה, פורים, ארבע פרשיות, פסח, שבועות, תעניות, תשעה באב ושבת נחמו; בחלק ב: [סדר אלול ותשרי], ראש השנה, יום הכפורים, סכות ושמחת תורה. בין התפילות המיוחדות: הטבת חלום, התרת הקללות, סדר הברכה (מי שברך), וזכרון הנפשות, בחלק א; תפילות לכל תענית צבור, לריבוי חולים, על כל צרה, ברכת חולים, שינוי השם, ברית מילה, פדיון הבן, סדר חתנים וצדוק הדין, בחלק ב.

בין פרקי התפילות שולבו הוראות למתפלל עם הלכות ומנהגים (באותיות רש"י), ומסכת אבות, פרק א-ו (בחלק א) מנוקדת ובאותיות מרובעות, עם "פירוש משנת אבות לרב ... רבינו משה בן מימון זצ"ל" (באותיות רש"י), עם הקדמתו: "השמונה פרקים" ועם הקדמת המתרגם ר' שמואל אבן תבון. ראה להלן (המשניות, נאפולי רנ"ב), בערך 16. הנוסח שם, שונה קצת מהנוסח שנדפס כאן. הפירוש למשנה [ו], פרק ו, נשמט כאן. המסכת והפירוש נדפסו זה אחר זו, עניין אחר עניין, בלא חלוקה למשניות.

חלק א נפתח (בעמוד א של דף [2]) בהקדמה, בלא שם מחבר: "יתברך שם הבורא ... סדרו לנו חכמינו ז"ל סדר הברכות והתפלות ... ביחיד וציבור ... ובעזרת האל ... נסדרים להיותם נמצאים אל כל ירא השם ... ההולכים בדרכיו ...". התיבה: "יתברך" נדפסה באותיות מרובעות בראש העמוד (ההקדמה באותיות רש"י). בעמוד ב, התחלת הפנים: "ואילו מאה ברכות ..." (בסדר הזה: נטילת ידים; אשר יצר; אלהי נשמה; המעביר חבלי שינה; הנותן לשכוי, עם הברכות שאחריה; על דברי תורה). עיין: בהוצאת בולונייא ש-ש"א.

בעמוד האחרון של חלק א: "(יוצר לשבת של נחמו) ... והמפטיר מפטיר בנביא ... נחמו נחמו ...", ובסוף ההפטרה, התיבה: "גואלנו". ראה למעלה.

חלק ב נפתח ב"סדר המעמדות שלפני ראש השנה ... תמו הסליחות והתחנונים" (דף [1-9]). בראש העמוד הראשון, בלא כותרת (באותיות רש"י): "יש מקומות שנוהגין לתקוע בשופר בליל ראש חדש אלול ... התקינו חסידי[ם] הראשוני[ם] חלקם בחיי[ם] להקדי[ם] לפני ראש השנה להשכי[ם] במעמדו[ת] ולהתפלל תחנונים וסליחו[ת] ...". העמוד השני של חלק ב נשאר בחלקו העליון חלק, ובמרכזו נדפסה התיבה: "שומע", באותיות גדולות.

חלק ב כולל בסופו: דיני "מצות הבן על האב"; "תקון ציצית"; "ניקור הבשר לרבינו שלמה [רש"י] זצ"ל"; "סדר פרשיות של תורה ... חמשים ושלש ... וקורין אותם בכל שנה ושנה ... וזה סדר ההפטרות של כל השנה", לפי סדר הפרשיות והמועדים; "סדר הברכות ... נטילת ידים ... המוציא וברכת המזון ... היין ... שאר ברכות". ברכות המזון עצמן לא נדפסו. בסוף העמוד האחרון (עמוד א): "נשלם הלכות ברכות. היוצא לדרך מתפלל תפלת הדרך ... תם ונשלם תהלה לאל עליון".

נוסח התפילה של מנהג בני רומא בולט בפרטים הבאים: "קדיש", כמנהג אשכנז; "ברוך שאמר" אחרי "הודו", כמנהג ספרד; "כתר" בקדושה, בכל התפילות; "לדור ודור", בכל התפילות; "שים שלום", בכל התפילות; "וידוי" בימי שני וחמישי בלבד; החזרת ספר תורה אחרי "אשרי" ולפני "ובא לציון"; ברכה ראשונה בעמידת ליל שבת: "אשר כלה מעשיו ביום השביעי ... גולל אור"; "לדוד בשנותו" בשחרית של שבת, אחרי "אז ישיר"; "ואז צדיקים יראו וישמחו", בימים נוראים; "כל נדרים ואסרים"; "סדר העבודה" במוסף ליום הכפורים, מתחיל בפיוט "אזכר סלה לשם פה לאדם". ועיין: מבוא למחזור בני רומא, שם, עמ' 79-98.

מטעמי צנזורה נשמטו בברכת "ולמלשינים" התיבות: "וכל המינים" רק במנחה לערב יום הכיפורים, והתיבות: "ומלכות זדון" רק בשחרית לתשעה באב, ומקומן נשאר חלק, אבל לא נשמטו בשחרית לחול, לעשרה בטבת ולצום גדליה. בתפילת "עלינו לשבח" הושארו חללים בדפוס אחרי התיבות: "משתחוים", "ומתפללים" בשחרית לחול. אבל במוסף לראש השנה נוספה בדפוס אחרי התיבה "ומתפללים", באמצע החלל, התיבה "יושיע". לעומת זאת, בברכות השחר נדפסה הברכה: "שלא עשני גוי". בתפילות לימים נוראים התיבות "ממשלת זדון" לא נשמטו, ובמוסף לראש השנה, הנוסח הוא: "ממשלת זדון מארצנו"! השווה: מ. בניהו, הסכמה ורשות בדפוסי ויניציאה, ירושלים תשל"א, עמ' 168-176. ראה להלן.

הטופס שלפנינו כרוך בכרך אחד, בכריכת עור מפוארת בצבע אדום, עם קישוטים בצבע זהב, ועל הכריכה: "מחזור Soncino 1486–1500".

בטופס חסרים הדף החלק הראשון, ודף [2] בחלק א וגם בחלק ב. שני הדפים הושלמו בצילום על נייר משוחזר (עמוד א ועמוד ב בדף אחד) דומה לנייר הספר. כמה וכמה דפים שוקמו בקצוות, אך בחלק מהם חסרות תיבות או שורות: דף [3, 9, 12, 14-16, 82, 91-92, 94, 146], בחלק א; דף [5-6, 17-19], בחלק ב. בטופס נוספו הגהות וגם הערות בכתב־יד, במקומות רבים בחלק א, ובדף [62, 66, 68-100, 104], בחלק ב. תיבות ושורות רבות טושטשו בדיו־שחורה מטעמי־צנזורה. חלק מהן הושלמו בכתב־יד. בשולי עמוד א של הדף האחרון, בחלק ב, חתימת צנזור: Camillo Jaghel 1611. על צנזור זה, עיין: א. ברלינר (ראה, בסוף ערך 5), שם; פופר (ראה, שם), שם.

הוצאת בולונייא ש-ש"א, נדפסה על־פי הוצאה זו, אבל עם שינויים והוספות. חלק מן ההוספות נדפסו לפני כן על־ידי מדפיסי בולונייא, בתוך: הסידור השלם, בולונייא רצ"ז.

פרק שבעה עשר

פרק תשעה עשר

(**משנה תורה** ... אני משה בר מימון הספרדי ... ראיתי לחבר ... דיני התורה כולן בלשון ברורה ודרך קצרה ... דברים ברורים על פי ... החבורים והפירושים הנמצאים מימות (המשנה ... שחיבר) רבינו הקדוש (יהוד[ה הנשיא]) ועד עכשיו ... עם התקנות והמנהגות והגזירו[ת] שנעשו מימות משה רבינו ... וכמו שפירשו לנו הגאוני[ם] בכל חיבוריהם ... קראתי שם חיבור זה משנה תורה ... וראיתי לחלק חיבור זה לארבעה עשר ספרים).

([רומא], דפוס שלמה בן יהודה ועובדיה בן משה, [לפני ר"ם, 1480]). [350] דף. 2°. 44 ס"מ.

הוצאה ראשונה.

הרישום להלן, לפי עמודי דפוס: [693] עמ', שספירתם (א-תרצג) נוספה ב"משנה תורה מהדורה מצולמת מדפוס רומי", הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשט"ו.

קולופון (עמ' [364], סוף ספר ז): "ותכל מלאכת עבודת הקדש השבעה ספרים הראשוני[ם] על ידי המחוקקי[ם] שלמה ב"ר יהודה ועובדיה ב"ר משה ה' יזכינו להתחיל ולהשלים החצי האחרו[ן] וספרי[ם] אחרי[ם] לחיים ולשלו[ם]". ראה להלן.

ספר משנה תורה, בהוצאה ראשונה זו, נדפס לפי המשוער ברומא, ונמנה על הספרים העבריים הראשונים שיצאו לאור בדפוס, ברומא, בלא שם מקום־הדפוס ובלא תאריך הדפסה. נתונים טיפוגראפיים בספר זה שווים לאלה של הספרים הבודדים האחרים, אך צורות אותיות־הדפוס כאן שונות, והדעות חלוקות ביחס למקום הדפסתו ולשנת הדפסתו. עיין: מ. לוצקי [16], רשימה של ההוצאות השלמות של ספר משנה תורה; מארכס [32], עמ' 40-41, מס' 49; בית־אריה [2], עמ' 30. לוצקי כותב: "ידוע לנו כי אלו שני המדפיסים היו באיטאליאה עד שנת ר"מ". בית־אריה כותב: "כתב ספר זה הוא כתב מרובע ספרדי", שלא כמו הספרים האחרים. ראה, להלן (ספר הערוך, [רומא רכ"ט-רל"ב]): בערך 20.

נדפס בלא שער ובלא ספירת דפים וקונטרסים. מספר הקונטרסים (שנספרו על־פי תפירתם בכריכה): 36. כל קונטרס בן 10 דף, פרט לקונטרס 19, שהוא בן 4 דף, ולקונטרסים: 24, 26, שהם בני 8 דף, לקונטרס 27, שהוא בן 6 דף ולקונטרס 28, שהוא בן 14 דף. דף ראשון, דף [184] (דף 4 בקונטרס 19, סוף ספר ז) ודף [270] (דף אחרון בקונטרס 28, סוף ספר י), נשארו חלקים. השווה: מארכס, שם. עמוד אחרון של הספר נשאר חלק. אצל מארכס שם, נדפס בטעות: דף [331] נשאר חלק, וצ"ל: דף [350,ב] (עמוד אחרון).

הפנים נדפס באותיות מרובעות, בשני טורים בכל עמוד ועמוד. כל טור בן 63 שורות. ראשי העמודים נשארו חלקים. בתוך הפנים הושארו מקומות פנויים וחלקים להשלמות. עיין: לוצקי, שם; ש"ז הבלין, משנה תורה דפוס[־צילום] קושטא רס"ט, ירושלים תשל"ג, במבוא, הערה 16.

הספר נפתח בהקדמת הרמב"ם (עמ' [1-19]): "כל המצות שניתנו לו למשה בסיני בפירושן ניתנו ...". בראש ההקדמה פסוק מספר תהלים (פרק קיט, 6). הפסוק והתיבות "כל המצות", באותיות גדולות.

בהקדמה קובע הרמב"ם את סדר קבלת התורה ומסירתה מדור לדור "ועד זמן זה ... והיא שנת ארבעת אלפים ותתקלו לבריאת עולם ... ובזמן הזה תכפו הצרות ... ואבדה חכמת חכמינו ... ומפני זה נערתי חצני ... לחבר ... חיבור זה משנה תורה ... הלכות הלכו[ת] ... ואחלק ההלכות לפרקים ... וכל פרק ופרק אחלוק אותו להלכות קטנות". על שנת חיבור הספר, שצ"ל: ארבעת אלפים ותתקל"ז, [1177], עיין: משנה תורה ספר המדע, מהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ד, ציוני מקורות, הערות ובירורים, לאחי מו"ר הגאון רבי יעקב כהן זצ"ל, עמ' יג.

בהקדמה מביא הרמב"ם את "מנין מצות התורה ... *שש* מאות ושלוש עשרה ... מהם מצות עשה מאתים וארבעי[ם] ושמנה ... ומהם מצות לא תעשה *שלש* מאות וששים וחמש". ומונה כל המצוות, מצוה אחר מצוה. בסוף ההקדמה הוסיף הרמב"ם מפתחות לכל יד הספרים וההלכות שנכללו בהם, וכן מפתחות להלכות בכל ספר וספר ולמצוות שנכללו בהן. המפתחות חזרו ונדפסו (בחלקם המתאים) בראש כל ספר וספר, ובראש כל ההלכות, פרט לספר א, ג.

סדר הספרים (כפירוטם בהקדמה): א. ספר המדע; ב. אהבה (עם "סדר תפלות כל השנה"); ג. זמנים (עם "נוסח ההגדה" של פסח); ד. נשים; ה. קדושה; ו. הפלאה; ז. זרעים; ח. עבודה; ט. קרבנות; י. טהרה; יא. נזיקים; יב. קניין; יג. משפטים; יד. שופטים. בסוף כל ספר (פרט לאחרון) נוסף מפתח להלכות ומספר פרקיהן. סימני ה"הלכות הקטנות" (שבכל פרק ופרק) הנזכרות, לא נדפסו בהוצאה זו אלא בהוצאות המאוחרות. עיין: הוצאת קושטא רס"ט, הנזכרת. בעמ' [461] הודבק בשוליו נייר מיוחד, לרוחב העמוד למטה, שעליו נדפסו על־ידי מדפיסי הוצאה זו 14 שורות, שנשמטו מגוף הפנים (ספר טהרה, הלכות טומאת מת, סוף פרק יז ותחילת פרק יח), באותו עמוד, בטור א, שורה 15, לפני התיבות: "בתוכו הבית". עיין: הרב אבידע [1], עמ' שז-שי; הרב ש"ז הבלין, משהו לתולדות דפוסי הרמב"ם, קרית ספר, שנה מב, תשכ"ז, עמ' 509-510. הקטע־המשלים בטופס שלפנינו זהה לזה שהודבק בטופס הספר של שוקן, הנזכר שם (ראה תמונה, בעמ' 44).

בעמ' [463] (שם, סוף פרק כא): "אמר מעתיק המימוני הזה כמתנצל אלו האחד ועשרי[ם] פרקים אשר מתחלת ספר טהרה עד כאן לא היה לנו כי אם העתק אחד ולכן ראוי למעיין להשתדל להגיהם אבל הספר הזה בכללו מתחלתו ועד סופו היה לנו ד או ג העתקות". עיין: הבלין, משנה תורה, שם, במבוא.

על שיבושים והשמטות שנפלו בהוצאה זו, ועל חשיבותו וערכו של הנוסח כאן בהשוואה להוצאות מאוחרות, עיין: הרב י"ל מימון, משנה תורה מהדורה מצולמת מדפוס רומי, הנז' למעלה, במבוא, עמ' 32-35; הבלין, שם, עמ' 12-14.

הטופס שלפנינו כרוך בכריכת עור מפוארת, בצבע אדום. על הכריכה בצבע זהב: "משנה תורה Roma 1480".

בטופס חסרים: דף [1 (החלק)-10] (קונטרס ראשון, דף 2-10 הושלמו בדפי־צילום על נייר משוחזר, עמוד א ועמוד ב בדף אחד), דף [11] (הושלם בדף־צילום, כנ"ל), דף [27] (במקומו נכרך דף חלק חדש), דף [43] (הושלם בדף־צילום, שנכרך בטעות בצידו השמאלי), דף [71-90] (קונטרסים 8-9, שבמקומם נכרכו דפים חלקים חדשים), דף [184, 270] (הדפים החלקים), ודף [331-350] (קונטרסים אחרונים: 35-36, שהושלמו בדפי־צילום, כנ"ל). לפני דף [47] נכרך בטעות דף חלק חדש. דף [31-40] (קונטרס 4) נכרכו בטעות אחרי דף [270] (סוף קונטרס 28). דף [114-115] נכרכו אחרי דף [111], ודף [118-119] (מאותו קונטרס: 12) נכרכו בטעות אחרי דף [113]. דף [327] ודף [330] הוחלפו זה בזה בכריכה. דף [311-330] (קונטרסים 33-34) שוקמו מחדש מדפים בודדים, ובכמה מהם חסרות תיבות אחדות. בדף [24] חסרות תיבות בסופי שורות.

בטופס נוספו בכתבי־יד שונים: למעלה משלושים הגהות, למעלה מעשר מחיקות מטעמי־צנזורה, רישומים שונים ומרושלים (כגון תיבות הא"ב ועוד) וכותרות (שם הספר ושמות ההלכות) בראשי העמודים. בעמ' [481] חתימת בעלים: "אני יוסף לוי קניתי זה הספר רבינו משה", שחתם את שמו גם בעמ' [24]: "יוסף", ובעמ' [122]: "יוסף לוי יצ"ו".

ד שלא יתן עליה לבונה : ט"ו שלא ישאכל מנחת כהן :
ו שלא תאפה מנחה חמץ : י"ז שיאכלו הכהני שרי מנחות
ח שיביא אדם כל מדיו ונרבותיו ברגל שפגע בו ראשון
י שלא יצוק נודיו ונרתיו ושאר כליו שיהא ריק בהן :
יב להקריב כל הקרבנות בבית הבחירה :
כא להביא קדשי חוצה לארץ לבית הבחירה :
כב שלא לשחוט קדשים חוץ לעזרה :
כג שלא להקריב קרבן חוץ לעזרה :

הלכות תמידין ומוספין

יש בכללן תשע עשרה מצות שכנגד עשר מצות עשה האמורות בפרשת
מצות לא תעשה
א להקריב שני כבשים בכל יום עולות :
ב להדליק אש על המזבח בכל יום :
ג שלא לכבותה : ד להדר את הסדן בכל יום
ה להקטיר קטרת בכל יום : ו להדליק נרות בכל יום :
ז שיקריב כהן גדול מנחה בכל יום והיא הנקראת הביתן :
ח להסיף שני ככרי לחם : ט לעשות לחם הפנים :
י מנקף ראשי חדשים : יא מנקף השנה :
יב להקריב שעיר החטאת : יג מנקף עצרת :
יד להביא שתי הלחם עם הקרבנות הבאו בגלל הלחם ביום עצרת :
טו מנקף ראש השנה : טז מנקף יום שני עצרת :
יז לספור כל איש ואיש שבעה שבועות מיום הקרבת העומר :

הלכות פסולי המוקדשין

יש בכללן ח' מצות ב' מצות עשה ו' מצות לא תעשה וזהו פרטן
א שלא לאכול קדשים שנפסלו או שחוטל בהם כזית :
ב שלא ראכול פיגול : ג שלא יזדיר קדשי לאה שנתנם
ד שלא יאכל נותר : ה שלא יאכל קדשי שנשבאו
ו שלא יאכל אדם שנטבא הקדשים :
ז לשרוף הנותר : ח לשרוף הטמא :

הלכות עבודת יום הכיפורים

מצות עשה אחת והוא שיעשה בעשור יום הכפורים כהלן על הסדר
כמו שכתוב בפרשה אחרי מות הקרבנות והזיותיו ושילוח השעיר
ושאר העבודות :

הלכות בעילה

יש בכללן ג' מצות א' מצות עשה ב' מצות לא תעשה וזהו פרטן
א לשרי' ובעל אשר חטא בהם חוט : ב וקרבן חוא דין הבועל
ב שלא לעבוד בקדשים : ג שלא לגזוז קדשים :
נבאנו כל המצות הכלולות בספר הזה ביאה ושלש מהם
שבע וארבעים כ עשה ושש ומאתי מצות לא תעשה :

הלכות בית הבחירה

יש בכללן ו' מצות ג' מצות עשה ג' מצות לא תעשה וזהו פרטן
א לבנות בית הבחי ש ב שלא לבנות הבזבח גזית
ג שלא לעלות עליו במעלות : ד ליראה בן המקדש :
ה לשברו בקיבוץ : ו שלא להשבית שבידהי

וביאור מצות אלו בפרקים אלו:

פרק ראשון

עשה ל"ת בית להש מוכן להיו מקריבין בו הקרבנות והתנין א אלין שלש

פעמים בשנה שנאמר ועשו לי מקדש ובבר נתפרש בתורה בשכן שעשה בשנה הראשונה ולפי שעה שנאמר כי לא באתם עד עתה ובמד כיון שנכנסו לארץ העמידו בגלגל ארבע עשרה שנה שכבשו וחלקו ובשש כאו לשילה ובנו שם בית של אבנים ופרשו יריעות המשכן עליו ולא היתה שם תקרה ושם שנה עכד משכן שילה ובשבת עלי חדב ובאו לנוב ובנו שם מקדש ובשבת שמואל הרב ובאו לגבעון ובגבעון מקדש ומגבעון באו לבית עולמים ימי טוב ובגבעון נו שנה כיון שנבנה המקדש בירושלם נאסרו כל המקומות כולן לבנות בהן בית לדשם ולהקריב בהן קרבן ואין שם בית לחדי הדיוטות אלא בירושלם בלבד ובזבר הבחירה שבה נאמר ויאבד דוד זה הוא בית ה' שם אלקי ישראל וזה מזבח לעולה לישראל ואומר זאת בנוחתי עדי עד בגין שבנה שלמה כבר בפרוש בבלבים וכן בגין העתיד להבנות אף על פי שהוא כתו' ביהוקאל אדם בבורש ובבואר ואבשי בית שבי בשבט ביתי עזרא בנחו בבגין שלמה ומעין דבריה הבפורשים ביחזקאל ואלו הן הדברים שהן עיקר בבנין הבית עשרון בו קדש וקדש הקדשים ויהיה לפני הקדש ם קנה אחד והוא הנקרא אמה של שתן אמות בגין בגין ועושין מחיצה אי את סביב להיכל רחוקה ממנו כ' גין קלעי החצ' שיהיה בחדר וכל הבוקף בשחיצה זו שהוא בעין וחצי אחל בעזר הוא הנקרא עזרה והבל נקרא מקדש העשין בשקדש כלים מזבח לעולה ולשאר הקרבנות וכבש שעלים בו למזבח שנקרא לפני האולם משוך לדרום וביהל הבנו לקדש בתוכו הבו ני' דיהם והגרלים לעבודה ובקורו בין האולם ולמזבח משוך לדרום שהוא שמאל הנכנס למקדש ומזבח לקטרת ומנור' ושלחן ושל שתן בתוך הקדש לפני קדש הקדשים ובזורה בדרום בשמאל הנכנס ושלחן בימין שעליו לחם הפנים ושניהם בעד קדש הקדשים בחדרן ומזבח הקטר משוך מבין שניה לחצין ועשוי בתוך העזרה נכולן עד כאן לישראל עד כאן לכהנים וכותים בה בחים לשאר עובדי המקדש בל בית מהם נקרא לשכה כשכונין הזבחי העזרה בונין באבנים גזולות ואם לא מצאו אבנים כונין בלבנים ואין מפעלין את אבני הבנין בתוך הבית אלא כפעלין אותן וכסדרין אותן בסדרן ואחר בך בכניסין אותן לבנין שמאחר אבנים גדולות אבנים יקרות ליסד הבית אבני גזית ואומר ומקלות תחברון כל כלי ברזל לא נשמע בבית בהבנתו ואין כונין בו בין כלי אלא או באבנים או בלבנים וסיד אין עושין אבקרוסת של עץ בכל העזרה אלא של אבנים או לבנים ומרצפין את כל העזרה באבנים יקרות ואם בעקרה אבן אף על פי שהיא עובדת בבקומה הואיל ונתקלקלה פסולה ואסור לכנין העובר לעבוד עליה בשעת העבודה עד שתקבע בארץ ובמצה כן המחבר לחן ק את הבנין ולחבריהן כפי כח העיבור שנאמר ולרוכס את בית אולמיו ונפארין אותן בין כפי כוחן אם יכולין לשים אותן בזהב ולחשיל בעשיר הם מצות אין בונין את

[(משנה תורה)].

(שונצינו, [דפוס גרשם בן משה איש שונצינו], ר"ן [1490]). [380] דף. 2° 30.5 ס"מ.

הוצאה שנייה. הוצאה קודמת, ראה בערך הקודם.

קולופון (דף [379,ב]): "ותשלם כל המלאכה ... ביו[ם] ר"ח [ראש חודש] ניסן שנת נ"ר מצוה ותורה [ר"ן] פה שונצינו אשר במדינת לומברדיאה תחת ממשלת ... דוכוס מילאנו ... נאם הצעיר המגיה אליעזר ברבי שמואל זצ"ל".

נדפס בלי שער ובלא ספירת־דפים, אבל עם ספירת־קונטרסים (משובשת בחלקה): [א]-מ[ח]. כל קונטרס בן 8 דף, פרט לקונטרסים ו-ז, שהם ביחד 12 דף. דף [292] (סוף ספר י) ודף אחרון נשארו חלקים. עמוד א של דף [1], ושל דף [52] וראשי העמודים נשארו חלקים. עיין: מארבס [32], עמ' 41, מס' 50.

הפנים נדפס בשני טורים בכל עמוד ועמוד, באותיות מרובעות בינוניות. כותרות, פתיחות וסימנים נדפסו באותיות גדולות. תיבה ראשונה של פרק ראשון בכל ספר נדפסה באותיות גדולות (שתובן לא הושחר), וכל אות נדפסה בתוך משבצת מקושטת (ראה תמונה), לרוחב הטור ("כל נפש" בספר יא; "ארבעה" בספר יג) או לרוחב חלקו ("מצות", בספר ח, ט, יד; "המת", בספר י; "המקח", בספר יב). בספר יג נדפסו המשבצות בין שתי צלעות מקושטות.

הספר נפתח בעמוד ב של דף [1], בשיר ובהקדמת המדפיס גרשם שונצינו, בה הוא מזכיר את שם הספר.

בסוף הספר (דף [379,ב]): "ואלו הספרים (א-יד) של ספר זה ... הלכותיו שלשה ושמנים והפרקים תתקפא ...". ליד כל ספר נדפס מספר פרקיו. בסוף המפתח שתי שורות: "ידועה אהבה זמן הנשי[ם] בקדושה הפלאת זרעם ועובדי[ם] קרבנות טהורים ונזק וקנין משפטי שופטים", סימן לי"ד ספרי "משנה תורה", ושמותיהם. עיין: הרב י. אבידע, סימנים לי"ד ספרי המיימוני, סיני, כרך לה, תשי"ד, עמ' קד-קה.

בטופס שלפנינו חסרים: דף [1-200] (ספרים א-ז), דף [292] (החלק), דף [357, 363, 373], ודף אחרון (החלק). דף [373] הושלם בכתב־יד, בצורת עמודי הספר, וכרוך בטופס במקומו. דף [374-378] קרועים קצת בצד ימין למעלה והודבקו בנייר. דף [379] קרוע בקצוות, חסרות בו תיבות, והודבק בנייר. העמוד הראשון בטופס מתחיל באמצע מפתח ההלכות של ספר ח. בדפים הראשונים (של ספר ח) נוספו בכתב־יד הערות בודדות, ושמות הספר וההלכות בראשי העמודים. בכמה דפים ניכרים סימני עש, ותיבות בודדות נפגעו.

רישום הספר הושלם על־פי: מ. לוצקי [16]; הברמן [5], עמ' 49-50; "האוצר" [37], עמ' 118.

על הנוסח שבהוצאה זו, עיין: לוצקי, שם; הרב ש"ז הבלין, משנה תורה דפוס[־צילום]: קושטא רס"ט, ירושלים תשל"ג, מבוא, עמ' 14-18.

על שינויים טיפוגראפיים בטפסים, עיין: ריבקינד [23], עמ' 276, מס' 23; הנ"ל [25], עמ' תג, מס' 4. בטופס שלפנינו נדפסו התיבות הנזכרות שם, בצורה זו: כטא[א]: האותיות שוות; כטא[ח]: אותיות גדולות. כטבג: "או שהפרו' מרוב' על העומד ויצא דרך העומ' הרי זה ספק בכו'. פרק חמשי ... שהן עומדי' להאכל במומו ואין צרי' לומ' ששמין להן בעלי מומין. פרק ששי"; כטדד: "חמישי".

(**המשניות** ... משתא סדרי עם פירושם להרמב"ם (משה בר מימון) ז"ל אשר ... נעשה בעזר והתעוררות ... ר' אברהם תלמיד ספרדי יצ"ו כי אמץ כח להעשותו בדפוס למען זכות בו את הרבים בהיות שלמעוט מציאות החבור הזה שלם ... לא הגיע לכלל האומה התועלת אשר ... כוון הרב ... מחבר הפירוש ... כי ... יפוצו הלכותיו ... בכל נפוצות הגולה ... ועמו נשתתפו בהוצאה ... הנדיב ... ר' יוסף אבן פיסו ספרדי בעל בריתי יצ"ו ואנכי הצעיר ... יהושע שלמה איש שונצינו בעל המלאכה הזאת ...)

(נאפולי, דפוס יהושע שלמה שונצינו, רנ"ב [1492]). [356] דף. °2. 34 ס"מ.

הוצאה ראשונה.

קולופון (עמוד אחרון של סדר קדשים): "והיתה השלמתו יו[ם] ג יא לחדש אייר רנ"ב לאלף הששי פה נאפולי". עוד נאמר בקולופון (שממנו צוטט נוסח השער, למעלה): "על עשותינו הסיום בסוף סדר זה מקדשים, אשר היה ראוי להיו[ת] בסוף סדר טהרות ... שסדר קדשי[ם] נעשה במלאכתינו [!] זאת אחרון להעדר מאתנו ההעתקות הראויות בזמנם כפי בנין הספר ועל כן עשינו הסיום בזה המקום בהיות כי בהגיענו הנה נגמרה מלאכת הששה סדרים". הכוונה לדגם של הספר בכתב־יד, שהוכן לפני ההדפסה ולפי צורתו נדפס הספר. עיין: ח"ז דימיטרובסקי, שרידי בבל, נויארק תשל"ט, עמ' 63, 65 והערה 265. (ראה תמונה).

נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים, אבל עם ספירת־קונטרסים: א-מה. כל קונטרס בן 8 דף, פרט לקונטרסים: ג, יט, כז, שהם בני 10 דף, ולקונטרסים: ו, יג-יד, כה, מה, שהם בני 6 דף. דף ראשון נשאר חלק וכרוך במקומו בטופס שלפנינו. עמוד ב של דף [56] (סוף זרעים), עמוד ב של דף [214] (סוף אבות), ועמוד ב של הדף האחרון נשארו חלקים. חלק מן העמודים בדף [26,ב (כלאים), 108,ב (סוף מועד), 265,א (מדות), 350 (טבול יום)] נשארו חלקים. בראשי העמודים: שמות המסכתות, שחלק מהם נדפסו במקומם הלא־נכון.

הספר נפתח (בעמוד א של דף [2]), בהקדמת מתרגם הפירוש: "נאם יהודה בן שלמה הספרדי הידוע בן חריזי ..." (ראה להלן), ונשלם בדברי־סיום של הרמב"ם (דף [356,א]): "אני משה בר מימון הדיין ... התחלתי לחבר פי[רוש] זה הספר ואני בן שלש ועשרים שנה והשלמתיו במצרים ואני בן שלשים שנה שהיא שנת ט וע [!, צ"ל: תע"ט ואלף] לשטרות", שהיא ד אלפים ותתקכ"ח ליצירה (1168). עיין: משנה עם פירוש רמב"ם, מהדורת הרב יוסף קאפח (תרגום חדש של כתב־היד המקורי עם הערות ומבוא), סדר טהרות, כרך ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' תשלח, והערה 77. וראה למעלה (משנה תורה, [רומא לפני ר"ם]): בערך 14 (בציטוט מהקדמת הרמב"ם).

הפנים נדפס באותיות מרובעות, בשני טורים בכל עמוד ועמוד, ופירוש הרמב"ם באותיות רש"י, זה אחר זה, משנה אחר משנה. בתוך הפירוש נדפסו ציורי־הסבר (לדוגמה: בדף [92], סוכה,

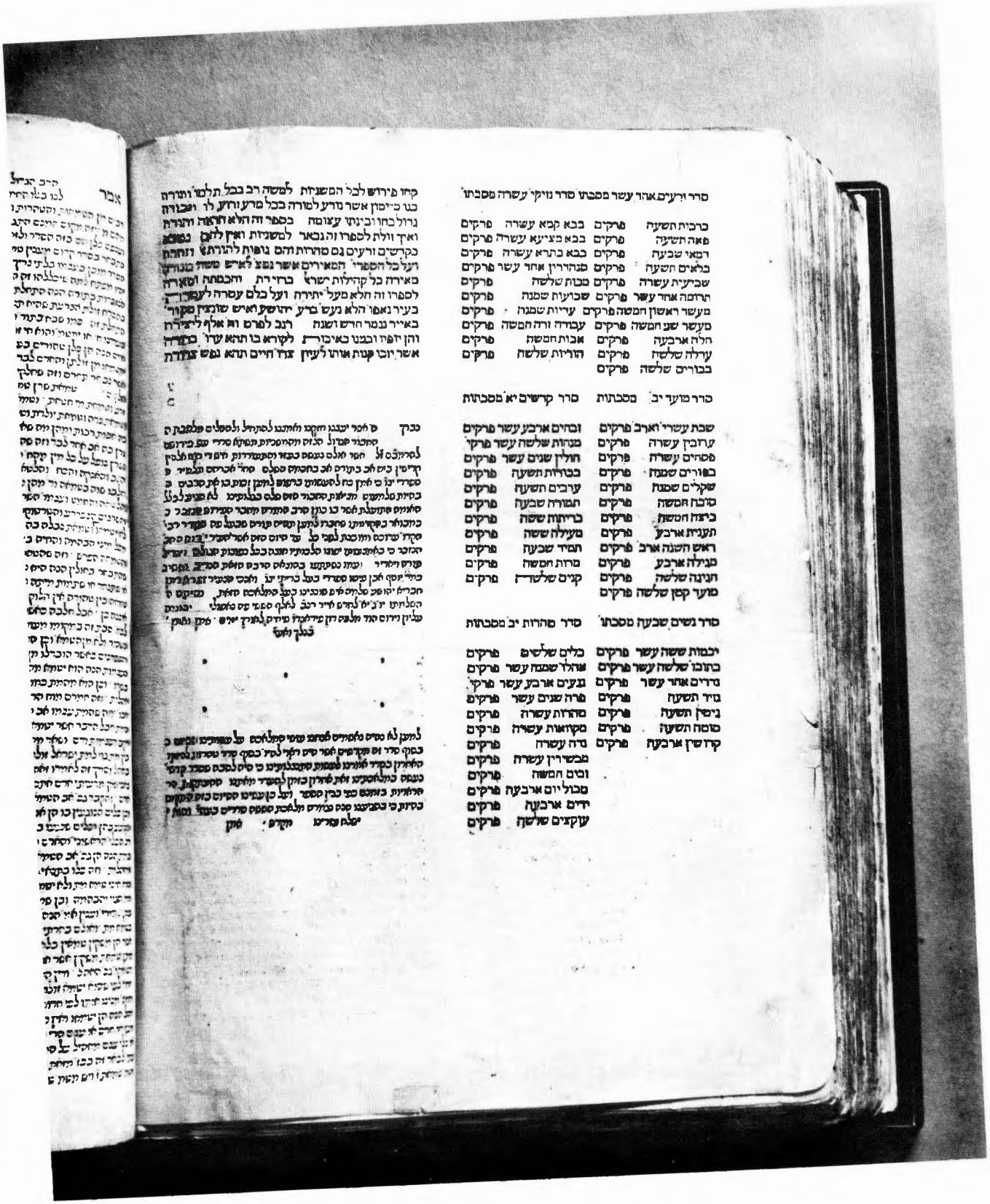

ובדף [275], כלים), וחלק מהם, שאמורים היו להידפס, לא נדפסו, ומקומם נשאר חלק (לדוגמה: בדף [23], כלאים). הציורים נוספו על־ידי הרמב"ם בכתב־היד המקורי, עיין: מהדורת הרב קאפח, סדר זרעים, כרך א, ירושלים תשכ"ג, במבוא, עמ' 20. תיבה ראשונה מן הפנים בכל סדר נדפסה באותיות גדולות, שתוכן לא הושחר, וכל אות נדפסה בתוך משבצת מקושטת.

סדר המסכתות בכל סדר וסדר, עם מספר הפרקים של כל מסכת ומסכת, נדפס בעמוד האחרון של סדר קדשים. סדר המסכתות בכל סדר בנפרד נדפס גם בסוף סדר זרעים, מועד ונשים ובראש סדר קדשים. בסדר נזיקין וטהרות סדר המסכתות לא נדפס. אולם, בגוף הספר נדפסו המסכתות בסדר שונה, וזה סידרן:

זרעים: ברכות, פאה, דמאי, כלאים, שביעית, תרומות (תרומה), מעשרות (מעשר ראשון), מעשר שני, חלה, ערלה, בכורים (ביכורים). במסכת האחרונה נדפס פרק אנדרוגינוס בלא פירוש.

מועד: שבת, ערובין (עירובין), פסחים, שקלים, יומא (כיפורים; כפורים), סוכה, יום טוב (ביצה), ראש השנה, תעניות (תענית), מגילה (מגלה), מועד קטן, חגיגה.

נשים: יבמות, כתובות, נדרים, נזירות (נזיר), גיטין (גטין), סוטה, קדושין.

נזיקין: בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, סנהדרין, מכות, שבועות, עדיות (עדויות), עבודה זרה, הוריות, אבות (פרקי אבות).

קדשים: זבחים, מנחות, חולין, בכורות, ערכים, תמורה, כריתות (כרתות), מעילה, מזיות, תמיד, קנים.

טהרות: כלים, אהלות, נגעים, פרה, טהרות, מקואות (מקוואות), נדה, מכשירין, זבים (זבין), טבול יום, ידים, עוקצין (עוקצים).

על נוסח המשנה בהוצאה ראשונה זו, עיין: סלימאן ששון, פירוש המשנה לרבי משה בן מימון, כרך א, קופנהגן תשט"ז, עמ' 35, במבוא; י"נ אפשטיין־הלוי, מבוא לנוסח המשנה, חלק ב, תל־אביב תשכ"ד, עמ' 1275-1279. הפירוש בהוצאה זו לפרק שישי במסכת אבות מיוחס לרש"י. עיין: דברי המגיה בראש הפרק בתלמוד בבלי, דפוסי ווילנא.

הרמב"ם הוסיף לפירושו הקדמות מיוחדות: על מסורת התורה מתקופת הנביאים ועד תקופת התלמוד, "הפתיחה" למשנה (בראש סדר זרעים); בענייני האמונה (בראש פרק חלק, במסכת סנהדרין); "שמונה פרקים" על עיקרי האמונה (בראש מסכת אבות); בדיני טומאה וטהרה (בראש סדר טהרות). וכן הוסיף הקדמות קצרות (בראש מסכת זבחים ובראש מסכת מנחות). הפירוש נכתב במקורו על־ידי הרמב"ם בערבית, ונקרא בשם: כתב אלסראג' (ספר המאור, או: הנר). עיין: הרב קאפח, שם, במבוא, עמ' 20-21. על המקור הערבי של הפירוש, שחלקים ממנו נדפסו בהוצאות שונות ובתרגומים שונים, עיין: ששון, שם, עמ' 33-35; הרב קאפח, שם, עמ' 11-14.

הפירוש בהוצאה זו נדפס על־פי תרגומים שנעשו על־ידי כמה חכמים: ר' יהודה ב"ר שלמה אלחריזי ("הפתיחה" למשנה וחלק מסדר זרעים: ברכות־שביעית), ממנו נדפסה גם ההקדמה

בראש הספר (ראה למעלה); ר' יוסף ב"ר יצחק בן אלפואל (חלק מסדר זרעים: תרומות־בכורים, וסדר מועד), ממנו נדפסו שתי הקדמות (בסוף מסכת שביעית ובראש סדר מועד) עם שיר, בשבח המחבר (שם. עיין: י. דאווידזאן, אוצר השירה והפיוט, כרך ב, עמ' 116, מס' 12) ודברי־סיום (בסוף מסכת חגיגה); ר' יעקב ב"ר משה בן עכסאי הנקרא בדרש (סדר נשים, בסיוע חברו ר' חיים ב"ר שלמה בן בקא), ממנו נדפסו הקדמה (בראש הסדר) ודברי־סיום (בסוף מסכת קדושין), וכן "נוסח הכתב" ששלח לר' שלמה ב"ר אברהם אבן אדרת (הרשב"א) ו"נוסח הכתב" שהשיב לו הרשב"א, בשבח תרגומו (שם); ר' שלמה ב"ר יוסף המכונה בן־יעקב (כמעט כל סדר נזיקין), ממנו נדפסו הקדמה (בראש הסדר) ודברי־סיום (בסוף מסכת הוריות); ר' שמואל ב"ר יהודה אבן־תיבון (פרק חלק ממסכת סנהדרין עם הקדמת הרמב"ם, ומסכת אבות עם "שמונה פרקים" הנז'), ממנו נדפסה הקדמה (בראש מסכת אבות); ר' נתנאל ב"ר יוסי בן אלמלי (סדר קדשים), עם הקדמה (בראש הסדר) ממנו, ושלושה שירים בשבח תרגומו (עיין: אוצר השירה והפיוט, שם, עמ' 56, מס' 1306; שם, עמ' 400, מס' 3081; שם, כרך ג, עמ' 358, מס' 174). שמו של המתרגם של סדר טהרות לא נזכר. המתרגמים הנז', פרט לאלחריזי ולאבן־תיבון, עשו את התרגומים לפי בקשתם של יהודי רומא ולפי המלצתו של הרשב"א בשנים נ"ז-נ"ח [1297-1298] (עיין: בהקדמות המתרגמים בן אלפואל ובן עכסאי).

על שינויים טיפוגראפיים וטעות־דפוס ותיקונה בשני טפסים, עיין: יערי [12], עמ' 157-159. בטופס שלפנינו: הנתונים הטיפוגראפיים זהים לאלה שבטופס ב, שם (דוגמאות 2-6), וטעות־הדפוס זהה לזו שבטופס א, שם (דוגמה 1), היינו: שלפנינו טופס מן ההדפסה הראשונית לפני שתוקנה הטעות.

הספר יצא לאור בדפוס־צילום, בתוספת מבוא מאת א"מ הברמן, בירושלים תש"ל. בכרך השני הושמטו שם סימני הקונטרסים, ועמוד אחד (בבא בתרא, פרק ה, משנה ד-ח) צולם ונדפס פעמיים. העמודים הבאים נדפסו שלא במקומם הנכון, וכמובן, שהעמוד האחרון, שנדפס שם בעמוד ב של הדף האחרון, אינו במקומו, וצריך להיות בעמוד א.

הטופס שלפנינו, מאוספו של אליעזר גולדשמידט, כרוך בכריכת עור מפוארת בצבע שחור עם קוי קישוט, ועל הכריכה בצבע זהב: "Mischnah Cum Commentario R. Mosis Maimonidis. Napoli 1492". דף [2] בראש הספר קרוע בקצוות, וכמה תיבות הושלמו בכתב־יד בצורת אות הדפוס, וכן בגוף הספר (ובקולופון) הודגשו והושלמו אותיות־דפוס מטושטשות בדיו־שחורה. דף ראשון של סדר קדשים נכרך בטעות אחרי הדף השני של סדר זה. על הגליון בדפי הספר נוספו הגהות בודדות בכתבי־יד שונים וכן ציורי אצבע־מראה, וספירת־דפים חלקית משובשת.

(**ספר מצות [גדול]** ... כל מצוה ומצוה במאמרה ויסודות המצוה ... משני חלקים ... ספר מצות עשה בחלק אחד וספר מצות לא תעשה בחלק שני ... הנני משה בן יעקב [מקוצי] נתתי פני לחבר שני הספרים ...)

[שונצינו] (דפוס גרשם בן משה שונצינו, רמ"ט, [1488]). [280] דף. 2° 31.5 ס"מ.

הוצאה שנייה. הוצאה ראשונה נדפסה ברומא, לפני שנת ר"ם. עיין: מארכס [32], עמ' 40, מס' 47.

נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים, אבל עם ספירת־קונטרסים: א-יג; א-כב. כל קונטרס בן 8 דף, פרט לקונטרס אחרון בחלק א, שהוא בן 6 דף, ולקונטרס אחרון בחלק ב, שהוא בן 10 דף. דף ראשון נשאר חלק, וכרוך במקומו, בראש הטופס שלפנינו. עמוד אחרון בחלק א, ועמוד ראשון ואחרון בחלק ב, וראשי העמודים נשארו חלקים.

בקולופון (דף [280,א]): "ותשלם המלאכה ... צרופה ... מדוייקת ... ונשלם בשנת רמ"ט לאלף הששי בחמשה עשר בטבת ... נאם גרשם בן הה"ר משה זרע [בן] ישראל [נתן] איש שונצינו".

הספר נפתח בעמוד א של דף [2], בשלושה פסוקים מספר תהלים (פרק קיט, פסוק 97, 166, 35), שבראשיהם נרמז שם המחבר: "משה", ואחריהם, הקדמת המחבר: "משה קיבל תורה ..." (ראה תמונה), ובסופה, מפתח לחלק א (דף [3,ב-8,א]): "רמזי המצות לא תעשה" (א-שסה). דף [8,ב]: "המצוה הראשונה ...", התחלת הפנים. חלק ב נפתח בעמוד ב של דף [103], בשלושה פסוקים אחרים (שם, פסוק 99, 167, 40), שגם בראשיהם נרמז שם המחבר, ואחריהם, הקדמה קצרה מהמחבר (בטור א): "הנני משה בן יעקב ...", ובסופה, מפתח לחלק ב (דף [103,ב-107,א]: "רמזים של מצות עשה" (א-רמח). בסוף המפתח: "אחרי כן [בסוף הספר, דף 173-280,א] בארנו חמש מצות מדברי סופרים". דף [107,א]: "כשבראַ הקב"ה את העולם ...", התחלת הפנים.

הפנים, בשני החלקים, נדפס באותיות מרובעות, בשני טורים בכל עמוד ועמוד, פרט למחצית עמוד בדף [150,א] ("טופס הגט מרבי יחיאל מפאריש ..."), שנדפסה לרוחב העמוד. ראשי מצוות וחלק מסימני המצוות, ושורות (3-14) בדף [150,א] נדפסו באותיות בולטות. תיבות ("גרסינן", "אלה", "המצוה הראשונה") בדף [21,ב; 103,ב; 107,ב] נדפסו באותיות גדולות. תיבת ראשונה מהפנים ומההקדמות בשני החלקים, נדפסה באותיות גדולות (שתוכן לא הושחר), וכל אות נדפסה בתוך משבצת מקושטת, בין שתי צלעות מקבילות ומקושטות לרוחב הטור. הצלעות נשמטו בהקדמה בחלק ב, והתיבה נדפסה בצד ימין של הטור. בחלק א נוספה בהקדמה, בצד שמאל בין שתי הצלעות, משבצת נוספת (בלא אות), ונשאר מקום חלק לפניה (ראה תמונה). בדף [22,א] נדפסה, בטור א: "הגדה ...".

הספר נקרא: "ספר מצות גדול" (סמ"ג), שלא להחליפו עם "ספר מצות (קצר) קטן" (סמ"ק) של ר' יצחק ב"ר יוסף מקורבייל, שנדפס בקושטא ר"ע לערך. על תוכנו, מגמתו וסידרו של סמ"ג ועל מחברו, עיין: א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשט"ו, עמ' 384-395, ובהערות, שם, 54-55. המחבר ר' משה מקוצי חי במאה הי"ג.

הטופס שלפנינו כרוך בכריכת קלף, עם חותי קשירה מעור. בדף [132,א] לא נספגה דיו הדפוס, ושתי שורות אחרונות נשמטו, והושלמו בכתב־יד. הדפים בקונטרסים כא-כב מחוררים במקצת מעש. בטופס נוספו בכתב־יד, שדהה, הגהות והערות בדפים רבים, וכותרות, בראשי העמודים. מטעמי־צנזורה טושטשו תיבות ושורות רבות (כגון בדף [11, 107, 180]). חתימות צנזורים נוספו בשולי דף [279,ב]: Luigi da Bologna 1598; Giovanni Monni di Modena; Camillo Jaghel 1613. על צנזורים אלה, עיין: א. ברלינר (ראה, בסוף ערך 5), שם; פופר (ראה, שם), לפי מפתח השמות בסוף הספר. בדף [2,א] נוספה חתימה: "הצעיר יום טוב שלום גיזן ן' אברהם יצ"ו". בעמודים הראשונים חתימת בעלים־קודמים: M. Gaster. בעמוד אחרון שתי חותמות שלא פוענחו. על שינויים טיפוגראפיים בטפסים, ראה להלן: בטופס השני.

[18]

טופס נוסף באותו גודל. בטופט זה חסרים: דף [1-11], והדף האחרון. שני דפים כפולים של דף [218-219], נכרכו יחד, כנראה בבית־הדפוס, אלה ליד אלה. 3 דפים כפולים בודדים צורפו לספר: דף [61] (קרוע במרכזו ובצדדיו), ודף [234-235]. דפים רבים בטופס זה נפגעו מעש, ובאחדים מהם (ביחוד קונטרס יג, בחלק א) נאכלו תיבות ושורות. הדפים שוקמו והודבקו בנייר שקוף. דף [279] קרוע במקצת. בכתב־יד נוספו: הערות בודדות, בדף [112, 213]; ספירת־דפים משובשת.

בשני הטפסים נוספו בדף [11,ב], בסוף טור ב, שורה נוספת בדפוס, רחבה מקו השורות של הטור. בטופס השני נדפס בדף [150,א] (בסוף "טופס הגט ..."): "בדת [!] משה וישראל". בטופס הראשון נשמטה אות מ מהשם משה. עיין: ריבקינד [25], עמ' תג-תד. בשני הטפסים ישנם שינויים בדפוס בחלק ב, בסימני הקונטרסים: בטופס 1 נשמט הסימן בדף 1, בקונטרס י; בטופס 2 נשמטו אות ב בדף 2, בקונטרס ט, והסימן בדף 2 בקונטרס יט.

(**ספר העקרים** לחכם הגדול רבינו יוסף אלבו ז"ל ספרדי מעיר סוריאה אשר בספרד ... בהיות לא נתפשט ... למרחקי הגולה בבני עמינו להיותו פחות משבעים שנה שנעדר החכם הנזכר ז"ל שחבר הספר הזה בכן ... למען יתפשט תועלתו ... ולכבוד בני עמנו ראינו לחקקו באופן שלם מוגה וטוב ... כי בו יתבאר מעלת תורתנו ודתנו ... ואשר נשיב לבעלי ריבינו משאר הדתות ...).

(שונצינו, [דפוס בני ישראל נתן שונצינו], רמ"ו, [1485]). [108] דף. °2. 26.5 ס"מ.

הוצאה ראשונה.

נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים, אבל עם שומרי דפים ועמודים, ועם ספירת־קונטרסים: א-יד. כל קונטרס בן 8 דף, פרט לקונטרס ג ולקונטרס יד, שהם בני 6 דף. עמוד ראשון ועמוד אחרון נשארו חלקים.

בקולופון (בעמוד א של הדף האחרון): "ובכאן שמנו אחרי[ת] דברינו ... נשלמה חקיקת המאמ[ר] ... שהוגה ודויק על ידי יודעי ספר ומביני מדע ... והיתה השלמתו פה שונצינו אשר במדינת לומברדיאה תחת ממשלת ... דוכוס מילאנו ... בעשרים ואחד יום לחדש טבת שנת חמשה אלפים ומאתים וששה וארבעים לבריאת עולם ... ואני התלמיד המשרת אשר עשה במלאכת הספר ... אחרי ראותי התעוררו[ת] אלקי אשר בנפש מורי ורבותי אשר בזה המקו[ם] להרביץ תורה בישרא[ל] במה שחקקו בדברי תורתינו בשכבר ... ומצורף להם המאמר הזה ... אמרתי על דרך מליצת השיר כי מציון תצא תורה ודבר ה' משונצינו".

בעמוד השני של דף [1] נדפסה הקדמה לספר, שצוטטה למעלה בנוסח שער. לפי הקדמה זו נפטר המחבר לפני שנת קע"ה, 1415 [!]. השווה: ספר יוחסין השלם לר' אברהם זכות, מהדורת פיליפאווסקי, ירושלים תשכ"ג (צילום), עמ' 226. שם נאמר על המחבר: "ועשה ספר העקרים בשנת קפ"ה", 1425. עיין: ספר העקרים, מהדורת יצחק הוזיק (עם תרגום אנגלי), פילאדלפיא תר"ץ, במבוא (האנגלי) בראש חלק א.

ההקדמה פותחת: "אמר המחוקק בהיות המאמר ... הזה הנקרא ספר העקרים ... ראינו לחקקו ... ואולם לא אעצור בקולמוסי ... מלאמר ... האמת ... כל אחד מבני עמנו ... ראוי לו ומוטל עליו להמציא לידו ולהיות אצלו הספר ... הזה להיותו באולי מהמאמרים היותר אלקיים ותוריים ... רבי התועלת לאומתנו שחוברו מזמן חתימת התלמוד עד זמננו זה ... וזה שיעור מה שרצינו בו בזה המקום היום יום ב כב מרחשון רמ"ו לאלף הששי פה העיר שונצין" (ראה תמונה).

שם מחבר ההקדמה לא נזכר בהוצאה זו. אולם, בהוצאת רימינו רפ"ב הועתקה הקדמה זו, בתוספת שהוסיף בסופה המדפיס גרשם שונצינו, שבה נאמר: "אלה דברי אדוני זקני ה"ר ישראל נתן ז"ל אבוהון דכולהון בני שונצינו ... הוא אשר הוציא לאור הספר ... הזה והדפיסו ראשונה על

ידי בניו". ר' ישראל נתן היה כנראה, גם מגיה הספר, כפי שנרמז בקולופון, "שהוגה ... על ידי יודעי ספר ומביני מדע", וחיבר גם את המפתחות (ראה להלן) הנזכרים בהקדמתו: "ולאשר לא יספיק להם הזמן לעיין בו עיון מה, יראו סימני מאמרי הספר הזה וסימני פרקיו ויעודיו בם". ר' ישראל נתן שונצינו העלים את שמו בעורך ומסדר ספר נוסף, שהדפיסו בניו בשונצין, באותה שנה, וגם בספר זה גילה את שמו, נכדו: גרשם שונצינו. ראה, למעלה (מחזור כפי מנהג בני רומא, [שונצין אחרי רמ"ו]): בערך 13.

דף [2-6]: מפתחות הספר, עם דברי פתיחה: "למה שהיתה ... ההצלחה האנושית נתלת בעיון ובמעשה ... בהכרח שימצא דבר ... למעלה מהשכל האנושי ... וזה לא יתכן אלא בידיעת העקרי[ם] ... והיא היתה כוונת החבור הזה ... ויחקור על הי"ג עקרי[ם] שהניח הרמב"ם ז"ל ... יבאר בו שהעקרים ... הם ג ... ואמר שכל העקרי[ם] שמנה הרמב"ם ... מסתעפים מן הג' אבות הללו ... נשלמו רמזי פרקי המאמר הראשון (כו פרקים) ... השני (לא פרקים) ... השלישי (לב [! צ"ל: לז] פרקים) ... הרביעי (נא פרקים) ... ויפרש עניין השלום ... שתהיה חתימת המאמר בטוב ... ושלום". התיבה הראשונה: "למה", נדפסה באותיות גדולות (שתוכן לא הושחר), וכל אות בתוך משבצת מקושטת, בראש העמוד שבחלקו העליון נשאר חלק. המשבצת הראשונה לאות ל, נדפסה עם בליטה כלפי מעלה. בסוף המפתחות נדפסו שלושה פסוקים מספר תהלים: פרק קיח, 20; לו, 12; נו, 11.

דף [7]: "הקדמת הספר. ידיעת העקרי[ם] ... ולפי שראיתי אני הצעיר יוסף אלבו היושב פה העיר שוריאה ... הבלבול והמבוכה ... נתתי את לבי ... וחברתי הספר הזה וקראתי שמו ספר העקרים לפי שהוא חוקר על עקרי הדתות בכלל, ובפרט על עקרי הדת האלהית ... חלקנו הספר הזה לד' מאמרי[ם] הא' לחקור ... כמה הם ואי אלו הם והב' לחקור ... העיקר הראשו[ן] ... מציאו[ת] השם ... והג' לחקור ... העקר הב' ... תורה מן השמים ... והד' לחקור ... העקר הג' ... השכר והעונש והשרשי[ם] המסתעפים ... וזה החלי ... המאמר הראשון ...". התיבה הראשונה: "ידיעת", נדפסה בצד ימין של העמוד, באותיות גדולות (שתוכן לא הושחר) בתוך משבצת מקושטת, עם שלושה קוים לבנים המפרידים בין ארבע האותיות הראשונות (ראה תמונה).

הפנים נדפס באותיות רש"י, לרוחב העמודים. בכל עמוד מלא 44 שורות. פתיחות, ראשי פרקים ופיסקות וראשי עמודים נדפסו באותיות מרובעות בינוניות. הציון "פרק ג", במאמר א, נדפס באותיות מרובעות גדולות. ראשי העמודים הראשונים נשארו חלקים, ובראשי העמודים של דף [7,ב-108,א] נדפס: "מאמר א-ד", אבל בשיבושים רבים: ג במקום ב בדף [26,ב; 27,ב; 28,ב; 33,א; 34,ב; 35,ב]; ב במקום ג בדף [38,ב]; ג במקום ד בדף [69,ב-70]. סימן פרק "בז", במאמר ב, נשמט. סימן פרק "כה" נדפס במאמר ג, בטעות: "כא". חלק תחתון של עמוד א, ולמעלה ממחצית עמוד ב של דף [20] (בין מאמר א למאמר ב) נשארו חלקים. בדף [38,א] נשמטו בדפוס, בשורה האחרונה, התיבות: "המירוהו באחר", והושלמו בכתב־יד. ועיין: בהוצאת רימינו רפ"ב, בראש מאמר ג.

בטופס שלפנינו, הכרוך בכריכת קלף דקה, חסרים הדפים: [56-58] (סוף פרק כד, פרק כה כולו ותחילת פרק כו במאמר ג), שנחתכו והוסרו בשלימותם, מטעמי צנזורה, כמו ברוב הטפסים,

ושרידיהם בצד הכריכה הושארו. דפים אלה הושלמו בדפי־צילום שלא נכרכו בספר. עיין: מארכס [32], עמ' 36, מס' 34; אופנברג [33], עמ' 260. בטופס נוספו הגהות והשלמות בכתב־יד, בדף [9, 15, 18, 32, 38]. מטעמי צנזורה טושטשו בדיו־שחורה תיבות או שורות, בפרקים: כ, כד, כה, כו במאמר א; בפרק ח, במאמר ג; בפרקים: ל, מב במאמר ד. דף [8] כרוך למטה מקו הכריכה ושוליו, בקצה השורה האחרונה, נחתכו והוסרו. דפי הספר נפגעו מעש. בראש דף [2] תוספת: "ספר העקרים של אלבו", בכתב־יד. על שינויים טיפוגראפיים בטפסים, עיין: ריבקינד [22], עמ' 55-56, מס' 1. הטופס שלפנינו זהה עם טופס ב המתוקן, הנזכר שם.

... זה ספר **הערוך** שחיברו הרב המובהק ... בוצינא דנהורא ... רבינו ר' נתן ... ז"ל בן ... מרנא ורבנא ר' יחיאל ... זצ"ל בן ... רבנא אברהם זצ"ל מן רומי שקיבץ כל מילה חמורה שבתלמוד בספר הזה וסידרו ... כנגד עשרים ושתים אותיות באלפא ביטא [!] למען ירוץ קורא בו וימצא שאלתו בנחץ ... (ערך אלף-ערך תיו).

[רומא, דפוס עובדיה ומנשה ובנימין מרומא, בין השנים רכ"ט-רל"ב, 1469-1472]. [310] דף. 2°. 40 ס"מ.

הוצאה ראשונה.

הספר לפנינו הוא אחד מארבעת הספרים העבריים הראשונים, שיצאו לאור בדפוס, ברומא, בשנים המשוערות הנזכרות. עיין: מארכס [31], עמ' 492-493. שמות המדפיסים נזכרים בספר "פירושי התורה לרבינו הרב ר' משה בר נחמן זלה"ה גירונדי", שגם הוא אחד מארבעת הספרים. עיין: שם, עמ' 486; צדנר, [36], עמ' 591. ראה למעלה (משנה תורה, [רומא לפני ר"ם]): בערך 14.

נדפס בלא שער, בלא ספירת־דפים, בלא שומרי־דף ובלא ספירת־קונטרסים. בטופס שלפנינו נוספו בכתב־יד ספרדי קדום, באותיות רש"י: שומרי־דף (שתי תיבות), בשולי עמוד ב של כל חמישה דפים ראשונים מתוך כל עשרה דפים ברציפות, החל מדף [11] עד דף [303]. כל קונטרס הוא איפוא, בן 10 דף, ומספר הקונטרסים בספר: 31. בדף 5 בקונטרס 18 נשמט שומר־הדף. בדף [1-5] ובדף [304-305] (ששוקמו, ראה להלן), אין שומרי־דף. דף אחרון נשאר חלק. השווה: בית־אריה [2], עמ' 38.

הפנים נדפס באותיות מרובעות בינוניות לרוחב העמוד. שמות ערכים, כותרות וסיומים וחלק מסימני הפרקים נדפסו באותיות גדולות מבינוניות. רווחים קצרים הושארו בין ערך לערך, ובשורה שלמטה משם הערך. בכל עמוד מלא 45 שורות. ראשי העמודים נשארו חלקים. בתוך הפנים נשארו מקומות חלקים ונוצרו חללים ברציפות הפנים, כנראה, להשלמת דברים ומראי מקומות בכתב־יד. ראשי תיבות ותיבות מקוצרות סומנו בנקודה מעל לאות שלפני הקיצור. במקום שם הויה נדפסה אות ה עם נקודה מעליה. אות ט לפופה כלפי פנים בחצי עיגול. אותיות א־ל הבאות (בסדר הזה) זו אחר זו, סומנו באות א דגולה. עיין: מארכס, שם, עמ' 492; בית־אריה, שם, עמ' 29-30, 33-34, 38, הכותב, שהספר נדפס באותיות שנחקקו לפי "הכתב המרובע האיטלקי ... מטיפוס אשכנזי" (שם, עמ' 30).

הספר נפתח בעמוד ראשון (44 שורות), בפסוק מספר תהלים (פרק מו, 8), בשורה הראשונה, ובפתיחת הספר (שורה 2-6), שהועתקה בחלקה למעלה (במקום נוסח השער). הפנים מתחיל (בשורה 7): "שער אא בשבת בראש גמרא דפרק הבונה ...". להלן בפנים, הוחלפה התיבה: "שער",

בתיבה: "ערך". בסוף הפנים (בדף [308,ב]): "תתר ... סליק פירקא תם ונשלם שבח לבורא עולם".

בדף [309] נדפסו שני שירים מאת המחבר. בשיר הראשון (16 שורות, בעמוד א), סימן: "נתן בירבי יחיאל חזק". בשיר השני (69 שורות, מהן 28 שורות בעמוד א, והיתר בעמוד ב), סימן (בשורות 1-13): "נתן בירבי יחיאל". בשירים מזכיר המחבר עניינים אחדים מתולדותיו ומקורותיו, ומוסיף פרטים על משפחתו. בין היתר הוא מספר, שהספר "הושלם ... בשנת ד"א תתס"ה ליצירה", ועל תוכנו הוא אומר: "והעירי אשר בידו הכל ... לסדר ספר הערוך לכל ... תיבות הקשות מתורה שבעל פה ... אשר יבקשנה ימצאנה במהרה לסברה ... במקום שהיא מובהרה. שבח ... שיעצני והשכילי בדרך הטובה ... מה ששמעתי וראיתי וסברתי". כוונתו, למקורותיו הרבים של הספר בביאור המשמעויות השונות של התיבות, ובקביעתן למוצאן בשפות זרות. עיין: רב נסים גאון (חמישה ספרים) למו"ר פרופ' ש. אברמסון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 20-27 (הערוך וספר המפתח); 222-225 (הערוך ומגילת סתרים).

על הספר ומחברו, עיין: ש"י ראפפורט (שי"ר), תולדות רבנו נתן איש רומי, ווארשא תרע"ג; ספר ערוך השלם, מהדורת הרב ח"י קאהוט, תל־אביב תש"ל (ד"צ), כרך א, במבוא. על השירים ונוסחם (ותיקון שנת חיבור הספר לשנת תתס"א, [1101]), עיין: שי"ר, שם, עמ' 13, והערה 59; קאהוט, שם, עמ' II–IV; י. דאווידזאן, אוצר השירה והפיוט, כרך ג, ניו־יורק תרצ"א, עמ' 222, מס' 577, ועמ' 204, מס' 149.

הרב קאהוט כותב, שבהוצאה ראשונה זו, נדפסו "הרבה הוספות ... ונוסחאותיה טובות מאד", שלא נדפסו בהוצאות הבאות, וקובע, שהוצאה זו נדפסה על־פי כתב־יד, שהועתק בשנת רכ"ה מכתב־יד הסופר ר' מבורך, שממנו ובשמו נוספו בכתב־היד הוספות, שאחת מהן אף נדפסה בהוצאה שלפנינו: "וכן שמעתי אני מבורך מפי ר' משה הנפוסי זצ"ל" (בערך "אונוס", דף [19,א]). מעתיק כתב־היד פתר שלא כנכון ראשי תיבות, ושגיאתו אף היא, נדפסה בהוצאה שלפנינו (בערך "את", דף [35,ב]): "תשוב[ת] רבות[ינו]", וצ"ל: "תנו רבנן" (שם, עמ' LI–LIV).

הטופס שלפנינו, עם שוליים רחבים מאד ונייר לבן ועבה, כרוך בכריכת עור מפוארת בצבע אדום, בתוספת משבצות־קוים בצבע זהב. דפי הספר נצבעו מבחוץ בצבע ירוק. על הכריכה בצבע זהב: "הערוך לרבינו נתן בן יחיאל. Roma ca. 1475".

בטופס חסרים: דף [1-3, 304, 309], שהושלמו בצילומים (עמוד א ועמוד ב בדף אחד) על נייר משוחזר דומה לדפי הספר. וכן חסר בטופס: דף אחרון (החלק). דף [4-13, 302-303, 305-308] שוקמו בקצוות, בנייר משוחזר. בדפים הראשונים הודגשו מחדש בדיו־שחורה, תיבות שטושטשו או דהו. בטופס נוספו בכתב־יד: השלמות קצרות והגהות בכמה ובכמה מקומות; רישום מיוחד (סימן בעלים?) זהה, החוזר כמה פעמים בספר, בדף [67, 92, 120, 150, 248, 308] (ראה תמונה בעמ' 113, ליד השורה האחרונה).

הטופס היה ברשותו של אליעזר גולדשמידט.

[**פירוש על התורה.** אמר] לוי בן גרשום ...

([מנטואה], דפוס אברהם כונת [בין השנים רל"ד-רל"ו, 1474-1476]). [412] דף. °2. 31 ס"מ.

הוצאה ראשונה.

נדפס בלא שער, בלא ספירת דפים וקונטרסים ובלא שומרי דף (פרט לדף [256], שבו נדפס שומר־דף, התיבה: "עד", שחזרה ונדפסה גם בראש דף [258], אחרי הדף החלק [257]. ראה להלן). בטופס שלפנינו, בכריכה מחודשת, אי אפשר לבדוק את מספר הקונטרסים ודפיהם. אולם, בארבעת הקונטרסים הראשונים של ספר ויקרא נשרדו בשולי העמודים האחרונים של קונטרסים אלה, ארבעה מספרים מספירת־קונטרסים שנוספה בכתב־יד ישן, בספירה מסוף הספר לתחילתו: "24" (10 דף); "23" (6 דף); "22" (10 דף); "21" (8 דף). באמצע קונטרס "23" הנזכר, ובחמישה קונטרסים נוספים (אחרי דף [15, 55, 145, 307, 391]), נשארו חוטי תפירה של הקונטרסים מחוץ לכריכה. נתונים אלה חופפים ממש לספירת־הקונטרסים ולמספר דפידם בטופס שרשם אופנברג. לפי ספירה זו, סומנו בטופס שלפנינו, הקונטרסים: 20-23, והקונטרסים עם חוטי תפירה הם: 2, 6, 15, 21, 32, 41. מספר כל הקונטרסים בספר: 43. כל קונטרס בן 10 דף, פרט לשישה: 19, 23, 25, 33, 34, 36, שהם בני 8 דף, ולשניים: 21, 43, שהם בני 6 דף, ולאחד: 27, שהוא בן 12 דף. עמוד ב של דף [188] (סוף שמות), דף [257] (בספר ויקרא, באמצע פרשת אחרי), דף [338] (בין סוף במדבר לתחילת דברים) ודף 410-412 (מחצית שנייה של קונטרס אחרון), וראשי העמודים נשארו חלקים. דף [257] ודף [338] החלקים, כרוכים במקומם בטופס שלפנינו. עיין: אופנברג [33], עמ' 141-143. על ספירת־קונטרסים בכתב־יד בדפוסים הראשונים, עיין: בית־אריה [2], עמ' 38.

בקולופון (בעמוד ב של דף [409]): "אמר אברהם כונת' בכמר שלמה כונת' זלהה' הנסמך ... הכותב בכמה קלמוסים בלא מעשה נסים. ישתבח בעל הרצו[ן] אשר זכני להתחי[ל] ולהשלים זה הספר אשר השתדלתי במעשהו למעלתו ולתועלתו ... עם הנכבד ומיוחס למשפחתיו [!] חרד ... להגדיל ספרי[ם] ... כמר' אברהם ידיד יה האזרחי יצו' מקולונייא אשר אלי פיו קרא להשתתף עמו לעשו[ת] זאת המלאכה ... כיד הש[ם] הטובה עלי ... יזכנו להשלים כוונתנו ויקיים עלינו קרא דכתי[ב] יתן לך כלב[ב]ך וכל עצתך ימלא וכן יהי רצון".

הספר נפתח בעמוד ראשון, בהקדמת המחבר (דף [1-6]): "[אמר] לוי בן גרשום ...". החלק העליון של העמוד נשאר חלק להוספת התיבה "אמר" (שלא נדפסה) עם קישוט בכתב־יד. התיבה ושם הספר נדפסו בהוצאת ויניצייא ש"ז.

בהקדמה אומר המחבר: "זאת התו[רה] האלהית ... נחלקו ענייניה ... לשלשה חלקי[ם] גדולים. החלק הראשון ... המצות המקיפות ... והם תריג' מצות ... השני ... החכמה המדינית ... (מספורי הקודמים המפורסמי[ם] בשלמו[ת]) השלישי ... מחכמת הנמצאות ... בספורים הנבואיים

חרש חדשים ולא הזהר לו לאכול החטאת שהוא
עונג הגוף כמו שיזהרו מדברים כיוצא
באלו ואין לעשות ואם לפי חטאת היום הייטב
בעיני ה' ועזה העקדם יזבח שהכיצד הטיטרי הן
יזהר מבשר כיוצא בשר דרך משל
יזהר מבשר עזה הזרם האיל .

התועלת הכביש הן לשדה כורם
העבודות עיקר משה פ
בשלחת ואין בעבודו הגוף לזוות המדרגה
העלוה שיתייחד בזה עבין כאחד העבדים שר
שבט שהם בני שבטם בלילי כל לעבוד ואל ויתמיד
עם היות עיקר אלו הדיבון זה לעשות בעזרה בשעת
העיפף שלין מה זך היה זה לעשות השתעשות
כילין העבודות שם שגם רבוד החיעבי לא היה
יכול לסדר באופן ההוא כמו שעזכר בפרש וילה
שמות עם שהודיעו בזה לדוב ריקדוק להתנהג
במיכו התורה ולזה עם תבקבל מה שראוי לו
בתחלת מחשבתו שיש בן טוייה מעיכות ה' ית'
לא נתעב זה שעם מה שחל עליה מזה העיקר
הדיב ואין מתו בו טרב ותביהו כאלו יאמר שזי
לם עיכי זה התעלות בזה כי יחזיב להם
התנהג במיכות הש' יח' באופן שלא יעשם מזה
טרדת מחשבתם במה שחל בלילהם מהדבק כי
לבבור הש' יתעל' יתחייב לייעשב דעתם יולהסיד
מיחשבתם זה הענין באופן שיוכלו לעלות
מיכות ה' יח' בזוות העבודה הנכבדת

התועלת השלישי הוא במיכות והוא
להבדיל בין האוכל ובין ה
הבלתי טאכל בפה הזולך וכבר נתבאר התועלת
בזה במה שקדם

התועלת התשיעי הוא במיכות והוא
להבדיל בין האוכל ובלתי
טאכל בפה המעיי וכבר נתבאר התועלת בזה
במה שקדם

התועלת העשירי הוא במיכות והוא
להבדיל בין הטאכל ובלתי
טאכל בעזה ובדרך השוף ובבר באורי התועלת
המגיע מזה במה שקדם

התועלת הי"א הוא להודיע דין טמאת
נבלת חקת השרצים ההולכים על ארבע ושבע
הנוף הטמ' ושרץ העו' והבח' המעיי לא יטמאו
כלל ובבר באורי התועלת המגיע משניין אלו
הטמאות בכללם

התועלת הי"ב הוא במיכות והן להודיע
דיני המאכלין והמשקין
ודין טומאת הכלים והמשרים ובבר נתב' מדברי
התורה המגיע משניי לן הטמאות

התועלת הי"ג הוא להודיע הסב אשר
בעבורה מעשה התורה
המיעים הבלתי טאכלים כי הם ישקיעו הנפש
המשכלת ויסירו אורה בחמ' כלה ועכל להמיעין
להש"ג המשכלות שהם כלמותה מיכר העבוי
עיקרה עזה לחמיר ולזה אמיר אל הקיבץ את
נפשיהיכם בכל הקדרן וגו' ולאדעו כי זה יהיה
סבה אל כלה טכל להש"ג ית' באופן שיהיה
לכו לגלוים וזה גם כן יהיה סבה אל כלה תעכל
נפשיכו להתקדש ולהתרחקם ממלי העניים
החמריים ולהתעקשת מהם ולזה אמיר ענין סבת
במניעתו אלן המאכלין כי אני ה' המעלה אתכם
מארץ מיכרים להיות לכם לאלהי והייתם קדושי
כי קדוש אני כאמו שזכרנו בבאורי בזאת הפרשה
ומולם קדיש הפרשת התעכרות בזאת הפרשה
הנה הם אלו

השרש הראשון הן שהבלה משמאה
ומה שכלים במגע וכלי חרס
במגע תוכו והוא הנגע בה הוא ושכן לשמאה
והבלה היא אב השמאה אלא יטמא הנוגע בה
לא אדם ולא כלים כי אינם מקבלי טמאה כי אם
מאב הטמאה ואמנם יטמא ארבעי ומשקין והמל
הנושא את הנבלה הוי מטמא כלים שנגע
בהם בשעת הנשא שבא וכל הנושא מעבלתם
יכבס בגדיו ואינו מטמא אז כלי חרס אם נגע
בתוכן מיין כלי חרס מקבל טמאה יאו מבשל
בתוכו אב הטמאה שנא וכל כלי חרס אשר יפל
מהם על תוכו וגו' והנה זה האוכל אינו אב הטמא
שנאמו וכל כלי חרס אלא הנה ראשון לטמאה
והוא מבואר שבבר תקדם נבלה הבהמה הטמאה
אשר נטמא שנטמאה כי אין הנחיטה מועילה
בה כלל ולזה לא הצריל הכתיבה בנבלה כי אין
בו דין הנחיטה אבל הוא טרי בהיטות ואנו ולא
תזדמן נבלה בהמה הטהורה הנחיטה שהנן
אנשי שהיתה טרפה כי הטרפה אינה נקראת עם

... ראינו לבאר אותה ולבאר מה שיהי[ה] מאלו החלקים השלשה שזכרנו ... בביאור המצות והשרשי[ם] ... לא יהיה מנהגנו ... לסמוך אותם השרשים אל המקומות אשר סמכו אותם חכמי התלמוד באחת מיג' מדות ... אבל נסמוך אותם אל פשטי הפסוקים אשר אפשר שייצאו הדינין האלו מהם ... ראינו שנתן סבה במצוה מצוה ... שידיעת הסבות ... משלמת הידיעה ... הסכמנו ... לבאר התועלות המגיעות מהמצו[ת] בפרשה פרשה במדו[ת] ובדעות ... כיד שכלנו ... ונזכור המקומות מהתלמוד שנתבאר שם אלו השרשים וענפיהם וענפי ענפיהם ... וכדי שיובנו דברינו ... ראינו לחבר בזה המקום שמות המסכתו[ת] אשר בששת הסדרי[ם] ומניין הפרקים אשר במסכתא מסכתא וסדורם" ושמות הפרקים. עיין: ארבעה טורים, אויגשפורג ש-ש"א, שם נדפס בסוף הספר: "הסדר שסדר אותם הרב רלב"ג", בתוספת הסך הכולל של המסכתות והפרקים. בהקדמה מוסיף הרלב"ג, ואומר: "ולהשלים ... הסכמנו בגה' [בג' החלקים] לחבר עוד אל זה הביאור שני חבורים גדולים ... האחד הוא ספר המצות ... הב' ... ביאור המסכתות הנכללות בששת הסדרים", ובסוף הוא מסיים: "הסבה המביאה להיות סדר אלו הסדרים ומסכיותיהם ... מה שנבאר בגה' בחבור התלמודיי אשר ייעדנו חבורו". ספר המצות והביאור לתלמוד לא הגיעו לידינו. עיין: הרב י"ל הכהן־מימון, סיני, כרך מז, תש"ך, עמ' עד-פב (על הרלב"ג).

דף [7,א]: "ומהנה נתחיל בביאורי התורה כמו שייעדנו בראשית ...". דף [22,ב] (סוף פרשת בראשית): "היתה השלמתו בסוף חדש אב משנת השמנים ושמונה לפרט האלף הששי ליצירה [שנת: פ"ח, 1328]". דף [79,ב]: "היתה השלמת ביאור זה הספר (בראשית) ביו[ם] יו' לירח מרחשון משנת צ' לאלף הו' ...".

דף [80,א]: "ספר ואלה שמות ...". דף [188,א]: "נשלם הביאור בזה הספר (שמות) והיתה השלמתו בראש חדש אלול של שנת תשעים לפרט האלף הששי ליצירה".

דף [189,א]: "יעזרני אל ... בכתבי ספר ויקרא". דף [293,א] (סוף טור א): "תם ונשלם ספר ויקרא".

דף [293,א] (טור ב): "ספר במדבר". דף [337,ב]: "נשלם זה הביאור מזה הספר (במדבר) והשלמנוהו בזמן קצר מאד ובזולת ספרי[ם] ולזה יצטרך [!] בגה' לעבור עליו שנית. והיתה השלמתו בכג' לחדש טבת של שנת צח לאלף הששי ...". על: "בגה'", ראה למעלה.

דף [339,א]: "ספר אלה הדברים". דף [409,ב] (עמוד אחרון): "והיתה השלמ [! אותיות סוגרות השורה, מהתיבה הבאה בשורה הבאה] השלמתו בכג' לירח שבט שלשנת [!] צח לפרט האלף הששי [1338] פה בעיר האזוב ... אמן אמן כבודך יי". שתי תיבות אחרונות נדפסו גם בסוף דברי המחבר לספר ויקרא ולספר במדבר. ראה למעלה, בסוף הקולופון של המדפיס, בערך 5.

הפנים נדפס באותיות מרובעות בינוניות, בשני טורים בכל עמוד ועמוד. בטור מלא: 42 שורות. כותרות ותיבות ראשונות של פרשיות ושל עניינים נדפסו באותיות גדולות (ראה תמונה). בין הכותרות בספר בראשית־שמות (והכותרות הבודדות בספר ויקרא־במדבר): "ביאור המלות"; "ביאור דברי הפרשה"; "ביאור דברי הספור". שורות הפנים אינן צפופות. בראשי השורות

הושארו חללים קצרים גם במקום שאין השורות עניין חדש. בסופי שורות מרובות הן התיבות שנשברו וקוצרו עם נקודה מעל לאות האחרונה, ומעטות הן אותיות סוגרות מהתיבה שבשורה הבאה, שבמקומן הושארו חללים קצרים. נקודות קיצור של תיבות נדפסו גם באמצע השורות, ולפעמים גם מעל תיבות שלא קוצרו ושאינן סוף עניין. בתוך השורות הושארו רווחים, שיצרו חללים ברציפות הפנים, אף שאין בו כל השמטה, כגון: בדף [96, 115, 120, 181, 372-373]. בסופי טורים נוצרו צורות שונות, בדף [136, 143, 162-163, 171, 198, 202, 297-298].

מקום ושנת הדפוס אינם נזכרים בספר. אולם, מקום הדפוס של אברהם כונת היה במנטואה, לפי המשוער בשנים רל"ד-רל"ו. עיין: אופנברג, שם; גולדשמידט [29], עמ' 75-77. וראה למעלה, בערכים: 4-5, 7.

בטופס שלפנינו חסרים: דף [1-7, 348, 355, 407-409] (שהושלמו בדפי־צילום, עמוד א ועמוד ב בדף אחד, על נייר משוחזר דומה לדפי הספר) ודף 410-412 (שנשארו חלקים, בטופס שרשם אופנברג).

הטופס שלפנינו כרוך בכריכת עור מפוארת בצבע חום, עם פיתוחים, ועל הכריכה בצבע זהב: "רלב"ג Mantova 1475". דף [8, 403-406] קרועים קצת, חסרות בהם תיבות ושורות והודבקו בנייר. בדף [18] נחתכו השוליים ליד השורה האחרונה. בדף [261-406] נשארו כתמי עובש. בדף [359-402] נפגעו קצת השורות האחרונות, וחלק מן הדפים שוקמו מחדש. סימני עש ניכרים בכמה וכמה דפים. בטופס נוספו בכתב־יד: הגהות, בדף [79, 295, 320, 336], וספירת־דפים, שממנה נשמט מספר 129, ומדף זה ואילך יש להפחית דף מן הספירה. צבע הדיו של ההגהות זהה לזה של ספירת הקונטרסים, הנזכרים למעלה, ואפשר שנוספו בגמר ההדפסה בבית־הדפוס.

קטע שנשמט בהוצאה זו בדף [347,ב] (פרשת ואתחנן), וההשלמה בכתב־יד בדף [79] (פרשת שמות), נדפסו בהוצאת ויניצייא ש"ז של הספר.

(חדושי התורה **[פירושי התורה]** לרב רבינו משה בר נחמן תנצב"ה ... [אתחיל לכתוב חדושים בפירוש התורה] ... בעקבי הראשונים ... פשטים בכתובים ומדרשים ... ואגדה ... ואשים למאור פני ... פירושי רש"י ... ר' אברהם בן עזרא ... להניח דעת התלמידים ... הקוראים בסדרי[ם] בשבתות ובמועדים ולמשוך לבם ... בפירושינו ...)

[[(אשבונה, דפוס אליעזר [טולידאנו], בשנת **ארחם** את יהודה [רמ"ט, 1489])]: [300] דף. 2°. 26.5 ס"מ.

הוצאה שנייה.

נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים, אבל עם ספירת־גליונות, מחצית דפים ראשונה של כל קונטרס: [א]-קמג, קמה-[קנא]. מספר הקונטרסים: 31. כל קונטרס בן 10 דף, פרט לקונטרסים: 1-6, 29-30, שהם בני 8 דף, ולקונטרסים: 7, 14, 31, שהם בני 12 דף. עמוד ראשון של הספר, עמוד ב של דף [152] (סוף שמות), דף [153] (לפני ויקרא) ועמוד אחרון נשארו חלקים. דף ראשון של הספר הוא דף אחרון (דף 12) של הקונטרס האחרון, וצורף בגמר ההדפסה לראש הספר. בעמוד ב של דף זה נדפסה מסגרת מקושטת, ובתוכה נדפסו כותרת הספר ("חדושי התורה ... תנצב"ה") ודברי־פתיחה, בחרוזים של המחבר. דף ראשון של קונטרס ראשון הוא דף [2] בספירת־הדפים. השווה: מארכס [32], עמ' 41, מס' 53.

פרטי הדפוסת על־פי הקולופון (החסר בטופס שלפנינו) שנדפס בסוף הספר בצורת שיר. עיין: פרידברג [18], עמ' 102-103; א. מארכס [30], עמ' 102; אוצר השירה והפיוט, כרך א, עמ' 69, מס' 1489; "האוצר" [37], עמ' 265.

הוצאה ראשונה ([רומא לפני ר"ם]), נדפסה בשם: פירושי התורה. עיין: מארכס [32], עמ' 41, מס' 52; צדנר [36], עמ' 591. ההשלמה בנוסח־השער, למעלה, הועתקה מן ההוצאה השלישית. ראה להלן (נאפולי ר"ן): בערך 23.

הפנים נדפס באותיות רש"י, בשני טורים בכל עמוד ועמוד. כל טור מלא: 35 שורות. פתיחות והתחלות נדפסו באותיות מרובעות. בראשי העמודים: שם הפרשה, שנשמט בחלק מן הדפים הראשונים. (ראה תמונה).

בהוצאה זו נדפסו בסוף הספר (בדפים החסרים בטופס שלפנינו), שלוש הוספות: "תפלת הרמב"ן על חרבות ירושלים" ו"הערה" על משקלו של מטבע ("שזכיתי ובאתי לעכה ומצאתי שם ביד זקני הארץ מטבע כסף"), שנדפסו תחילה בהוצאת רומא הנז', ו"אגרת ששלח הרב [הרמב"ן] ז"ל מירושלים ... לבנו", שנדפסה כאן בפעם ראשונה (הרמב"ן עלה לארץ בשנת 1267). עיין: כתבי רבינו משה בן נחמן, מהדורת הרב ח"ד שעוועל, כרך א, ירושלים תשכ"ג, עמ' שסז-שסח (על

סדר פסחים

האגרת); עמ' תכד-תלב, והערה 1 (על התפלה); פירושי התורה לרמב"ן, מהדורת הרב ח"ד שעוועל, כרך ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' תקז-תקח (על המטבע). ועיין: שם, כרך א, ירושלים תשכ"ב, עמ' 7-14 (במבוא). על האגרת, עיין גם: א. יערי, אגרות ארץ־ישראל, רמת־גן 1971 (צילום), עמ' 83-86, ועמ' 541.

על שינויים טיפוגראפיים בטפסים שונים, עיין: א. יערי [12], עמ' 156-157. הטופס שלפנינו זהה לגמרי לטופס א, הנזכר שם.

הוא הוא הספר העברי הראשון שנדפס בליסבון (אשבונה). עיין: צדנר, שם; מארכס [32], שם.

בטופס שלפנינו חסרים: דף [1] (עמוד ב עם המסגרת המקושטת. הושלם על־פי צילום), דף [2-9] (קונטרס ראשון), דף [134 (תצוה), 152-153 (סוף שמות), 213 (בהעלתך), 253-254 (ואתחנן), 283 (תצא), 288-289 (נצבים)] ודף [290-300] (קונטרס אחרון. עמוד א של דף [300] הושלם על־פי צילום). דף [25, 57, 250-251] קרועים בחלקם. כמה דפים בראש הטופס ובסופו נפגעו מעש. בכתב־יד נוספו: הגהות בדפים הראשונים; הערות בדף [60, 104, 116]; שומרי־דפים ועמודים בחלק מן הספר; קוים מסולסלים וציורי אצבע (סימני מגיה), ליד הפנים ובתוכו, בדפים רבים.

ספר ואלה שמות

חמלים חסתוב ספר בראשית שהוא ספר
הימים ראשים העולם וישראל כל מנכר
לחכמת שהם בעניין יוסי ר"ן ושלמ"ה

לאחנם חשבי שכל מקדימים ענייני דבריים לראות ולהודיע כל עתיד לבא לחם ואחרי שחמלים. הימים
התחיל ספר אחר בעניין ההעשה הכל זון הראשים ההם ובתיחל ספר ואלה שמות בעניין הגלות הראשון
הצנאי שם ובגאולה ותיכו ולכן חזר ותתחיל בשמות ישראל ומבראים ומספרים לעגל שכבר כתוב זה בעבור
כי ישראלם שם הוא ראשית הגלות כי ויהי הוא הגלות ויהנה הגלות ליטנו כמלם עד יום סוכם של תקומתם ואל תו
ישעלת אחריתם יסוכו וכמיאלו ויתבראים לקף על פי סיפאלו תכית עבדים עדיין יחשב גולים כי היו בארץ לא
להם נכרים כאדרי וכשלו אל הי כיני ועשו החושבן ושב הקבה"ה והשרה שכינתו ביניהם לו שם של תפלת
אחריתם סהיה סוד אלוה עלי אחליהם וזם שם המרכבה ולו נחשב נחלו לכן כשלם הספר הזה בהשלימו
עניין החושבן ובהיות כבוד ה' תמלא לותנו תניד

סדר ואלה שמות

שמות בני ישראל הבאים מצרימה וגו' ולותנו הספוק בענייני הוא שחזיר בכאן כי לחנם שם שני ספרים
הספיר ותחזר כ"פ בים זה לחר זה ובאחר הזכיר בני יעקב קצר בבני בניו וכל זרעו והחזיר הכלל
באחר לחיר שם כל הנפש לבית יעקב הבאים מצרימה סבניין הזה בספר דברי הימים. בספר עזרא
סחלים בדברי הימים ובפעת לחת לכורש מלך פרס לכלות ד"ב ה' מפי ירמיה עיר הלות רוח כורש וגם
כי לחיר כורש מלך פרס וגו' ולותם בני פרוקים בלשנם הזהיר פרלם ספר עזרא לחר הספר מלת
עזרא בני ספרים הכלים הרלשון הזה סהיה קודם בניין הבית ותפר הבניין וכן הירמ' בשני
הספרים הללו פרלשים ולות פרוש ר' לחריהם לול כי בעבור פחזיקו בהלף ספרי הרלשון כי לולי יהיה
לבני בני פלגים חזקיה כי גם לחזיל כדרתם הוו ומבראים ספר ורב ולעגה בבבל • ורם כתב לשם פרוקין
בחייהם חזר וזכרן לחר ותתן לחזיל כמיותם להודיע חבתם פרושלו בכלבים פרוקין. כתפר ומבראים
בעבור שב' הזמנים כתפר בכתב לכלם בפם יקרא ולולי דברי לגדה הם דברים פלילות בניין הבית
פהכ' לחבנן וכיבל פחיתם תדיר לכל קם ר' הפוקים יחברים מן הוא כתן ספרתני • הבה נתחכמה
לו לא רחה פרעה וחכמי יוסי להכ תם כחרב כי תהיה בעידו נזדלה להכות חנם העם לחער בחן כשרן
בעבור החלך הרלשון וגם עם החרן לו יתבו רשות לחלך לעשות חוקם כאן כי עליהם הוא תת יעץ ולוא כי
בני ישראל עם רב ועבוד ועשו עמהם מלחמה בידלה לחכל לחוץ סיעשו דרך חכמים פלא ירביעו ישראל כי
בלחה יעשו בהם ולכך הטיל כהם זום כי דרך הגרים בארץ להעלות עם לחלך כתן אבל בפלחים • ולחרי
כן נזה כבתר לחילדות להרע הזכרים על החכבים ולפי חילדות עבחן לו ידעו כהם ולחרי כן נזה לכל
עזון כל הבן הילוד היאורה תפליכוהו לחקם • והשבין פלא רבה לבנות לבני הנוכרי לחער לו לגרגם פרוב
החלך לו פיסליכו הם לחקם לילוד לחכל לחול לעם כאשר יחכה כל חים לחיר ילוד יחרי יפליך לחקו כי ילוד
לקם יבעק לבי הילד לול החלך לו לול סר הגיד יאומרו סיבית עבי ויעמוד כי נקודו • ובאשר החזירה דבוקת
החלך היו המבראים ומפשים הבתים ובבנים פפלגות ומתבראין ומתבראים הילדי הפם כי על כן כתוב
ולא לכלה עוד הנפשנו • ובראות פשוטי זה יוסיף ותבראים כי כבית לחרון לו פיקח הבראים ובכלי הם ר"ן
פיקח פתבבלה חלקי פת פרעה בחולה עליו לחר"ה לחבים פלא יעשה כן לו כאשר פפיקע כי יחלת
רחלך ר"ירן ר"ד כר"ש ביעל לחקן לו פר"ירן על פי ר"חבנעניים כר"ש ר"פ כי ר"ן בל"ה
התחכמה עליהם פלא יודע ר"חקם • וזה טעם ותחר החלוקי' לומפר ויבינו תפר"
בחלמת ויחרגן לחתם בחרב לעיני הכל לו יעשרכו עוד לעפות פחויות • ועל"ן ון ר"חרן ט ו

[**פירוש התורה** לרב רבינו משה בר' נחמן זלהה' גירונדי וצל'. בשם האל הגדול והנורא אתחיל לכתוב חדושים בפירוש התורה ...]

[נאפולי, דפוס יוסף בן יעקב אשכנזי גינצנהוזר, (ר"ן), 1490]. [244] דף. 2° 29 ס"מ.

הוצאה קודמת, ראה בערך הקודם.

בקולופון (בעמוד אחרון): "רבות בנות עשו חיל. לבי לחוקקי ישראל ... וכל המחזיק ידיהם ... אמנם הספר ... הזה עלה על כולנה ביופי ובדקדוק גדול כי הספרים אשר [הועתקו מהם בדפוס היו מ]דויקי[ם] על פי חכמי מיסינה וגם מאחד מחכמי הספרדי[ם] [וב]זאת יבחנו דב[רי ... אשר ירוץ הקורא בו] ולא יכשל בקריאתו ... ותשלם המלאכה ... [ביום ששי שלשה ע]שר יום [לחדש תמו]ז שנת **נר**' לרגלי דברך [ר"ן] ושלו[ם] על [ישראל]". אפשר, ששורות אלו הוסיפה בתו של המדפיס. עיין: פרידברג [18], עמ' 45, והערה 7.

נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים, אבל עם ספירת־קונטרסים: א-ל. כל קונטרס בן 8 דף, פרט לקונטרס ח, ולקונטרס יו, שהם בני 10 דף. דף 10 של קונטרס ח (סוף ספר בראשית) נשאר חלק. בטופס שלפנינו נברך דף חלק מנייר עתיק, אך טיבו שונה מדפי הספר. דף 1 של קונטרס יו נשאר חלק. בטופס שלפנינו, הדף נחתך והוסר, ורק שרידו לאורכו בולט מן הכריכה. סימני הקונטרס: "יו א-ד", סומנו בדף 2-5 של הקונטרס. מקומו של הדף החלק היה צריך להיות בדף 2 של הקונטרס, בין סוף ספר שמות להתחלת ספר ויקרא. בטעות הושאר בדפוס הדף החלק בדף הראשון של הקונטרס לפני סוף ספר שמות. השווה: מארכס [32], עמ' 42, מס' 54.

עמוד ראשון נשאר חלק. הספר נפתח בעמוד שני, בשם הספר ובפתיחתו של המחבר (צוטטו למעלה כנוסח שער), שנדפסו בתוך מסגרת מקושטת, עם דמויות מלאכים ואריה, ובמרכזה למטה עיגול חלק. ראה למעלה, בערך 2.

בדף [2-3,א] נדפסה הקדמת המחבר, ובראשה: "סדר בראשית", בתוך משבצת מקושטת, לרוחב העמוד. בדף [2,242,ב]: "ברכני השם עד כה שזכיתי ובאתי לעכו ...". ראה למעלה, בערך הקודם. בדף [2,242,ב-244,א]: "עומדות היו רגלינו בשעריך ירושלם ...". ראה, שם. בדף [244,א]: ספר "[ד]ברים. הספר הזה ענינו ידוע שהוא ...", הקדמת המחבר לספר דברים, שנשמטה למעלה (בראש דברים), ונדפסה כאן כהשלמה.

הפנים נדפס באותיות רש"י, לרוחב העמוד. שם הספר, התחלות הספרים והפרשיות נדפסו באותיות מרובעות. בכל עמוד מלא 40-41 שורות (ראה תמונה). עמוד ב של דף [4] נשאר בחלקו התחתון חלק, ומן הפנים לא נשמט דבר. בראשי העמודים: שם הפרשה, באותיות רש"י, שנשמט בעמודים רבים. שולי הדפים רחבים, והנייר לבן.

על שינויים טיפוגראפיים בטפסים, ראה להלן, בטופס השני.

הטופס שלפנינו כרוך בכריכה דומה לקלף. בטופס חסרים: דף [1] (עמוד ב הושלם על־פי צילום), ודף [115-122]. דף [2] קרוע בחלקו העליון, דף [136, 243] קרועים בחלקם התחתון, ודף [244] קרוע בקצוות; חסרים בהם קטעים או שורות, והודבקו בנייר. התיבות החסרות הושלמו למעלה על־פי העתקתו של פרידברג, שם. שורות רבות בטופס נשחקו מטעמי־צנזורה, בדף [3, 21, 43, 61-62, 65, 75, 134, 167, 189, 194]. חלק מן השורות שנשחקו הושלמו בכתב־יד. בטופס נוספו בכתב־יד: הגהות והערות במקומות רבים. בהערה אחת נזכר: "מהרר צבי חיון" (דף [34,ב]), ובהערה אחרת, חתימת המעיר: "הצעיר שלמה בן נעמאן" (דף [62,ב]). תיבות רבות סומנו בקוים מסולסלים, בדפים רבים.

[24]

טופס נוסף: 26 ס"מ. עם שוליים קצרים, בנייר עבה וכהה. בטופס חסרים: דף [1, 66, 123, 132, 228-244]. דף [114] קרוע קצת. דף [187-189] נפגעו מעש, וכמה תיבות חסרות. דף [57] נתלש, ואינו כרוך בספר. הגהות והערות נוספו בכתב־יד, בדף [12, 71, 130]. בעמודי א של הדפים הראשונים נרשם על הגליון, אות אחת בכל עמוד, שם בעלים: "זה הספר ש[ייך] לי חיים בהר"ר יעקב ליישקאש (?) ז"ל". בראש דף [2] שם בעלים נוסף: "מה שקנה עבד הצעיר חי משה פיגוטן (?)".

בטופס השני באו שינויים טיפוגראפיים: דף 2, בקונטרס כ, סומן: "כא", וצ"ל: כב, כפי שנדפס בטופס הראשון. בעמוד זה נוספו קוים מפרידים אחדים בין התיבות, שאינם בטופס הראשון. דף 1, בקונטרס ה, סומן: "הא", ובטופס הראשון, נדפס: "הוא". עיין: מארכס, שם. לפנינו: דף [61], הנזכר שם, זהה בשני הטפסים. דפים כפולים של דף [207-208] בנייר זהה, אך בשוליים רחבים, צורפו לטופס השני.

⟦(**הקאנון**) אמר השר אבו עלי אל חסין בן עבד אללה בן סיני ... ואחר שבקש ממני ... אחי ... שאחבר לו ברפואה ספר ... מלאתי רצונו ...⟧ (ספר א-ה).

⟦(נאפולי, דפוס עזריאל בן יוסף אשכנזי גונצנהויזר, רנ"ב)⟧, [1491-1492 (?)]. [70; 76; 194; 96; 44] דף. °2. כרך א: 30.5 ס"מ – כרך ב: 28 ס"מ.

הוצאה ראשונה ויחידה.

נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים, אבל עם שומרי דפים, ועם ספירת־קונטרסים נפרדת לכל ספר, ובתוספת קונטרס מתחיל בראש כל ספר, שלא נכלל בדפוס בספירות הקונטרסים: [1,א]-ח, [ט], בספר א; [1], א-ט, בספר ב; [1], א-כג, בספר ג; [1,א-יב], בספר ד; [1], א-[ה], בספר ה. כל קונטרס בן 8 דף, פרט לקונטרסים הבאים: קונטרס [ט] בספר א, שהוא בן 2 דף; קונטרס מתחיל בספר א, קונטרס יב בספר ד וקונטרס ה בספר ה, שהם בני 4 דף; קונטרס מתחיל וקונטרס ט בספר ב, קונטרס מתחיל וקונטרס יא בספר ד, שהם בני 6 דף; קונטרס א בספר ג, שהוא בן 10 דף.

דף ראשון ודף אחרון בספר א, דף [6] בספר ב, דף ראשון ודף אחרון בספר ג, ודף ראשון בספר ה נשארו חלקים. עמודי ב בדף [4, 69] בספר א, בדף [5, 76] בספר ב ובדף [193] בספר ג, וכן עמוד א בדף [2] בספר ג, עמוד ראשון בספר ד ועמוד אחרון בספר ה, נשארו חלקים. עיין: א. מארכס [30], עמ' 110-111; מ. מארכס [32], עמ' 25, מס' 2. בטופס שלפנינו חסרים: הדפים החלקים הנזכרים, וכן דף [2-45] בספר א, דף [1-5, 72-76] בספר ב, דף [2-3, 9, 27, 58] בספר ג ודף [40-44] בספר ה. ספר ד כולו חסר.

בראש ספר א (דף [2,א]): "אמר השר ...", צוטט למעלה כנוסח שער על־פי העתקתו של צדנר [36], עמ' 293.

פרטי הדפוסת על־פי הקולופון (בסוף ספר ב): ⟦"אתן תודה לקוני אשר בדרך אמת הנחני פה נאפולי בית ... ר' עזריא[ל] בר יוסף נע ועד הנה עזרני להשלים ספר שני לחכם הרופ[א] אבן סיני על ידי הצעיר אני אשר בהח"ר הפרץ מינצא מצר[ף] האותיות היום ז דירח כסלו רנ"ב לפ"ק"⟧. צוטט על־פי "האוצר" [37], עמ' 163, והעתקתו של פרידברג [18], עמ' 46.

בראש ספר ב (דף [7,א]): "אמר השר אבו על[י] ... הספר הזה אשר חברנו ברפואה הראשון ... והב [והשני] ממנו הוא בספר הזה ..." (ראה תמונה).

בסוף ספר ג: "ברוך הנותן לאדם דעת ... המאזרני חיל להחל ולכלות חזק ונתחזק אברהם בן מהרר' יעקב לאנד[א] מצרף האותיות" (דף [193,א]). ראה למעלה: בערך 2.

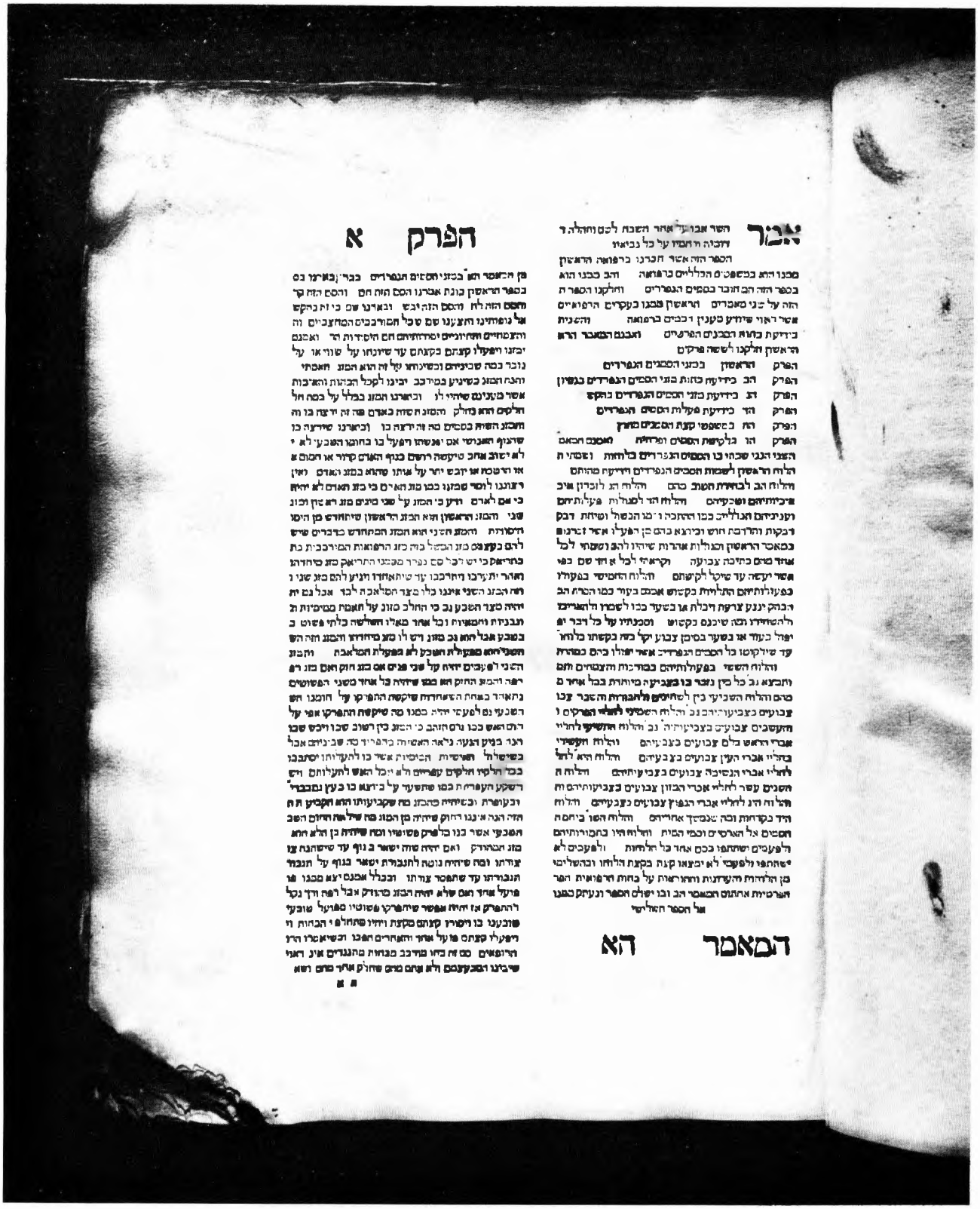

המאמר הא

הפרק א

בראש ספר ה: "הספר החמישי לחבור הקאנון ... אמר המחבר כבר גמרנו בספרים הארבעה ... וראוי לנו שנחתום ספר הקאנון בספר החמישי הזה ..." (דף [א,9]).

בראש כל ספר נדפסו, בקונטרסים המתחילים, מפתחות מפורטים. בטופס שלפנינו נכרכו המפתחות של ספר ג (דף [4-8] בלבד) בסוף הספר (בכרך ב). בראש המפתחות של ספר ה: "הספר החמישי לחבור הקאנון מן השר אבן סיני ויש בו יא מאמרים ..." (דף [א,2]). בדף [א,7]: "אמר המעתיק עתה סדר המחבר רפואות כל אבר ואבר על דרך קצרה בשמותיהם ...".

הפנים נדפס באותיות מרובעות בינוניות, שמות פרקים ומאמרים וראשי פיסקות נדפסו באותיות מרובעות גדולות. הפנים נדפס בשני טורים בכל עמוד ועמוד, פרט לדף [א,61] בספר א, שנדפס בטור אחד לרוחב העמוד, ופרט לדף [א,69] בספר א, שבו נדפסה מחצית טור א בלבד (סוף ספר א: "תם ונשלם ... ברוך דסייען מריאש [!] ועד כאן"), ומקום המחצית השנייה של טור א ושל כל טור ב נשאר חלק, ופרט לדף [א,117] בספר ג, שבו נדפס טור אחד בלבד במרכז העמוד, ושני צדדיו נשארו חלקים. בראשי העמודים, בעמודי א: שמות מספרי המאמרים, ובעמודי ב: שמות מספרי הספרים (וכן: האופנים, המאמרים והלמודים), באותיות בינוניות.

הטופס שלפנינו בשני כרכים. בכרך א נכרכו ספרים א-ב וחלק מספר ג. בכרך ב נכרכו החלק השני של ספר ג עם המפתחות וספר ה. על הכריכה בכרך א: "קאנון ספר א ב, ג, נאפולי רנ"ב". על הכריכה בכרך ב, בכריכת עור מפוארת בצבע חום: "הקאנון נאפולי רנ"ב". דפי כרך ב נצבעו בצידם החיצוני בצבע ירוק. בכרך א נוספו בפנים: הגהות והשלמות רבות בכתב־יד. בדף [53] הודבק בעמוד א נייר, שעליו כתובות כמה שורות בכתב־יד, ובין היתר נאמר: "נמשכו ששון ושמחה ... החכם המרומם כמה"ר יהושע נ"י ... ושלום מאת אחיך הקטן הוא אהרן הכהן". בתוך כרך זה נרשמו ציורים של כף־יד עם אצבע מצביעה (גם בדיו אדומה). דף [46] בספר א ודף [4-5] בספר ג קרועים קצת, ודף [10] בספר ג, קרוע וחסר בראשו, ובין שני הטורים, בעמוד א, חתימת בעלים קודמים: M. Gaster. הוא כנראה, רשם בשולי עמוד זה את ההערה הבאה ביחס לספר ג שבכרך א: "קאנון של אבן סינא דפוס ראשון ‹ואין אחרון› ובתוך השורות נכתב בקולמוס תרגום ערבי [באותיות עבריות זעירות] על כל הדברים קשי ההבנה או שמות הרפואה".

דפים רבים בספר ג (בשני הכרכים) נפגעו מעש, ורבים מהם (בכרך א) הודבקו בנייר בצד הכריכה. השוליים של הדפים בספר א-ב רחבים יותר מאלו של הדפים בספר ג (באותו כרך), ובצידם החיצוני נבתמו הדפים בכתמי עובש.

בהוצאה שלפנינו נדפס הספר על־פי תרגומיהם של נתן בן אליעזר המאתי ושל יוסף בן יהושע הלורקי. עיין: מארכס [32], שם; זלאטקין [7], עמ' 270, מס' 2. שם הספר במקורו הערבי: "אל קאנון פי אלטב", ובעברית: "חוקת הרפואה". עיין: שם, ובמקורות שצויינו שם, פרטים נוספים על הספר.

ספר ואלה שמות

(ספר ... **ר[בינו] בחיי** ... אשר דרש וחקר ועשה אזנים לתורה ... בכל פרשה תמצאו ד פנים ... פשט ומדרש ... ושום שכל ... עם רמזי קבלה ... לערוך ... הספר ... זכני ה' ... אני שלמה במהרר' פרץ בונפוי צרפתי יצו').

(נאפולי, דפוס עזריאל בן יוסף אשכנזי [גונצנהוזר], רנ"ב, [1492]). [288] דף. 2°. 30 ס"מ.

הוצאה שנייה. ראה להלן.

נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים, אבל עם ספירת־קונטרסים: א-לו. כל קונטרס בן 8 דף, פרט לקונטרס י, שהוא בן 10 דף, ולקונטרס אחרון, שהוא בן 6 דף. עמוד ראשון, עמוד א של דף [76] (ראש ספר שמות), עמוד ב של דף [287] ודף אחרון נשארו חלקים.

הספר נפתח בעמוד שני בהקדמת המחבר, ובראשה (בשני טורים): ארבעה פסוקים מספר תהלים (פרק קיט, פסוק 15, 57, 73, 80), שבראשיהם נרמז שם המחבר: "בחיי".

ההקדמה (דף [1,ב-2,א]), פותחת: "כבוד חכמים [[ינחלו תנו כבוד למלך הכבוד]]". התיבות "כבוד חכמים" נדפסו באותיות גדולות, במרכז משבצת מקושטת לרוחב העמוד.

בהקדמה אומר המחבר: "אני בחיי בן אשר [אבן־חאלאווה] בחנתי ... אמרתי לחבר חבור בפירו[ש] התורה ... ראיתי לחלק באור ספרי זה על דרכים אלה ... דרך הפשט ... שם אכתוב מבחר דעו[ת] הראשונים הרבני[ם] ... (מורי הרב) רבינו שלמה [ב"ר אברהם אדרת (הרשב"א)] ז"ל ... רבינו חננאל ... דבר בשם אמרו ... הדרך השני דרך המדרש ... ידרשוהו בשבתות ... דור דורשיו. הדרך השלישי דרך השכל (וחכמי המחקר המתפלספים) ... להורות כי תורתנו כלולה מכל החכמות ... הדרך הרביעי ... אטיף ... מרמזי ... רבינו משה בר' נחמן (הרמב"ן) ז"ל ... רזי[ם] ... צפוני[ם] ... בחדרי הכתובי[ם] ... אפתח בכל פרש[ה] ופרשה בפסוק מספר ... משלי ... ומפורשי [!] אחד ... אזכור ... בראשי הפתיחות ... הוא ... רבי[נו] יונה [ב"ר אברהם גירונדי] ז"ל אשר לספר (משלי) חבר פירוש ... ורוב עקרו של ספר אכלול ... בראשי פרשיות בבאור כל המדות גופניו[ת] ושכליות". המחבר חי במאה י"ג-י"ד.

בדף [286,ב-287,א] נדפסו דברי־סיום עם שיר בראשם (סימן: אני שלמה צרפתי חזק), מאת עורך הספר לדפוס, ובין היתר הוא אומר: "אני שלמה ... לערוך ... ספר ... ר' בחיי נקרא ... זכני ה' ... בשנת זמרה [רנ"ב] ... ואלה ... אשר על המלאכה ... אשר נדב לבם ... מממונם ... ר' אברה[ם] ור' יעקב פאקץ אחי[ם] ... אשר באי שיצילי[אה] ועל ידם ... ר' עזריאל בר' יוסף אשכנזי ז"ל אשר החזיק באומנות אביו נע' ... במלאכת הדפוס ... זה ימים ושנים ועל ידו החזי[ק] גיסו ר' משה בר' יצחק חרש חכם וחושב בחרשת עץ לעשות בכל מלאכ[ת] הדפו[ס] ... ועל ידם ... אריה יהודה הנקרא ר' ליאון בר' שלום וניקיל' ז"ל ... ור' אברהם בכמהר"ר יעקב לנדו אשר תורתו אומנותו ... אלה

ובן הצביא מיעיד עליו תקון אבות ליעקב הוא שאמר וכל אשר
תתן לי עשר אעשרנו לך ויהי יב בנים ואפרים ומנשה שנו
עשרים כי שבטן וסכ עקן יהיו לי נכנא שהם יד והנא בת ר'
בסוחת לו אברהם שאין קרש מרגיא קדש נשאר יו"ב שבט
לו הוא העניין שהבו יהו הבה לאחיהו ולכך נשבו הוי
סתומה ויהי" גם בכאן כשאמר אנכי עשו בכורך
היינו בן אנכי בכסף עכו ובכורך כלו לכבר וכשביל הברכה
רצה יצחק לברך את עשו ועל כן היו הפרשה ראשית ליעקב
נבקשו שיכבר לקן מכנו הברכה והוא בכתב בא לבנורה
ולכל הראוי לה והבא בכתב של תכלת הוי והוא בסחיו העוכר
בכסקבו שהיו הבלאך בשחיה בדבר עם הצביא היה או אנכי
ה' קן הצביא כשחיה כדבר עם ישראל הכפרים בקדוש שנא
הדלוך ליעקב אנכי האל ביתאל כי ידבר מלשון כחלום
והוא אשר יעקב אנכי עשו בכתיך שנאלו היה שם אנכי עשו
השוקן היה דבדי בלתי אנכלי הכפרי זה חשב בכתיך כי בכסף
הבכורה והוא בא בכסקם עשו קן אשר שחה זה בני עשו
כדי שיש לי לכתיך אשר אנכי עשו אלא אני
בלו אני הוא שנתברכתי לכתיך והוא שנ עשיתי כאשר
דבר אלי אני הוא אני אם לעשו בלה אלי כבר כשבילי ולשבתי
שיעשה לעשו לא שמקוה רבקה ולא צוחה ליעקב
והוא שנ האכלה בציידו והוא לא צד כלל מלה מצידי במתני
שאני כביא לך מלשון צידה ובענין שכתוב ויקו האנשים
בציתם בפי כבתוב" קום נא שבה ועשו אבי ישם אבי
אברו בכתרים יעקב וכי כל קן בכסף מלשון חתנה קרם נא
כסה נתן לו הקבה סברו בשתו לשו שכן בכסה שהו בציעו
אבר סרסה שהבה ה' אכל עכו אבר בלשון נסת היהו
יקום אבי ויאכל הקבה נתן לו ענשו בשתו ולקן עצבו שנ'
יקום אדוני יוסף עו שתיני" ויקל קל יעקב אמרו
בכתרים קן יעקב שלים אלא בכללו שנ הקול קל יעקב
ואין עשו שלים אלא בידיו שנ הידים ידי עשו וכתיב אלא
ברכב תאלה בסוסים ואנחנו בשם ה' אלהינו נזכיר" וכן
אבר סשה לכלב שהם מבשם על ה' השמע קולו" אבר
ר' אבא בר כהנא לא שמעו פלשתים קולם בכשעם קן
בשני וכאב כרכום וברחי מפני כל אשתות השלם אומה
אמרו לו תאב כאנו יכולים להחזות לאשתה ע אם לים לכ
תזרע על כתי בכסות וכתי בת רבים שלום אם אתם מרגשים
ומנקמת מבצעתם בקולם אין אתם יכולים להם ואם לאו
אתם יכולים להם.

מפני גם כתיך יהיה כבל ואבר כן להולות כי השמיכך בארץ
כפי האמת כבתיבך כפי א' ירי אמן ובאמרי ויחי ר' נתן
תרוה שתי תרומות תרד יעזק אחת על נבי הבמה ואחת כאן
וה סד עד כאן לא' שהיה ע נהלה כאמרו ועדה שהיה
על נבי המזבח" וכי אפשר מי שיש לו שני בתים אחד
בעגם ואחד בירושלם אלא בשעה שאכלם עשו
בעגם עבו ניהגם" ויאמר אליפז בן האם שקידה
לאמת כאן אבי ובני אבר לו הקבה לא אתה הלא בניך אלא
הוא ואני צדיק האם הלך לעבד תנ" הלבה אישה מה
אקראה בני הכתוב הה יהיה שיעקב נתכך בשתים ויהן
לך בישה שלשה בהלת הקף הגשם כי הן ואידים וכשמי
הארץ הם כשכן בכישה הקף הם רמזים הם כן בכישה
הגשם שאלו היתה וכוונה כרגן ואידים של ר' עכסים בלשי
מדיע יאבר הלבה אישה מה אקראה בני כי כדאי לעשו כתיך
בגל וכשמני הארץ אלא הכתוב מכיכו כי כישה שלשה בכתיך
הקף הגשם הלם נשאר לעשו בלום" ושה שכתוב הלפן
בישפחת הא לישה על ה' בנים שהיו לעשו אלופיו ישראל
ישרש ישלם קיהו ולקן אבר הלבה כלו הלה בנים שלך מה
אקראה אפר שהיו שהכתוב מיחד לשבדים" ושה משכני - ושה
לא תבצא נפרצת עשו ויהן השי שאכל בכישת יעקב הישכר
ויהן לך האודים ושה יהיה כי נתן לעשו כ שכני ושל הלפן
בכשה שדים של עקב ושאר השפחה מפדי הים ושפעם לו
לשון שהי לשון נושך כלו בעדר שת אב בארץ לשון
האמרי בבני חקני אתן כישך

חברו וסדרו וצרפו האותיות למלות מועתקי[ם !] מהעתקו[ת] ישרות ומדויקו[ת] כיד ה' הטובה עלי אני שלמה במהרר' פרץ בונפוי צרפתי יצו' וגם ר' שמואל בר' חזקיה הלוי ז"ל נלוה אלי [[לתקן]] ... כפי הרשום לפניו בהגהתי ואל יאשימנו המעיין ... [[על מקו]]מות מתחלפי[ם] נשארו כשדה לבן ובקצתם חלקים ופרשיות בלתי [[מתיחסות פתו]]חות וסתומות ובלתי סדורות כי כן נמצא [ב]כל ההעתקי[ם] הבאי[ם] מארץ [[המזרח חסרים]] ... וכי תשיג יד המעיין להעת[ק] שלם ... להתגדר [[מקום הנחנו לו]]". שלא כנאמר בדברי ר' שלמה צרפתי, הוצאה שנייה זו נדפסה מלה במלה על־פי ההוצאה הראשונה, שנדפסה שנה לפני כן בספרד. עיין: גולדשמידט [29], עמ' 56. על ההוצאה הראשונה, עיין: מארכס [32], עמ' 25, מס' 3. אפשר, שר' משה ב"ר יצחק, הנזכר, גיסו של המדפיס, פיתח ויצר את המסגרות והמשבצות המקושטות שבאו בספר (ראה להלן). עיין: א. מארכס [30], עמ' 112-114. על "ר' יעקב לנדו", ראה למעלה: בערך 2.

בסוף דברי ר' שלמה צרפתי: "ונשלמה מלאכ[ת] ס[פ]ר ... הזה בשמנה ימים לירח [[תמוז]] שנת **ברן** יחד ככבי בקר [רנ"ב] פה נאפולי ...". על ר' שלמה צרפתי, ראה למעלה: בערך 11.

בטופס שלפנינו נפגעו בדברי ר' שלמה צרפתי ראשי שורות, ונאכלו תיבות בודדות מעש, שהושלמו על־פי "האוצר" [37], עמ' 178 והעתקתו של פרידברג [18], עמ' 47.

הפנים נדפס באותיות מרובעות בינוניות, בשני טורים בכל עמוד ועמוד. התחלות פרשיות נדפסו באותיות בולטות. בראש ספר בראשית (דף [2,ב]), שמות (דף [76,ב]), ויקרא (דף [149,ב]), נדפסה מסגרת מקושטת בציורי חיות ואדם (בפינה שמאלית: סוס ורוכבו), זהה, ובתוך המסגרת נדפסה התחלת הפנים, בספר בראשית בטור רחב, ובספר שמות־ויקרא בשני טורים (ראה תמונה, בעמ' 72). בראש הפנים של "ספר בראשית" נוספה בתוך המסגרת משבצת מקושטת, לרוחב המסגרת, ובתוכה נדפסה התיבה: "בראשית", באותיות גדולות (שתובן לא הושחר), ובצדדיה: דמות אדם. התיבות: "סדר ויקרא אל משה" (דף [150,א]); "ספר במדבר", "סדר במדבר" (דף [189,ב-190,א]); "ספר דברים" (דף [235,ב]), בראשי הספרים, נדפסו באותיות בולטות, בתוך משבצת מקושטת לרוחב העמוד. בדף [44,א (תולדות); 46,א (ויצא); 192,ב (במדבר); 193,ב (נשא)], הפנים נפסק באמצע, וכמה שורות לא נדפסו ומקומן נשאר חלק (ראה תמונה). למקומות אלה הצביע העורך (ראה למעלה) באומרו ש"נשארו כשדה לבן". וראה להלן, על ההשלמות בכתב־יד שנוספו בטופס השלישי. ועיין: ספר רבינו בחיי, מהדורת הרב ח"ד שעוועל, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ו-תשכ"ח, בהערות לפרשיות הנזכרות.

הטופס שלפנינו כרוך בכריכת עור מפוארת. על הכריכה בצבע זהב: "רבינו בחיי Napoles 1492". בטופס חסרים דף [1-6] (שהושלמו בצילומים על נייר משוחזר, במספר הדפים והעמודים שבמקור) ודף [288] (החלק). צילום העמוד השני נעשה על־פי טופס שדיו־הדפוס לא נספגה בחלק מן הדף, ושורות אחדות בשני הטורים, בראש ההקדמה, חסרות. דפים בודדים בסוף הספר נפגעו מעש. דף [7-10, 282-287] קרועים בצד הכריכה, חסרים בהם קטעים או שורות מן הפנים, ובמקומם הודבק נייר. בדף [287] הודבק בעמוד ב (החלק), בצד הכריכה, דף קרוע לאורכו, בגודל העמוד, ואינו אלא שארית ממכתב כתוב בכתב־יד ובחתימת: "יאודה אישפינ[וזה]". במכתב 32 שורות (שהתחלתן חסרה וסופן כרוך בכריכת הספר) בכתב־יד מזרחי, ובלשון לאדינו מעורבת

בעברית. הכותב פונה ל"המאורות הגדולים", מתלונן שלא הביאו את עניינו "לחכמי שאלוניקי", ומבקש "לבל יזניחוני ולבל ידיחוני". בטופס נוספו בכתבי־יד שונים שורות, תיבות וחשבונות בלאדינו בדפים [31-32, 44, 76, 98]. בדף [75,ב] נוספו 15 שורות בכתב־יד, ובראשן: "הגביר ... הר' יצחק טובייאני". בדף [286,ב] חתימה מסולסלת, החוזרת כמה פעמים. בטופס נוספה ספירת־דפים בעפרון, והיא משובשת (לפני דף [273]).

על המחבר ושיטתו בפירוש התורה, עיין: הרב שעוועל, שם, במבוא, בראש חלק א.

בספרייה נמצאים שלושה טפסים נוספים.

[27]

הטופס השני: 28.5 ס"מ. בטופס זה חסרים: דף [1-42, 44-45, 48-55, 58-62, 64-65, 75-80, 82, 116-119, 121-130, 138-147, 154, 165, 167, 179-180, 185, 195, 223-234, 267, 272-278, 280, 282-288]. דף 43-148 (מפרשת תולדות עד סוף פקודי) נכרכו בטעות אחרי דף [281] (פרשת וזאת הברכה). דף [113] נכרך בצידו השמאלי. דף [168] נכרך לפני דף [166]. דף [181] נכרך אחרי דף [183]. דף [257] נכרך לפני דף [251]. דף [268-269] נכרכו אחרי דף [271], ודף [268] נכרך בצידו השמאלי. בטופס נכרך דף כפול של דף [187], אחרי דף [188]. בדף [168, 249] טושטשו כמה שורות בשעת ההדפסה. דף [168, 186, 222, 279, 281] קרועים וחסרים בהם קטעים או שורות. חלק מדפי הטופס שוקמו, והודבקו בנייר עבה ושקוף, דומה לקלף, בקצוות.

[28]

הטופס השלישי: 29 ס"מ, כרוך בכריכת עור מהודרת, ועל הכריכה בצבע זהב: "ר' בחיי נאפולי רנ"ב". בטופס חסרים: דף [1-148] ודף [183-288]. דף [152] נכרך בטעות אחרי דף [154]. דף [149] קרוע בקצוות (מסגרת ספר ויקרא). דף [281-282] קרועים, וחסרות בהם התחלות השורות. בדף [193,ב] השלמה לפנים בכתב־יד, במקום שנשאר חלק בדפוס. ראה למעלה. בדף [151,ב; 198,ב] תוספת השלמה לפנים בכתב־יד. בדף [149-160; 194,ב; 201; 220-224] הגהות ומראי מקומות בכתב־יד. בכתב־יד נוספו גם שומרי־קונטרסים. בדף [149,א]: חתימות בעלים, שלא פוענחו, בתוספת אוטוגראף מסולסל. בדף [219,ב], חתימת בעלים: "[מקנת] כספי בימי חורפי אני הצעיר יוסף אמארילייו יצ"ו".

הטופס הרביעי: 27.5 ס"מ. בטופס זה חסרים: דף [1-4, 8-9, 16, 33-42, 44-45; 47-49, 64-65, 83, 88-130; 145-156, 162-169, 172-189, 192-194, 203-211; 218-227, 229-252, 254-255, 256-288]. בטופס נכרכו, כנראה, בבית־הדפוס, שלושה דפים רצופים כפולים של דף [141-143] מיד אחרי הדפים הראשונים. דף [5] קרוע, וחסר חלקו העליון. דף [228] נכרך בצידו השמאלי, וצד זה קרוע. דף [216] נכרך לפני דף [214]. הערות בכתב־יד נוספו בדף [46, 68].

(ספר **השרשים**) ⟦אמר⟧ דוד בן יוסף בן קמחי הספרדי. כבר כתבתי בתחלת ... ספר מכלל הזה ... חלק הראשון מן הספר שהוא חלק הדקדו[ק] סבת השתדלותי בחבור הזה [חלק א נדפס בשם: ספר מכלול, בקוסטאטינא רצ"ג] ... עתה אחל בחלק השני (ספר השרשים) מן הספר שהוא חלק הענין לבאר כל מלה קשה אשר בספרי תורה נביאי[ם] וכתובים חדושה ואשר לא אמצא לו חבר במקרא אביאהו מהמשנה מהגמרא מלשון יוני או הגרי ... וראיתי לבאר בחלק ... הזה ⟦נקוד⟧ קצת המלים אשר בספרי הארץ הזאת משובשים ... מאשר שקדתי על הספרים המדויקים אשר הובאו מספרד ... וכן אזכיר ⟦קצת⟧ מחלוקת בן אשר ובן נפתלי בקריאה ... והנני משביע ... כל מעתיק ספר זה שלא יגיה ברצונו פסוק אחד או תיבה אחת מכל מה שימצא בכל שרש ושרש (אבב-תחרה) ...

(נאפולי, [דפוס יהושע שלמה שונצינו], ר"ן [1490]). [144] דף. °2. 26.5 ס"מ.

הוצאה שנייה. הוצאה ראשונה נדפסה ברומא לפני ר"ם. עיין: "האוצר" [37], עמ' 51-52.

נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים, אבל עם ספירת־קונטרסים: [א]-יח (בקונטרסים ז-ח הוחלפו הסימנים זה בזה). כל קונטרס בן 8 דף. דף ראשון נשאר חלק, וחסר בטופס שלפנינו.

בקולופון (בעמוד אחרון): "⟦הנני הצעיר⟧ הבא על החותמת מתנצל לכל קורא בספר השרשים הזה יען שוטטה עיני עליו בהגהתו ... וארא והנה בו פסוקים אשר לא מצאתים ... בשרש ... [עתה] ⟦כן מצ⟧אתים ... שמתים הנה בסוף הספר ... האמנם ביתר ההגהה ... הבאתיו לתכלית טוב ... נאם הצעיר שמואל בכמ' מאיר לטיף ישרו [יחיה שנים רבות וטובות] פה נאפולי בירח אלול רנ' לפק' ".

המגיה ר' שמואל הוסיף מראי־מקומות למקרא, שנדפסו בפנים על הגליון, באותיות רש"י זעירות, במקביל לפסוקים שבשורות הפנים, אבל ציין רק שם הספר, ולא שם הפרשה "לתועלת הבלתי ישראלים אשר לא ידעו ... סדר הפרשיות". עיין: יודע ספר, [21], עמ' 434, מס' 2235.

הספר נפתח בעמוד א של דף [2] בהקדמת המחבר, שצוטטה בחלקה למעלה (במקום נוסח השער), ומיד בסופה (באותו עמוד), מתחיל הפנים: "אבב ...".

דף [143,א]: "אמר דוד בן יוסף בן קמחי הספרדי ראיתי לכתוב עם הספר ... באור המלים אשר באו בלשון ארמי בספרי לשון הקדש ... ולא תהיה מלה בארבעה ועשרים ספרים שלא ימצא באורה בספר הזה ...".

דף [144]: "ברוך ה' אלדי ישראל ...", דברי סיום של המחבר, ובסופם (בעמוד ב): "בריך רחמנא דסייע בהדן נשלם ספר המכלל", וחלק ב. המחבר חי במאה י"ב-י"ג.

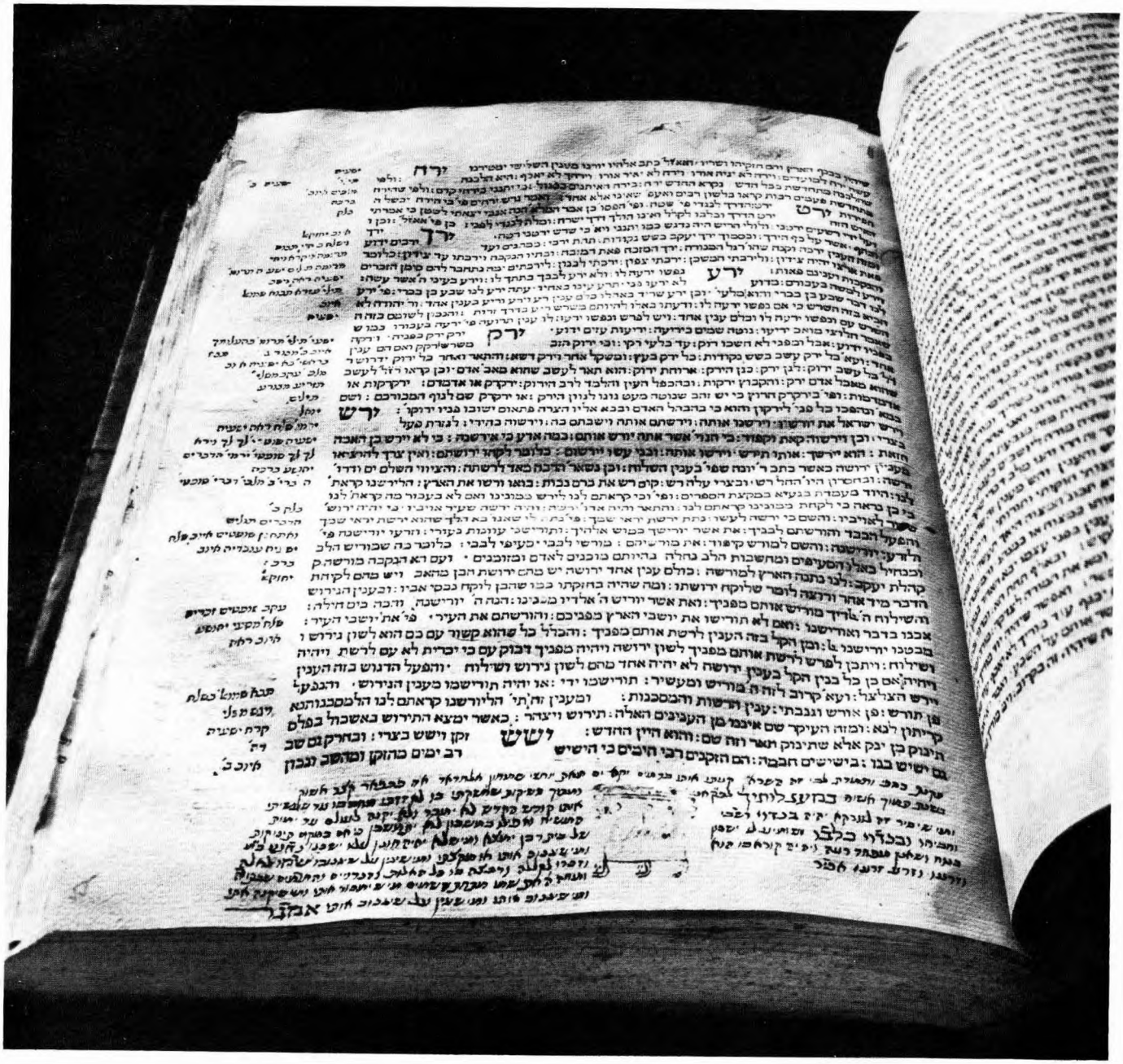

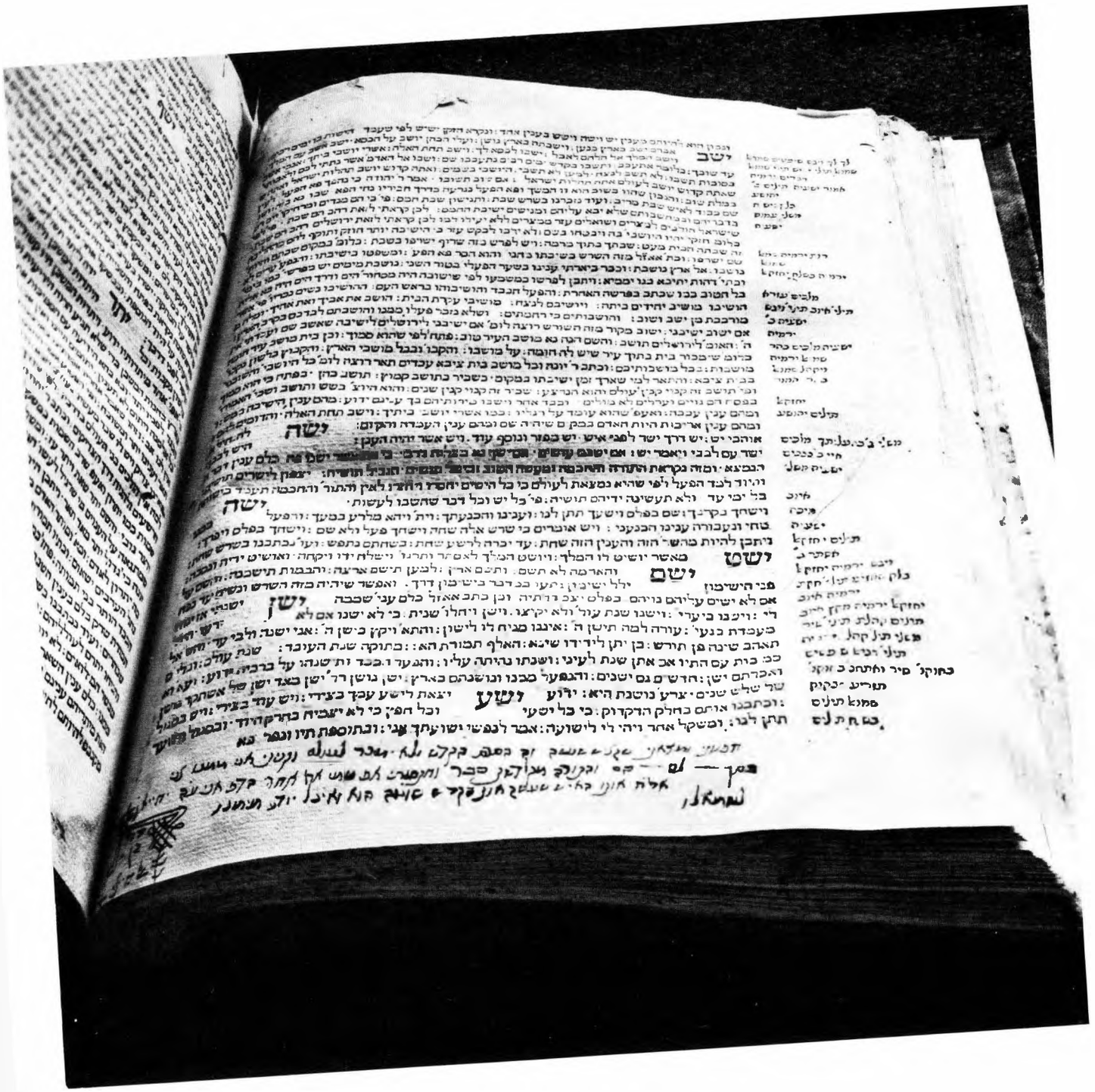

הפנים נדפס באותיות מרובעות בינוניות, לרוחב העמוד. פתיחות וסיומים ושמות הערכים באותיות בולטות, עם רווחים קצרים בין ערך לערך, וגם בשורה למטה משם הערך. בכל עמוד מלא 47 שורות (ראה תמונות, בעמ' 85-86). בתוך הפנים נשארו מקומות חלקים, ונוצרו חללים ברציפות הפנים (כגון, בערכים: אין, אם, את, ברח, ברך, טמא, כעס, כשה, כתן, עבד, שור, שחר), כנראה, להוספת השלמות בכתב־יד.

שם המדפיס לא נזכר בספר, אבל שמו של המגיה הוזכר כבר לפני כן בספרים שנדפסו על־ידי יהושע שלמה שונצינו, בהיותו עדיין בשונצינו, לפני בואו לנאפולי. עיין: הברמן, [5], עמ' 33-34, מס' 17. הוצאה נוספת (שלישית) נדפסה גם היא בנאפולי בשנת רנ"א, וגם בהוצאה זו לא נזכר שם המדפיס. והדעות חלוקות ביחס לזהותו. בהוצאת רנ"א באו שינויים טיפוגראפיים (הפנים נדפס בשני טורים בכל עמוד) וגם שינויים בנוסח הפנים (למשל, בשורש: "עלם", בהוצאה שלפנינו, נשמטו תיבות מדברי המחבר כנגד הנוצרים, ובהוצאה רנ"א התיבות נדפסו). ברור, שמדפיס אחד לא הדפיס את שתי ההוצאות. עיין: הברמן, שם; א. מארכס [30], עמ' 107-110; גולדשמידט [29], עמ' 46-49, 72; מארכס [32], עמ' 31, מס' 21-22.

הטופס שלפנינו כרוך בכריכת עור בצבע שחור. בטופס נפגעו מעש תיבות בודדות בכמה דפים. דף [2-3, 143-144] קרועים קצת בקצוות, הודבקו בנייר, וחסרים בהם ראשי שורות ותיבות. התיבות החסרות הושלמו למעלה, על־פי "האוצר" [37], עמ' 148 והעתקתו של הברמן (שם). בדף האחרון הושלמו הפנים ודברי המגיה בכתב־יד בנייר המודבק (שגם הוא נפגע מעש). תיבות מן הקדמת המחבר הושלמו על־פי הוצאת קושטנטינה רע"ג. בטופס נוספו בכתב־יד: הגדה אחת (בדף [128]); ספירת־דפים (משובשת), שנשחקה או נתלשה עם נייר הדף, ומקום החורים הוסתר בנייר מודבק. בשולי עמוד א של דף [56] נוספו שורות רבות בכתב־יד, בחתימת בעלים: "אמג"ר", בתוספת אוטוגראף שטושטש. החותם כותב: "מקנת כספי וחמדת לבי ... קניתי אותו בדמים יקרים מאת יוחאי שמחון אלחדאד ... בשנת תמוך אשורי **במעגלותיך** לפ"ק [תקנ"א]", ומוסיף: "לא זזתי מחבבו עד שעשיתי אותו קודש הקדש לא ימכר ולא יקנה עד ימות המשיח", ומי שיפר הכרזה זו "... ורבצה בו כל האלות והנדוים והחרמים שבתורה" (ראה תמונה, בעמ' 85). בשולי עמוד ב, תוספת: "חפשתי ומצאתי שהאיש שוטה זה ... וקניתי אני ממנו ... בסך ... [ולא פורט הסך] בתורה מקודשת סבר וחתמתי אף שמי ... יחייא ן' דוד בן אלמייצי" (עם אוטוגראף). ועוד תוספת: "האיש שעשה ... הקדש שוטה הוא". תיבות אחדות בערבית, באותיות עבריות (ראה תמונה, עמ' 86).

וידי

איש אחד מן הרמתים צופים מהר אפרים ושמו אלקנה בן ירוחם בן אליהוא בן תוחו בן
צוף אפרתי ולו שתי נשים שם אחת חנה ושם
השנית פנינה ויהי לפנינה ילדים ולחנה אין ילדים
ועלה האיש ההוא מעירו מימים ימימה
להשתחות ולזבח ליהוה צבאות בשילה ושם
שני בני עלי חפני ופנחס כהנים ליהוה

ויהי

[[(תנ"ך): **נביאים ראשונים** ... יהושע שפטים [!] שמואל מלכים ... עם המפרש ... רבינו דוד קמחי ז"ל]].

(שונצינו [דפוס בני ישראל נתן שונצינו], רמ"ו, [1485]). [168] דף. 2° 25 ס"מ.

הוצאה ראשונה עם פירוש רד"ק (?). עיין: י. זנה, לראשיתו של הדפוס העברי בספרד, קרית ספר, שנה יד, תרצ"ז-תרצ"ח, עמ' 376, על דפוס ואדי אלחגארה ר"מ-רמ"א. והשווה: ח"ז דימיטרובסקי, שרידי בבל, נויארק, תשל"ט, עמ' 39, הערה 133, הכותב "שעד עכשיו לא נמצא שום קטע מפירוש הרד"ק לנביאים ראשונים" מדפוס ואדי אלחגארה. אצל פרידברג [18], צילום לג, נדפס בטעות "נביאים ראשונים", וצ"ל: נביאים אחרונים.

נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים, אבל עם ספירת־קונטרסים (משובשת בחלקה), נפרדת לכל ספר: [[א-ג (יהושע)]]; א-ג (שופטים); א-ח (שמואל); א-ז (מלכים). כל קונטרס בן 8 דף, פרט לקונטרסים האחרונים של [[יהושע]] ושל שופטים, שהם בני 6 דף, ולקונטרס אחרון של מלכים, שהוא בן 12 דף. עמוד ראשון ועמוד אחרון בכל ספר, וגם דף אחרון (בקונטרס אחרון) בספר [[יהושע]] ובספר שופטים (דף [22, 44]) נשארו חלקים. עיין: אופנברג [33], עמ' 252.

בקולופון (דף [168,א]): "[[אמר המחוקק ... בהיות ... נביאים ראשונים ... אחר לימוד תורת משה רבינו ... הכרחיים ובפרט לנערים ... נראה לנו לחקקם עם המפרש ... רבינו דוד קמחי ז"ל ... הוגה ודויק על ידי יודעי ספר ומביני מדע ... מה שאפשר שימצא בו מהשגיאה הוא התחלפות]] אות באות ... הדומות ... ואשר כוננו בשמות הקוד[[ש בשם יוד הא ויו הא]] ... תחת הא ראשונה דלת וקוף תחת הא לשם אלקות ... [[בעבור היות לפעמים]] ... נדחים ואובדים ... וממה שאין ספק אצלינו [[הוא שלא ימצא בכיוצא]] בהם מאשר נכתבו בקולמוס טובי הדיוק באלה כי אולם ... היו אצלינו העתקות רבות [[מדויקות]] ... לא נמלטו גם הם מהטעיות ... היתה השלמתו בשנת חמשת אלפים ומאתים וששה וארבעים [[לבריאת עולם ביום]] ששה לחדש מרחשון פה שונצינו במדינת לומברדיאה ... תחת ממשלת ... דוכוס [[מילאנו]]". בטופס שלפנינו הדף האחרון קרוע בראשו, וחלק מן הקולופון נרשם על־פי "האוצר" [37], עמ' 69, וצילום טו, שנדפס בסוף ספרו של פרידברג [18]. נוסח השער למעלה צוטט מהקולופון. שם המדפיס על־פי קביעתו של רנ"נ רבינוביץ. עיין: [20], עמ' יד, הערה 10. וראה למעלה (ספר העקרים): בערך 19; (מחזור מנהג רומא): בערך 13.

הפנים והפירוש נדפסו בשני מדורים זה מול זה (ברוב העמודים, הפנים בצד ימין של העמוד) וגם זה למטה מזה (בעמודים אחדים). הפנים באותיות מרובעות בינוניות, והפירוש באותיות רש"י קטנות. הפנים נדפס בהמשך אחד בלא חלוקה לפרקים (ובלא הפסקה וחלוקה בין שמואל א-ב), ועם סימני נקודתיים בין פסוק לפסוק. חלק מן "קרי וכתיב" נדפסו בתוך הפנים באותיות רש"י. עם שומרי־דף רבים גם לפנים וגם לפירוש. בראשי העמודים: שם הספר (גם בטעות: "שפטים" [!]).

בראש כל ספר נדפסה תיבה ראשונה ("ויהי"; "והמלך") באותיות גדולות (שתוכן לא הושחר), וכל אות בתוך משבצת מקושטת, לרוחב העמוד, ובצדדים משבצת עם ציור של ארנבת (ראה תמונה). בספר [יהושע], שופטים ושמואל נדפסו המשבצות בתוך מסגרות מקושטות, ובספר מלכים נשמטה המסגרת. בראש ספר שמואל (מעל המסגרת המקושטת) נדפסה שורה מחורזת: "מבונן מלתי ועד לא בשפתי ...", ובספר מלכים, שתי שורות מחורזות: "מקים מלכים ...". בסוף הפנים של שמואל: "תם ונשלם". ובסוף הפירוש: "נשלם ספר שמואל ... סכום פסוקים ... אלף וחמש מאות וששה וסימן אוך [!] וסדרים שלשים וארבעה וסימנם לד". בסוף הפנים של מלכים: "חזק ונתחזק".

עיין: מ. כהן, לדמותם הקונסונאנטית של דפוסי המקרא הראשונים, - בר אילן, ספר השנה של אוניברסיטת בר אילן, יח-יט, תשמ"א, עמ' 47-67, ובמיוחד, שם, עמ' 54.

הטופס שלפנינו כרוך בכריכת עור בצבע חום בהיר. על הכריכה בצבע זהב: "נ"ר רד"ק Soncino 1485". בטופס חסרים: דף [1-22 (ספר יהושע), 44, 67-68]. במקומם נכרכו דפים חלקים חדשים. בדף [23] (בראש ספר שופטים) נחתכה והוסרה המסגרת המקושטת, והושלמה בדף צילום משוחזר ומודבק. דף אחרון קרוע בראשו, והודבק בנייר בעמוד ב. בטופס נוספה בכתב־יד הגהה אחת בשמואל א, פרק כב, 2. בדף [64,ב] (סוף שמואל): חתימת בעלים "אני שאול בכה"ר אוריאל (?) יצ"ו דירקנטי". בעמוד א של הדף האחרון (בחלק התחתון), נוסף בכתב־יד, באותיות רש"י, שיר בן תשעה בתים. פותח: "אחרי מות יהושע נמסרו בידי שוסים ובשופטים הושיעם ...".

בטופס תוקנה בדפוס הטעות שנפלה בטפסים אחרים, בשמואל א, פרק א, 12, ואות א בסוף השורה נשמטה. עיין: ריבקינד [25], עמ' תג, מס' 2.

ספר "נביאים אחרונים" בהוצאה זו נדפס כנראה, לפני ספר "נביאים ראשונים". ראה להלן: בערך הבא.

[תנ"ך: **נביאים אחרונים** (ישעיהו ירמיהו יחזקאל ותרי עשר), עם המפרש רבינו דוד קמחי ז"ל].

[שונצינו, דפוס בני ישראל נתן שונצינו, רמ"ה, 1485]. [294] דף. °2. 27 ס"מ.

הוצאה שנייה. על ההוצאה הראשונה, שנדפסה בואדי אלחגארה רמ"ב, עיין: "האוצר" [37], עמ' 237-240. ראה למעלה, בערך הקודם.

נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים, אבל עם ספירת־קונטרסים, נפרדת לכל ספר: א-יא (ישעיה); א-ח (ירמיה); א-ט (יחזקאל); א-ט (תרי עשר). כל קונטרס בן 8 דף, פרט לקונטרס אחרון בירמיה, שהוא בן 10 דף, ולקונטרסים האחרונים ביחזקאל ובתרי עשר שהם בני 6 דף. דף אחרון של קונטרס ט ביחזקאל נשאר חלק. עמוד ראשון בכל ספר ועמוד אחרון בספר ישעיה, ירמיה ותרי עשר נשארו חלקים. בראשי העמודים: שם הספר, ובתרי עשר: שמות הספרים הכלולים בו. בראשי העמודים הראשונים של הושע ועמוס נשמטו השמות, ונדפסו בראש הפנים. בראש עמוד א של דף [290] נדפס, במקום זכריה, השם: מלאכי.

בעמוד השני (של כל ספר) נדפסה הקדמת המפרש: "אמר דוד בר [בהקדמות הבאות: בן] יוסף בן קמחי הספרדי ...". בראש ההקדמה (בכל ספר, פרט לתרי עשר) נדפסו חרוזים: "רוח נבואה בה יעלו ויגבהו ..." (4 שורות, בישעיה); "עזור נא אל אדיר ועין לבי האיר ..." (4 שורות, בירמיה); "מראות אלדים נשגבו גם נפלאו ..." (6 שורות, ביחזקאל). בסוף הפירוש נדפסו חרוזים נוספים: "אודה אלי אזר חילי ארים קולי ..." (4 שורות, בישעיה); "ברוך עליון אשר חביון עז חזיון ..." (4 שורות, בירמיה).

הפנים והפירוש נדפסו בשני מדורים (טורים) בכל עמוד ועמוד, הפנים בצד ימין ובמקביל לו וסביב לו הפירוש, ולפעמים הפנים בשני טורים והפירוש בטור השני למטה מן הפנים. התיבה הראשונה של הפנים בכל ספר (וגם בספרי תרי עשר), שאמורה היתה להידפס בתוך מסגרת מקושטת או במשבצת לרוחב העמוד או המדור, לא נדפסה, ומקומה (4-7 שורות) נשאר חלק (ראה תמונה). בספר ישעיה, ירמיה והושע נשאר חלק כשליש העמוד (בחלקו העליון). הפנים נדפס בלא חלוקה לפרקים. מן הפנים בספר ירמיה נשמטו: פסוק (פרק מט,15, שהושלם בכתב־יד) ותיבה (בפרק ח,22).

בטופס שלפנינו חסרים: דף [224 (החלק), 294 (האחרון)]. בטופס נוסף ניקוד בכתב־יד, בספר ירמיה: בדף [89, 95, 137, 140], ובספר יחזקאל: בדף [221-222]. דפים אלה שונים קצת מדפי הספר וקטנים בשוליים. כן נוספו בכתב־יד: הערות והגהות בספר ישעיה, ירמיה ויחזקאל, והערה אחת בספר יואל; ספירת־דפים (משובשת) וספירת־פרקים בספר ישעיה וירמיה. תיבות, חצאי־שורות ושורות רבות מן הפירוש, טושטשו בדיו־שחורה, מטעמי־צנזורה, בספר ישעיה (20

ישעיהו בן אמוץ אשר חזה על יהודה וירוש
וירוש־ם ביומי עזיהו יותם אחז יחזקיהו מלכי י
יהודה׃ שמעו שמים והאזיני ארץ כי יהוה דב
דבר בנים גדלתי ורוממתי והם פשעו בי׃ ידע
שור קנהו וחמור אבוס בעליו ישר׳ לא ידע
עמי לא התבונן׃

חזון ישעיהו בן אמוץ · לא תדע ולא תבין עד
שכבר היה נלחם כבר בעזיהו ובחזקיהו נבא
לכן עד להזהיר וכיוצא בהם הוה הנביאים
ויקראים כתחלת וכתוב כיוצא היתי בתלמוד עוד הענין שיחזיקו כל אבן כיוצא אחת שהיה רבי ובפה
רבינו גרשום בשבת בן הענין הוה רבים היו רבים כיוצא בזה שכתוב כענקתי את שכתוב ואני אחזק
לא יהיה לכבש שלם אלא כתוב כיוצא בזה ואת בשתי הנביאים שהיו בימי עזיהו וחזקיהו ואת
רבי עקיבא כפה על הכתוב להזהיר את ישראל את החזון הנביאים כי הם עיקר כין ה׳ וכן ישראל
את הנביאים לא יתנו שלם לפי שהיו נביאי שקרים ולא יעבדו על הכריית הנביאים לא יתנו שלם
ואחרון לא יקח את הארץ · כי אפיא ואת׳ שתנו שתים לפי שהיו רחוק הן הנביאים לעיכוב
ואחרון לא יקח את הארץ · כי אפיא ואת׳ שתנו שתים לפי שהיו רחוק הן הנביאים ואת ואחרון
הארץ · כי ה דבר · יש שלא יאמר הם דברי ה׳ אשר שלחני שהוא עושה על בנות ואת בנים גדלתי ורוממתי
ואם פשעו כי כי גדלתי אותם ורוממתים מכל עם והכפל לחזק הענין כתלים שנכשו ושבעון אחד וכן הוא
שנאמר מקרקרת כתקוממות רבים · ולמדנו ממנו על ע׳ גדלתי כתקרתי ורוממתי כמבעתי · ואם פשעו כי · ומרמז
לו בשתי וכתיב עבטו על תוריתי להכעיסני · כי הם מכריסים וכוערים · הם שלא תכריסים ושלהם
ידע · פרי הכי הכהימת סרן בלעם עם שהיה לצבדיקו ולא על פי שהיה כני הבית בכית ההכרה שם כ
כאם לריחק הן הגוף ולקרב לב הקבלת יכיאו לו שיטיב להם ויהיה הכעלים ושכים לכתוב
ולהקים תלכלם כשכרים תחלהכתם תלן עיירו קונה שתי כתובים לכי אלא התבונן ובונה לו בר
משל קנין · וכן אדם קנה וכן אל קונה שהוא (עיירו) הארץ ושהוא תכוב תקום תכוב תלכל הכהמה ואת שהוא בר כשכל
שנה אחד בשתים ובתוכחת ואמה אלה הכהמת לצפ שהם כתחות תכריסים בתעב לאם ויפרעל שהם
שנה ישראל עבדים הם לא ידעו אלא עבדת אלהים אחרים בתקומי והם לא התבוננו כי בפתיים את עוריהי הם
בפתח ובכתב תמתם הם כריצה אלך לא התבוננו זה ·· תני

מקומות), ירמיה (1), יחזקאל (3), יואל (1), עמוס (1), עובדיה (2), מיכה (2) וזכריה (4). בשולי דף [293], חתימת צנזור: Luigi da Bologna 1600. על צנזור זה, עיין: פופר (ראה למעלה, בסוף ערך 5), לפי מפתח השמות בסוף הספר. חותמת־בעלים קודמים (בכמה מקומות): Dieses Buch gehört der Bibliothek der jüd. Gemeinde Berlin.

בהקדמת הפירוש לספר ירמיה, אומר הרד"ק: "זה הספר מצאנוהו מסודר בספרן של נביאים אחר ספר ישעיהו וכן כתבתי פירושו ... ואף על פי שאינם מסודרין כן כדברי רבותינו ז"ל שאמרו סדרן של נביאים ... ירמיה יחזקאל ישעיה ... בכל הספרי[ם] הטובים אשר ראינו שנכתבו בספרד מכמה שנים סדרם לפי זמנם ישעיהו קודם לירמיהו ... ירמיהו קודם ליחזקאל". בטופס שלפנינו ספר ירמיה כרוך לפני ספר ישעיה, ובו נפתח הכרך.

פרטי הדפוסת (והנוסח במקום השער) על־פי ספר "נביאים ראשונים", שנדפס בהוצאה זו "עם המפרש ... רבינו דוד קמחי ז"ל". הנתונים הטיפוגראפיים כאן זהים לאלה שבספר "נביאים ראשונים". ראה למעלה, בערך הקודם. אולם, כאן באו השינויים הבאים: הפנים נדפס רק בצד ימין של העמוד, בלא שומרי־דף (או עמוד) של תיבות (אות אחת או יותר נדפסו גם בסופי שורות הפנים) ובלא "קרי וכתיב", ושמות־הקודש (הויה; אלקות) נדפסו בספר ישעיה ובספר ירמיה בלא כל שינוי. בספר יחזקאל, אבן, הוחלפה אות ה ראשונה בשם: הויה, באות ד (ובדפים הראשונים הוחלפה לא אות ה ראשונה אלא אות ה שנייה: "יהוד"). אך, בשם: אלקות, לפעמים אות ה לא הוחלפה באות ק. רק בספרי תרי עשר נדפס שם הויה כמו ב"נביאים ראשונים", ושם אלקות נדפס בדרך כלל באות ק כמו ב"נביאים ראשונים", אך גם כאן, כמו בספר יחזקאל, מרובים השמות שנדפסו באות ה.

אפשר, שהתפתחות השינויים בדפוס בשמות־הקודש (ובנתונים הטיפוגראפיים) מוכיחה, שספר "נביאים ראשונים" נדפס זמן־מה אחרי ספר "נביאים אחרונים", ולכן, רק בסוף "נביאים ראשונים" הוסיף המדפיס את הקולופון. סיבה נוספת (סימני־המים הנעדרים בדפי ספר "נביאים אחרונים") המחזקת אפשרות זו, נידונה על־ידי אופנברג, [33], עמ' 259.

[33]

טופס נוסף: 29 ס"מ. בטופס זה, חסרים: דף [1-88] (ספר ישעיה), ודף [90, 95, 154, 224 (החלק), 225]. בדף [120] נותלשו כמה תיבות. דף [89, 240, 292-294] קרועים בקצוות, הודבקו בנייר, וחסרות בהם שורות או תיבות. דף [268] (בספר נחום) נכרך לפני דף [267]. בעמוד האחרון (החלק) הודבק דף, בגודלו, פרט למשבצת קטנה, שלא הוסתרה, ובה נרשמו בכתב־יד ציונים להפטרות. בטופס נוספו בראשי פרקים שמות פרשיות בכתב־יד: "תרומה-ויקרא", בספר ירמיה; "צו-בחקתי", בספר יחזקאל; "עקב-ברכה", בספרי תרי עשר. תיבות ראשונות בספרים: יחזקאל, הושע, עמוס, עובדיה, נחום, חבקוק, צפניה, זכריה, מלאכי, נוספו בכתב־יד, וכן ספירת־פרקים

בספרים: ירמיה, יחזקאל. השלמה בכתב־יד לתיבה חסרה נוספה בירמיה, פרק ח, 22. בטופס נוספו שומרי קונטרסים בערבית, בראש העמודים הראשונים ובשולי העמודים האחרונים. בדף [89,א (עמוד ראשון של הטופס); 153,ב; 155; 160] נוספו רישומים של אותיות, תיבות ושורות באותיות עבריות, בלשון הערבית, ובין היתר נזכרים השמות: יוסף חסן; יוסף כלף, וכן תאריכים: "כמסה וארבעין", "סיתה וארבעין", והעיר "גורבע". אפשר, שיש כאן נסיון־הקולמוס בכתיבת טופסי שטרות.

([תנ"ך: כתובים]: **תהילים** עם פירוש הקמחי) אמר דוד בן יוסף בן קמחי הספרדי אמרו רבותינו ז"ל ... דוד מלך ישראל כתב ספרו (תהילים) על ידי עשרה זקנים ... ואמרו ... דוד חלק ספר תילים [!] לחמשה ספרים ... ועתה אחל לפרש ...

[בולוניה?] (דפוס יוסף ונריה חיים, מרדכי וחזקיה מונטרו', רל"ז, [1477]). [154] דף. 2°. 25 ס"מ.

הוצאה ראשונה.

הוא הספר העברי הראשון מספרי התנ"ך, שיצא לאור בדפוס, שגם נדפס בו בפעם הראשונה, פירושו של רד"ק לתנ"ך (לספר תהלים).

נדפס בלא שער. דף ראשון ועמוד א של הדף הבא (דף [2]), וראשי העמודים נשארו חלקים.

הספר נפתח בהקדמת המפרש (בעמוד ב של דף [2]): "אמר דוד ...", שצוטטה למעלה, במקום נוסח השער.

בעמוד אחרון קולופון עם חרוזים (6 שורות בשני טורים) בראשו, שבהם נאמר: "בעת תושלמת מלאכת הספרים אשר בדפוסי האותיות נקבעו ... באותה מלאכה ימצאו שלש מאות ספרים [טפסים] ... תהילים עם פירוש הקמחי ... לנאור בגבורה נפארנו ברננה ... ובשיר ... יזכנו להגות בהם אנחנו וכל עמינו ... בעשרים יום בחדש אלול בשנת רל"ז נגמרה פעולתינו ... עושי המלאכה מיישטר יוסף ונריה חיים מרדכי וחזקיה מונטרו' ".

המדפיסים היו כנראה, שני זוגות אחים, ושמותיהם נזכרים בארבע שורות אחרונות של הקולופון: כל זוג בשורה מיוחדת, ושם המשפחה של כל זוג בשורה מיוחדת. שטיינשניידר ([34], עמודה 1, מס' 1), פרידברג ([18], עמ' 28) ומשה מארכס ([32], עמ' 30, מס' 18) קבעו את שמות המדפיסים על־פי קריאות שונות של השמות, ולא שמו לב לחלוקה המודגשת של השורות. יש טפסים שבהם נשמט, וכנראה, נשחק, שם המדפיס "נריה". עיין: א. מארכס [30], עמ' 104; מאייר [37], עמוד ראשון; יוסף כהן (ראה למעלה, בערך 5), עמ' 8, הערה 23.

מקום הדפוס יוחס לספר זה בלא הוכחות מכריעות (ובעקבות "חמשה חומשי התורה", שנדפס באותו מקום בשנת רמ"ב). עיין: מ. מארכס, שם; בית־אריה [2], עמ' 35, הערה 53; מאייר, שם.

נדפס בלא ספירת־דפים, אבל עם ספירת־גליונות, שנדפסה (רק) מן הקונטרס התשיעי ועד סוף הספר, וסומנה (בהשמטות ובשיבושים) במחצית הדפים הראשונה של כל קונטרס (פרט

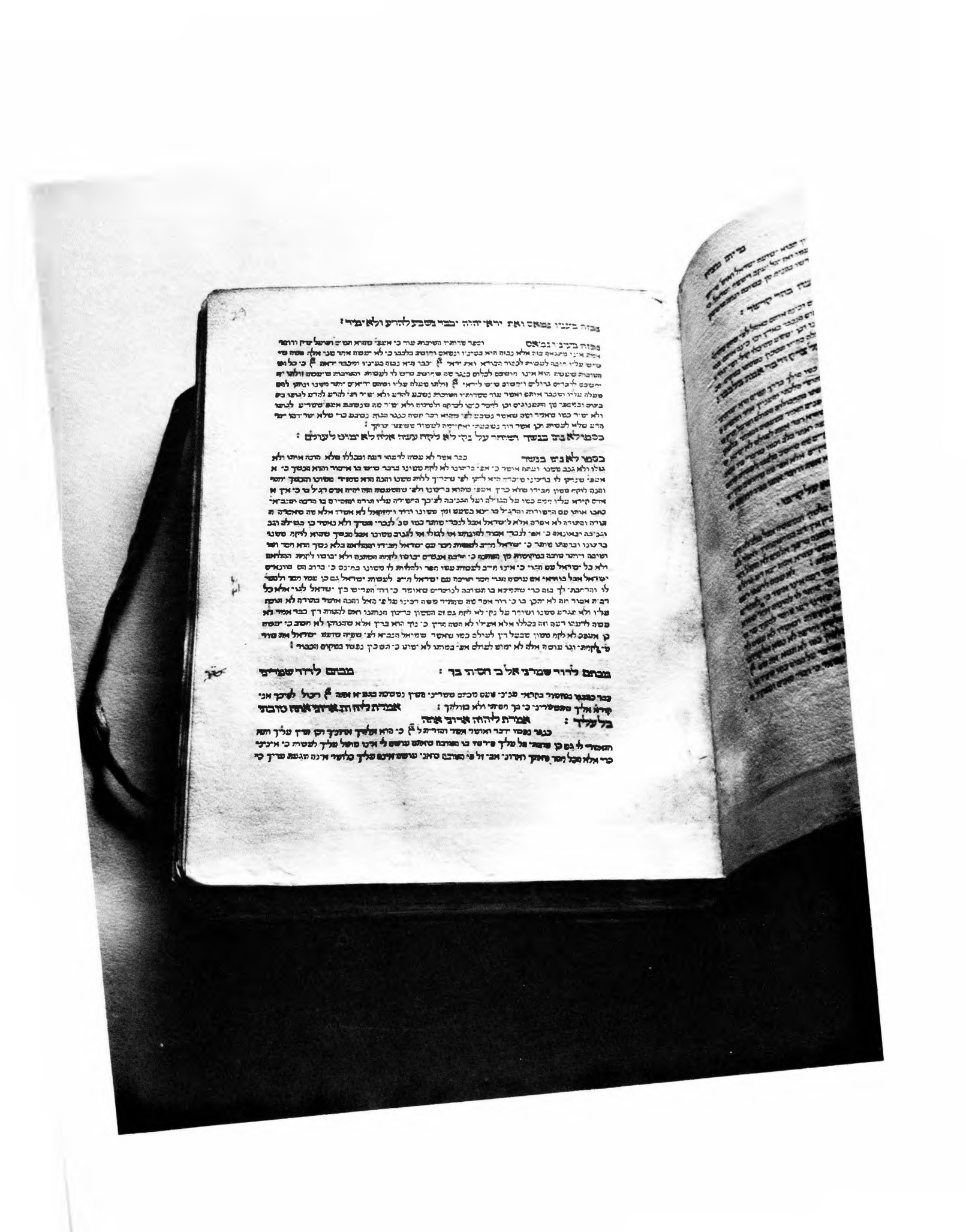

לגליון האחרון): א-מב. מספר הקונטרסים בספר: 19. כל קונטרס בן 8 דף, פרט לקונטרס ראשון ולקונטרס 6, שהם בני 10 דף, ולקונטרס 16, שהוא בן 6 דף. זהו הספר העברי הראשון שבו הונהגה שיטה לשמירת סדר הדפים (לפי ספירת־גליונות). עיין: מארכס [32], שם; בית־אריה, שם, עמ' 37.

הפנים נדפס באותיות מרובעות בינוניות, לפי "הכתב המרובע האשכנזי־איטלקי" (בית־אריה, שם, עמ' 35, הערה 53), והפירוש נדפס באותיות מרובעות קטנות, הבאים זה אחר זה, פסוק אחר פסוק. בראש כל פיסקה של הפירוש חזרו ונדפסו תיבות מן הפסוק (ראה תמונה). הפנים נדפס בהמשך אחד בלא חלוקה לפרקים, עם נקודתיים (או נקודה אחת בכמה מקומות) בסוף כל פסוק, אבל עם חלוקה לחמישה ספרים, שהובלטה, באותיות בינוניות, בדברי הסיום של הפירוש בסוף כל ספר. שומרי־דפים של תיבות נדפסו בדפים אחדים [27, 64, 86, 95, 123], ושל אותיות או אות אחת נדפסו בדפים רבים, כמו בסופי שורות. השווה: בית־אריה, שם, עמ' 38.

על ההשמטות (והשינויים) בפירוש מטעמי־צנזורה בהוצאות הבאות, עיין: ע"צ מלמד, פירוש רד"ק לתהלים, ארשת, כרך ב, תש"ך, עמ' 35-69; "הפירוש השלם לרד"ק על תהלים על־פי דפוסים ראשונים מאת אברהם דרום", הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ז. השווה: תנ"ך (מקראות גדולות), ויניציאה רע"ה-רע"ח.

מלמד (שם, עמ' 65) כותב, שמדפיסי הוצאה זו של פירוש הרד"ק "היו דייקנים יותר" מאלה שהדפיסו את ההוצאה הבאה: נאפולי רמ"ז. לעומת זאת, יש להוסיף, שמן הפנים עצמו נשמטו תיבות וגם פסוקים רבים, בעיקר במעברים מדף לדף, שבטופס שלפנינו הושלמו בחלקם הגדול בכתב־יד על הגליון (וחלק מן ההשלמות נחתכו עם השוליים). אחדים מן הפסוקים שנשמטו בדפוס לא הושלמו בכתב־יד: מ,18; נא,15; עח,42; פג,16. הפירוש לפסוקים אלה לא נשמט. ועיין: C. D. Ginsburg, Introduction to the Hebrew Bible, New York, 1966, עמ' 780-792.

המדפיסים אמרו להדפיס את הפנים עם ניקוד מלא. אולם, הניקוד לא נדפס אלא בדפים הראשונים (דף [3-6] ובתחילת דף [8]), במזמורים: א-ג; ד,1-4; ה,12-13; ו,1. על הניקוד בפסוקים אלה, עיין: ע"צ מלמד, שם, עמ' 35, הערה 1. בטופס שלפנינו נוסף ניקוד בכתב־יד לכמה פסוקים (בדף [7]). והשווה: א. רוזנטל (ראה למעלה, בערך 4), עמ' 46.

בטופס שלפנינו נשחקו או טושטשו בדיו־שחורה מטעמי־צנזורה, תיבות, חצאי שורות, פיסקות ואף קטעים גדולים מן הפירוש במקומות רבים. קטעים אלה חופפים לקטעים שנשמטו לגמרי מטעמי־צנזורה בדפוסים הבאים. עיין: מלמד, שם, עמ' 47, וברשימתו, שם, בהערה 28. אך, בטופס שלפנינו, לא נגעה הצנזורה בפירושי המחבר (שהוזכרו, שם), בסוף מזמור טו (ראה תמונה), ובסוף מזמור קי. מאידך, תיבות ושורות (שלא הוזכרו, שם) נשחקו או טושטשו כאן, במזמורים הבאים: ז,8; יד,1; כב,17; מד,21; עג,11; עד,12; פ,14; קיט,152 (שבמקום השחיקה, נרשם: "החולקים"); קך,2; קכד,7; קכז,5; קלז,6; קלט,21. חתימות שני צנזורים שבדקו את הספר נוספו בעמוד האחרון, בשוליו. הראשון: Dominico Irosolymitano, שחתם בשנת [ס]160 (?), והשני, חתימתו נקרעה במקצת ובלתי קריאה. על צנזור זה, עיין: א. ברלינר (ראה, בסוף ערך 5), עמ' 17, ועמ' 73-74; פופר (ראה, שם) לפי מפתח השמות.

בטופס חסר הדף הראשון (החלק) בלבד. דף [35-42] (קונטרס 5) נכרכו בטופס אחרי דף [43-52] (קונטרס 6), ודף [58, 60] (בקונטרס 7) הוחלפו בכריכה זה בזה. ראש הפנים בדף [3] נתלש, ובמקומו הודבק דף צילום חלקי (חלק עליון), עמוד א ועמוד ב באותו דף. בתוך הספר נוספו בכתב־יד רישומי מלים (הגהות ?), וספירת־מזמורים (משובשת). בעמוד א (החלק) של דף [2] נוספו בכתב־יד רישומים שונים (אותיות, תיבות, חשבונות) וכן חתימות בעלים: "קניתי ... ביום ג יו ניסן שי"א לפ"ק נא[ם] אפרים ב"ר יצחק כ"ץ"; "קנין כספי אני יקותיאל צורף יצ"ו" (פעמיים); "אסתר שלום".

הטופס שלפנינו, הכרוך בכריכת קלף, היה ברשותו של דה־רוסי, שהוסיף בדף מיוחד, מודבק בדף הכריכה בפנים, תיאור הספר, בחתימתו: De Rossi, בלאטינית, ובראשו מספר־סידורי: 19. על הכריכה נכתב: "פי[רוש] על תהלי[ם]".

חתימה נוספת בלועזית נוספה בספר, בעמוד האחרון (זהה לחתימה שנמחקה בדף [153,ב]), ולא פוענחה.

([תנ"ך: כתובים:] ספר **תהלים** עם הביאור מרבי דוד קמחי ז"ל ... בנקוד הפסוק).

(נאפולי, דפוס יוסף בן יעקב אשכנזי [גונצנהוזר], רמ"ז [1487]). [118] דף. °2. 25.5 ס"מ.

הוצאה שנייה עם פירוש רד"ק. על ההוצאה הראשונה ועל הפירוש בשתי ההוצאות, ראה, בערך הקודם.

ספר עברי ראשון שנדפס בנאפולי. עיין: טויבר, [10], עמ' 526. ראה להלן, בקולופון.

נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים, אבל עם ספירת־קונטרסים: [א]-טו. כל קונטרס בן 8 דף, פרט לקונטרס ראשון, שהוא בן 6 דף. דף אחרון נשאר חלק. בטופס שלפנינו חסרים: דף [1-6], והדף האחרון החלק. עיין: מארכס [32], עמ' 29, מס' 15.

עמוד ראשון נשאר חלק. עמוד שני מתחיל: "[[אמר דוד בן יוסף קמחי הספרדי ...]]". על־פי: צדנר [36], עמ' 125.

קולופון: "תם ונשלם ספר תהלים ... שנת **זמר** [רמ"ז] ד ימים לחדש ניסן ... על ידי המחוקק ... כמ"ר יוסף ב"ר יעקב ז"ל אשכנזי ..." (עמוד ב של דף [117]). מעל לאותיות ז, ר בפרט השנה, נדפסו סימני גרשיים. עיין: טויבר, שם.

לפני הקולופון (באותו עמוד): "ברוך ה' ... וזכנו לסיים ... ספר תהלים עם הביאור מרבי דוד קמחי ז"ל ... ואני ... מתנצל ... בהיותי נמנה ... להגיה הספר ... כפי המנהג ... ואומ[ר] ... כי ימצאו טעיות בנקוד הפסוק זהו משני טעמים האחד כי אנחנו המתעסקים במלאכה הזאת חדשים מקרוב באנו לא שערום אבותינו באומנות הזאת ... ולא הספיק לנו הזמן ... והטעם השני כי יגענו ולא הונח לנו למצוא ספרים מדויקים ... אמנם אם ימצאו בו טעיות הם מעטים בערך שאר הספרים שכבר נעשו בהתחקות. ובפרט בביאור הקמחי ימצאו בו מעט מזער. ויותר יהיו מדוייקים הספרי[ם] הבאים אחרי ספר תהלים ... יזכנו לסיים את אשר בלבבינו ... לגמור כל ספר כתובים עם הביאורים ... נאם הגבר הוקם על מלאכת ההגהה קטן התלמידים יעקב ברוך בן מהר"ר יהודה לנדא ז"ל אשכנזי המתגורר עתה פה נאפולי". הוא הוא מחבר ספר אגור. ראה, למעלה: בערך 2. ספר תהלים זה הוא חלק ראשון, שנדפס ראשון, מ"כל ספר כתובים" הנזכר, שהדפסתו הושלמה, בבית־דפוס זה, בשנת [רמ"ח]. ראה להלן בערכים: 36 (חלק ב: משלי); 38 (חלק ג: איוב); 40 (חלק ד: כולל הספרים הנותרים). עיין: טויבר, שם, עמ' 525-526; מארכס, שם, מס' 17. (ראה תמונה).

הפנים נדפס עם ניקוד מלא ובאותיות מרובעות, בלא ספירת מזמורים ופסוקים, אבל עם רווחים בין מזמור למזמור, וסימני נקודתיים בין פסוק לפסוק. הפירוש באותיות רש"י, עם תיבה מן הפנים בראשי הפיסקות, באותיות מרובעות. התיבות: "למנצח", בראש המזמורים (פרט לבאים:

לעשות כהם משכט המסכת הנזכר עליהם כמו
סכריה בהודיה ואתחן כמשכט ידו ויהוה הכהנים וב
ובנגונתי זכריה הדר הנה לכל הסידיו ואתו ויהוה יהוה יה
ויהיה הדר לכל הסידיו והם ישראל ועל היום ההוא כל
הללויה׃ דהדוהיה הללו אל בקדשו הללוהו
ברקיע עזו׃ הללוהו בגבורותיו הללוהו כרוב ג
גדלו הללוהו בתקע שופר הללוהו בנבל וכנור
הללוהו בתוף ומחול הללוהו במינים ועוגב׃ ה
הללוהו בצלצלי שמע הללוהו בצלצלי תרועה
כל הנשמה תהלל יה הללויה

עולם כי הוא מקוף את הכל לפיכך אחר עזו כי כי בראתם עז אחר הללוהו אחר כן יסתלק ההדוהו כ
בגבורתיו שהרואה לכם מכל עם הללוהו כרוב גדלו שהתגדל והתקדם בעושים על נהלותיכם דהדוהו
בתקע סופר ובכללו תקע חצוצרות׃ הללוהו בתוף ומחול הללוהו במינים ונוגב מינים שם כלי נגון
לא כודע תנלינו׳ וחנאלון דב סעדיה זל פירש כמו מינים כלומר במינים רבים מכלי נגון לא נזכרו הכה
הללוהו בנבלי שמע בלבלים המשמיעים קול נדול וכן אחר בדברי ימיהם ובמצלתי שמיע בצלצלי
תרועה המשמיעים קול תרועה׃ כל הנשמה תהלל יה הללויה ואנו כל הנלנלים הוא הלנל הנשמה והוא
יתכונן בתעשה שלא וכיוצא בו כפי כח הנשמה בכוחה בנוף ואחר ככנר הנשמות הלנלים׃

ברוך יהללוך יהוה אלהינו ועזב רשעו עמנו חכנו למשיח זה הספר החתום הנעורת ספר תהל
תהלים עם הכתוב מדבי דוד קחתי זה ...ריך והנכבד יפה נוף ועל זה הפי׳ אמרנו אם אין קהל אין יחיד
וכי אחת על אחת אתקבל בתקי בהיותי נתכה על המלאכה הזאת להניח ספר דברי יום ביומו כפי המנהג
מבצלי המלאכה הזאת׃ ואומ׳ בהיות כי ימצאו טעיות בנקוד הכתוב׳ והן משני טעמים האחד כי הכ־נ
המתעסק במלאכה הזאת חסרים מקרוב אתנו לא מצרו לבותינו בלומנות הזאת ובבר ידוע כי כל החפץ
בהשלמת חסרון הספר׳ ולא הספיק לנו הזמן להאריך לעיין כפי הצורך בענין׳ הנקוד׳ והשנה השני כי יענינו ולא
הוכח לנו לתנות סברים מדויקים כפי הצורך אחנה אם ימצאו בו טעיות הם מעטים מצרך אחר הסברים ם
סבר כתבו בהשקפה ובברים שבילורי הקשות ימצאו בו מעט מזעי ידיעה יהי מדויקים׳ ספרי הנחים חסרי
ספר תהלים בצורת כיון מעלים׳ ואנחנו נפת מרים עיניהם וכרים אל סמים ידיהם ובקרם מהנר יעלים
יזכרו לפרים את אסר בלבבינו וחכן ה׳ בידינו יגלח לנאות כל ספר בתובים עם הניקודים יוקר מוברדים וכן
יהי רעוא מן קדם אלהון דבשמיא בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן׳ נאם שנב הוקם על מלכו
החנוכה קטן התלמידים יעקב בריך בן מהרר יהודה זל אסכנזי המרדר עתה פה כאסולי
הם ונשלם ספר תהלים תהלה לאסף עליונים סנף זמר ר׳ מים לרפס נוסן יניחת נלוח מנרים על ידים
התיחוק המופלנ כאור יוסף כר יעקב זל אסכנזי ה למען ריחמי הרבים יניחנו מה הנלות מהרה
ונרחם בבניין בית הבחירה מחזיר התורה והעבודה ליתפנה חלן יהיה סמו הנאול מהולל ונודע בב׳ כל ברוך׃

מא, מו, נה-נו); "למה", בראש מזמור י; "למנצח", בראש הפירוש למזמור ח, נדפסו באותיות מרובעות גדולות, ולהבלטתן הושאר חלל בשורה למטה מהן, ותיבות נחצו לשני חלקים (כגון במזמורים: ס, סז, ע, עו ועוד). הפנים נדפס בצד שמאל בעמודי א, ובצד ימין בעמודי ב, ומולו ולמטה ממנו, נדפס הפירוש, פרט לדף [9; 14,ב; 38,א; 94,ב], שבהם נדפסו הפנים והפירוש בצדדים האחרים. בתוך הפנים והפירוש, הושארו בדפוס, חללים רבים. בדף [12,א] נדפסה, בין הפנים לפירוש, שורה אחת של אותיות ש (25), ט (3). ראשי העמודים נשארו חלקים. מן הפנים נשמטו חלקי פסוקים, במזמור פח, פסוק 1, ובמזמור קטז, פסוק 12.

בטופס שלפנינו דף [7-8] קרועים בקצוות לאורכם, ומקומם הודבק בנייר. בתוך הפירוש טושטשו תיבות ושורות בדיו־שחורה (שדהתה), מטעמי־צנזורה, במזמורים: כא-כב, סט, עג, פז, ובמזמור לא, נחתכה והוסרה תיבה אחת. ראה למעלה, בהוצאה הראשונה, בערך הקודם. בטופס נוספו בכתב־יד: ספירת־מזמורים משובשת, ושם הספר, בחלק מראשי העמודים. על הנייר המודבק בדף [7,א] נוספה חותמת בעלים־קודמים: M. Gaster.

משלי

משלי שלמה בן דוד מלך ישראל׃ לדעת חכמה ומוסר
להבין אמרי בינה׃ לקחת מוסר השכל צדק ומשפט ומישרים׃
לתת לפתאים ערמה לנער דעת ומזמה׃ יקשיב חכם ויוסף לקח
ונבון תחבלות יקנה׃ להבין משל ומליצה דברי חכמים וחידתם׃
יראת יהוה ראשית דעת חכמה ומוסר אוילים בזו׃ שמע בני מוסר
אביך ואל תטוש תורת אמך׃ כי לוית חן הנה לראשך וענקים לגרגרותיך׃
בני אם יפתוך חטאים אל תאבה׃ אם יאמרו לכה אתנו נארבה לדם
נצפנה לחנם נצודה נפש כבלעם חיים וכמורדי בור שלם׃ הון יקר כל
חפץ ואין ערוך אליו׃ בני אל תלך עמם מנע רגלך מנתיבתם׃ רגליהם
לרע ירוצו וימהרו לשפך דם׃ כי חנם מזרת הרשת בעיני כל בעל כנף׃
והמה לדמיהם יארבו יצפנו לנפשותם׃ כן ארחות כל בוצע בצע את
נפש בעליו יקח׃ חכמות תקרא בחוץ ברחובות תתן קולה׃ בראש
המיות תקרא בפתח שערים באיר אמריה תאמר׃ עד מתי פתאים
תאהבו פתי ולצון לצון חמדו להם וכסילים ישנאו דעת׃ תשובו
לתוכחתי הן אביעה לכם אודיעה דברי אתכם׃ יען קראתי ותמאנו
נטיתי ידי ואין מקשיב׃ ותפרעו כל עצתי ותוכחתי לא אבתם׃
גם אני באידכם אלעג אלעיג בבא פחדכם׃ בבא כסופה פחדכם
ואידכם כשאול יאתה בבא עליכם צוקה וצוקה׃ אז יקראוני ולא
אענה ישחרוני ולא ימצאוני׃ תחת כי שנאו דעת ויראת יהוה לא
בחרו׃ לא אבו לעצתי נאצו כל תוכחתי׃ ואכלו מפרי דרכם
ומזמותם ישבעו׃ כי משובת פתאים תהרגם ושלות כסילים תאבדם׃
ושמע אלי ישכן בטח ושאנן מפחד רעה׃ אם אמרי קבל ומצותי
תצפן אתך׃ להקשיב לחכמה אזנך תטה לבך להתבונה׃ כי אם לבינה
תקרא לתבונה תתן קולך׃ אם תבקשנה ככסף וכמטמונים תחפשנה
אז תבין יראת יהוה ודעת אלהים תמצא׃ כי יהוה יתן חכמה
מפיו דעה ותבונה׃ יצפן לישרים תושיה מגן להלכי תם׃ לנצר
ארחות משפט ודרך חסידיו ישמר׃ אז תבין צדק ומשפט ומישרים
כל מעגל טוב׃ כי תבוא חכמה בלבך ודעת לנפשך ישר׃ מזמה
תשמר עליך תבונה תנצרך׃ להצילך מדרך רע מאיש מדברות
תהפכות׃ המעזבים ארחות ישר ללכת בדרכי חשך׃ השמחים
לעשות רע יגילו בתהפכות רע׃ אשר ארחותיהם עקלקלות ונלוזים
במעגלותם׃ להצילך מאשה זרה מנכריה אמרי החליקה׃ אשר
אלוף נעוריה ואת ברית אלהיה שכחה׃ כי שחה אל מות ביתה
ואל רפאים מעגלותיה׃ כל באיה לא ישובון ולא ישיגו ארחות
חיים׃ למען תלך בדרך טובים וארחות צדיקים תשמר׃ כי ישרים
ישכנו ארץ ותמימים יותרו בה׃ ורשעים מארץ יכרתו ובוגדים
יסחו ממנה׃ בני תורתי אל תשכח ומצותי יצר לבך׃ כי ארך ימים
ושנות חיים ושלום יוסיפו לך׃ חסד ואמת אל יעזבוך קשרם על
גרגרותיך כתבם על לוח לבך׃ ומצא חן ושכל טוב בעיני אלהים
ואדם׃ בטח אל יהוה בכל לבך ואל בינתך אל תשען׃ בכל דרכיך
דעהו והוא יישר אורחותיך׃ אל תהי חכם בעיניך יראה את יהוה
וסור מרע׃ רפאות תהי לשרך ושקוי לעצמותיך׃ כבד את יהוה
מהונך ומראשית כל תבואתך׃ ויקבו אסמיך שבע ותירוש יקביך
יפרצון׃ מוסר שדי בני אל תמאס ואל תקץ בתוכחתו׃ כי את אשר
יאהב יהוה יוכיח וכאב את בן ירצה׃ אשרי אדם מצא חכמה
ואדם יפיק תבונה׃ כי טוב סחרה מסחר כסף ומחרוץ תבואתה׃
יקרה היא מפנינים וכל חפציך לא ישוו בה׃ ארך ימים בימינה
בשמאולה עשר וכבוד׃ דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום׃
עץ חיים היא למחזיקים בה ותמכיה מאשר׃ יהוה בחכמה יסד
ארץ כונן שמים בתבונה׃ בדעתו תהומות נבקעו ושחקים יארפו
טל׃ בני אל יקלשו מנגדיך נצר מזמה ותושיה׃ ויהיו חיים לנפשך
וחן לגרגרותיך׃ אז תלך לבטח דרכך ורגלך לא תגוף׃ אם תשכב
לא תפחד ושכבת ועריבה מתוקה׃ אל תירא מפחד פתאם ומשואת
רשעים כי תבוא׃ כי יהוה יהיה בכסלך ושמר רגלך מלכד׃
אל תמנע טוב מבעליו בהיות לאל ידך עשות׃ אל תאמר לרעך לך
ושוב ומחר אתן ויש אתך׃ אל תרע על רעך רעה וישב בטח אתך׃
אל תריב עם אדם חנם אם לא גמלך רעה׃ אל תקנא באיש חמס
ואל תבחר בכל דרכיו׃ כי תועבת יהוה נלוזים וסודו את ישרים׃
מארת יהוה בבית רשע ונוה צדיקים יברך׃ אם לליצים הוא יליץ
ולענוים יתן חן׃ כבוד חכמים ינחלו וכסילים מרים קלון׃

([תנ"ך: כתובים:] ספר **משלי** עם הביאור ... מרבינו עמנואל [ב"ר שלמה הרומי] זצ"ל).

[נאפולי, דפוס יוסף בן יעקב אשכנזי גונצנהוזר, רמ"ז, 1487]. [104]דף. 2°. 27.5 ס"מ.

הוצאה ראשונה עם פירוש רבינו עמנואל.

נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים אבל עם ספירת־קונטרסים: א-יג. כל קונטרס בן 8 דף, פרט לקונטרס יא, שהוא בן 10 דף, ולקונטרס אחרון, שהוא בן 6 דף. עמוד אחרון נשאר חלק.

עמוד ראשון מתחיל: "אמר עמנואל ב"ר יעקב [!] ז"ל ... ואחרי שהקדמנו דברים ... נתחיל ... ביאור הפסוקים ...".

הפנים מתחיל באמצע עמוד שני, ותיבה ראשונה: "משלי", נדפסה באותיות גדולות, במרכז מסגרת מקושטת לרוחב העמוד (ראה תמונה).

קולופון: "נשלם ספר משלי עם הביאור ... מרבינו עמנואל זצ"ל. השבח יאות לרוכב ומניע בלי לאות אמן. אני חיים בר יצחק הלוי אשכנזי" (עמוד א של דף אחרון).

ספר משלי זה, הוא חלק מ"ספר כתובים", שנדפס בבית־דפוס זה, בשנים: רמ"ז-[רמ"ח]. ספר תהלים נדפס ראשון, וספר איוב וחמש מגילות נדפסו אחרי ספר משלי. ראה למעלה, בערך הקודם, ולהלן: בערכים: 38, 40.

על הנתונים הטיפוגראפיים, ראה למעלה, בספר תהלים. כאן אין רווחים בין פרק לפרק, ואין תיבה בולטת בראשי הפרקים. הפירוש נדפס בלא הפסקה בין פיסקה לפיסקה, והתיבה מן הפנים, בראשי הפיסקות, נדפסה לפעמים באותיות מרובעות. בדף [101] בלבד נדפס הפנים בעמוד א בצד ימין ובעמוד ב בצד שמאל, ומולו הפירוש. בראשי העמודים נדפס שם הספר בצד אחד של הגליון, בדפים הראשונים. הקדמת המפרש באותיות רש"י, ותיבה ראשונה: "אמר", בעמוד ראשון, נדפסה באותיות מרובעות. מן הפנים נשמטו שלושה פסוקים (פרק יד, פסוק 12; פרק טו, פסוק 26-27).

בטופס שלפנינו, בכריכת עור, נוספו בכתב־יד: השלמות לפסוקים שנשמטו וספירת־פרקים. בפרק ב, פסוק 20, טושטשה תיבה אחת מטעמי־צנזורה. על הכריכה, בצבע זהב: "משלי Naples 1487".

טופס נוסף (כרוך עם הספרים הבאים, בסדר הבא: רות, איכה, אסתר, משלי, איוב, בכרך אחד): 26.5 ס"מ. בטופס זה חסרים: דף [1-23, 25, 41, 48, 57]. דף [39] נכרך אחרי דף [40]. כמה תיבות נפגעו מעש, ודפים שוקמו והודבקו בשוליים בנייר. בטופס נוספו בכתב־יד: השלמות לפסוקים שנשמטו, והגדה לפירוש, בדף [80]. בפירוש טושטשו שתי שורות מטעמי־צנזורה, בפרק ל, פסוק 19.

[38]

([תנ"ך: כתובים:] ספר **איוב** [עם פירוש מרבינו לוי בן גרשון]).

[נאפולי, דפוס יוסף בן יעקב אשכנזי גונצנהוזר, רמ"ז, 1487]. [48] דף. 2° 28.5 ס"מ.

הוצאה שנייה עם פירוש רלב"ג. על ההוצאה הראשונה, עיין: מאייר [37], מס' 21. וראה למעלה: בערך 5 (בקולופון).

נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים אבל עם ספירת־קונטרסים: א-ו. כל קונטרס בן 8 דף. דף ראשון נשאר חלק.

הפנים מתחיל בדף [2], ותיבה ראשונה (בראש עמוד א): "איש", נדפסה באותיות גדולות במרכז מסגרת מקושטת לרוחב העמוד. הפירוש נדפס בלא הקדמה, ושם המחבר נשמט מן הספר.

בסוף הפנים (עמוד אחרון): "נשלם ספר איוב ..." (ראה תמונה, בעמ' 106).

ספר זה הוא חלק מ"כל ספר כתובים", שנדפס בבית־דפוס זה, בשנים: רמ"ז-[רמ"ח]. תהלים ומשלי נדפסו בנפרד לפני איוב, וחמש מגילות נדפסו אחריו. ראה למעלה, בערכים: 35-36, ולהלן, בערך 40.

על הנתונים הטיפוגראפיים, ראה למעלה בספר תהלים. כאן באו כמה שינויים: בין פרק לפרק אין לפעמים רווחים; בין פסוק לפסוק נשמטו לפעמים הנקודת־יים; אין תיבה בולטת בראשי הפרקים; בפירוש, תיבה ראשונה מן הפנים נדפסה גם באותיות רש"י וגם באותיות מרובעות; שם הספר בראשי העמודים, נדפס בצד אחד של הגליון, ובסדר שונה בדפים בודדים, ונשמט בדף [1, 12-13]. בפנים נפלו שיבושים (פרק יב, פסוק 19; טז,8), ונשמטו ממנו תיבות (א,13-14) וגם פסוק אחד, בפרק לה, פסוק 5.

בטופס שלפנינו, בכריכת עור, חסרים: דף [1], ודף [21]. דף [2] קרוע בראשו, הודבק בנייר, ועליו הושלם החסר בעמוד ב, בכתב־יד. דף [11] קרוע בחלקו, למטה. בטופס נוספו בכתב־יד: הגהה בדף [5], וספירת פרקים ופסוקים.

[39]

טופס נוסף (כרוך עם הספרים הבאים, בסדר הבא: רות, איכה, אסתר, משלי, איוב, בכרך

איוב

נשלם ספר איוב בריך הגותן ליעף כח

אחד): 26.5 ס"מ. בטופס זה נפגעו תיבות מעש, ודפים שוקמו והודבקו בשוליים בנייר. דף [40-41] נכרכו לפני דף [25]. בטופס נוספו בכתב־יד: השלמות והגהות להשמטות ולשיבושים, הערה של 12 שורות, בפרק כא, ושתי הגהות בדף [5, 10].

יִשְׁמְעֵאל וְנַעְדַּיְאֵל הָרֻגֵי וְהַיְהוּדִים וְאַבְדֵי חֲמֵשׁ מֵאוֹת
אִישׁ׃
וְאֵת פַּרְשַׁנְדָּתָא
וְאֵת דַּלְפוֹן
וְאֵת אַסְפָּתָא׃
וְאֵת פּוֹרָתָא
וְאֵת אֲדַלְיָא
וְאֵת אֲרִידָתָא׃
וְאֵת פַּרְמַשְׁתָּא
וְאֵת אֲרִיסַי
וְאֵת אֲרִידַי
וְאֵת וַיְזָתָא׃

עֲשֶׂרֶת בְּנֵי הָמָן בֶּן הַמְּדָתָא צוֹרֵר הַיְּהוּדִים הָרָגוּ
וּבַבִּזָּה לֹא שָׁלְחוּ אֶת יָדָם׃ בַּיּוֹם הַהוּא בָּא מִסְפַּר
הַהֲרוּגִים בְּשׁוּשַׁן הַבִּירָה לְפָנֵי הַמֶּלֶךְ׃ וַיֹּאמֶר ה
הַמֶּלֶךְ לְאֶסְתֵּר הַמַּלְכָּה בְּשׁוּשַׁן הַבִּירָה הָרְגוּ ח

יְהוּדִים וְאֶבֶד חֲמֵשׁ מֵאוֹת אִישׁ וְאֵת עֲשֶׂרֶת בְּנֵי הָמָן בְּסָאר מְדִינוֹת הַמֶּלֶךְ מַה עָשׂוּ וּמָה שְׁאֵלָתֵךְ וְיִנָּתֵן
לָךְ וּמַה בַּקָּשָׁתֵךְ עוֹד וְתֵעָשׂ׃ וַתֹּאמֶר אִם עַל הַמֶּלֶךְ טוֹב יִנָּתֵן גַּם מָחָר לַיְּהוּדִים אֲשֶׁר בְּשׁוּשַׁן לַעֲשׂוֹת כ
כְּדָת הַיּוֹם וְאֶת עֲשֶׂרֶת בְּנֵי הָמָן יִתְלוּ עַל הָעֵץ׃ וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ לְהֵעָשׂוֹת כֵּן וְתִנָּתֵן דָּת בְּשׁוּשַׁן וְאֵת עֲשֶׂרֶת
בְּנֵי הָמָן תָּלוּ׃ וַיִּקָּהֲלוּ הַיְּהוּדִים אֲשֶׁר בְּשׁוּשַׁן גַּם בְּיוֹם אַרְבָּעָה עָשָׂר לְחֹדֶשׁ אֲדָר וַיַּהַרְגוּ בְּשׁוּשַׁן שְׁלֹשׁ מֵא
כְּאוֹת אִישׁ וּבַבִּזָּה לֹא שָׁלְחוּ אֶת יָדָם׃ וְיֶתֶר הַיְּהוּדִים אֲשֶׁר בִּמְדִינוֹת הַמֶּלֶךְ נִקְהֲלוּ וְעָמַד עַל נַפְשָׁם וְנ
וְנוֹחַ מֵאוֹיְבֵיהֶם וְהָרוֹג בְּשׂנְאֵיהֶם חֲמִשָּׁה וְשִׁבְעִים אָלֶף וּבַבִּזָּה לֹא שָׁלְחוּ אֶת יָדָם׃ בְּיוֹם שְׁלֹשָׁה עָשָׂר לְח
לְחֹדֶשׁ אֲדָר וְנוֹחַ בְּאַרְבָּעָה עָשָׂר בּוֹ וְעָשָׂה אֹתוֹ יוֹם מִשְׁתֶּה וְשִׂמְחָה׃ וְהַיְּהוּדִים אֲשֶׁר בְּשׁוּשָׁן נִקְהֲלוּ בְּשׁל
כְּשְׁלֹשָׁה עָשָׂר בּוֹ וּבְאַרְבָּעָה עָשָׂר בּוֹ וְנוֹחַ בַּחֲמִשָּׁה עָשָׂר בּוֹ וְעָשָׂה אֹתוֹ יוֹם מִשְׁתֶּה וְשִׂמְחָה׃ עַל כֵּן הַיְּהוּדִי
הַיְּהוּדִים הַפְּרָזִים הַיֹּשְׁבִים בְּעָרֵי הַפְּרָזוֹת עֹשִׂים אֶת יוֹם אַרְבָּעָה עָשָׂר לְחֹדֶשׁ אֲדָר שִׂמְחָה וּמִשְׁתֶּה וְיוֹם
טוֹב וּמִשְׁלֹחַ מָנוֹת אִישׁ לְרֵעֵהוּ׃ וּמָרְדֳּכַי כָּתַב אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וַיִּשְׁלַח סְפָרִים אֶל כָּל הַיְּהוּדִים אֲשֶׁר
בְּכָל מְדִינוֹת הַמֶּלֶךְ אֲחַשְׁוֵרוֹשׁ הַקְּרוֹבִים וְהָרְחוֹקִים׃ לְקַיֵּם עֲלֵיהֶם לְהִוֹת עֹשִׂים אֶת יוֹם אַרְבָּעָה עָשָׂר
לְחֹדֶשׁ אֲדָר וְאֶת יוֹם חֲמִשָּׁה עָשָׂר בּוֹ בְּכָל שָׁנָה וְשָׁנָה׃ כַּיָּמִים אֲשֶׁר נָחוּ בָהֶם הַיְּהוּדִים מֵאוֹיְבֵיהֶם וְהַחֹדֶשׁ
אֲשֶׁר נֶהְפַּךְ לָהֶם מִיָּגוֹן לְשִׂמְחָה וּמֵאֵבֶל לְיוֹם טוֹב לַעֲשׂוֹת אוֹתָם יְמֵי מִשְׁתֶּה וְשִׂמְחָה וְמִשְׁלֹחַ מָנוֹת אִישׁ
לְרֵעֵהוּ וְמַתָּנוֹת לָאֶבְיוֹנִים׃ וְקִבְּלוּ הַיְּהוּדִים אֵת אֲשֶׁר הֵחֵלּוּ לַעֲשׂוֹת וְאֵת אֲשֶׁר כָּתַב מָרְדֳּכַי אֲלֵיהֶם׃ כִּי
הָמָן בֶּן הַמְּדָתָא הָאֲגָגִי צוֹרֵר כָּל הַיְּהוּדִים חָשַׁב עַל הַיְּהוּדִים לְאַבְּדָם וְהִפִּיל פּוּר הִיא הַגּוֹרָל לְהֻמָּם וְל

[תנ"ך: **כתובים**. חלק ד: (איכה) עם פירוש ר' יוסף ב"ר שמעון קרא. (רות) ואסתר (מגילה) עם פירוש רש"י].

[נאפולי, דפוס יוסף בן יעקב אשכנזי גונצנהוזר, רמ"ז-רמ"ח, 1487]. [12] דף. °2. 26.5 ס"מ.

הוצאה ראשונה (?) עם פירושים אלה. שמות מחברי הפירושים לא נזכרים בספר.

הרישום כאן לפי הטופס (החסר) שלפנינו. טפסים שלמים נרשמו על־ידי מ. מארכס וגינצבורג. ראה להלן.

נדפס בלא שער ובלא ספירת־דפים, אבל עם ספירת־קונטרסים: א-ב. קונטרס א בן 8 דף (דף 1-4 מסומנים: א-ד). קונטרס ב בן 4 דף (מסומנים: בא-בד). אלה הקונטרסים שלפנינו.

דף [1-4]: איכה. דף [5-7]: רות. דף [8-12]: מגילה. בטופס שלפנינו נכרכה רות לפני איכה.

שלוש מגילות אלו נדפסו כנראה, עם הספרים (החסרים בטופס שלפנינו): שיר השירים וקהלת בראשן, ודניאל, עזרא, נחמיה ודברי הימים אחריהן, וכולם אינם אלא חלק רביעי מ"כל ספר כתובים", שנדפס בבית־דפוס זה, ושהדפסתו התחילה בשנת רמ"ז, ונשלמה בשנת רמ"ח. ראה למעלה, בערכים 35-36, 38. וראה להלן.

בקולופון (בסוף דברי הימים): "[ישתבח אשר לו דומיה תהילה ... אשר היה עזרתה [!] לנו להשלים המלאכה ... בתשעה לחדש בירח האיתנים [תשרי] שנת **זמר** [רמ"ז !] לאלף הששי במתא נאפולי על ידי שמואל ... בן כמ"ר אבי שמואל מרומא זצ"ל]".

פרט השנה צריך להיות: רמ"ח, שספר תהלים, חלק א, נדפס ראשון והדפסתו נשלמה בניסן רמ"ז, ורק אחריו נדפסו חלק ב-ג (משלי; איוב) וחלק זה. אפשר, שהמדפיס בחר גם בחלק זה, כמו בספר תהלים, בתיבה: "זמר", לציון שנת ההדפסה העיקרית של ספר "כתובים" כולו: רמ"ז, והוסיף כאן: סימן גרש לאות ר, לרמוז להשלמת ההדפסה בתחילת שנת רמ"ח. עיין: א. מארכס [30], עמ' 100, הטוען, שמתוך שיגרה מהשנה שחלפה ציין המדפיס בטעות, את השנה רמ"ז, גם בחודש תשרי של שנת רמ"ח. מאידך, סבור טויבר [10], עמ' 526-527, שהגרש אכן, רומז לאות א, והשנה היא: רמ"ח. ועיין: מארכס [32], עמ' 29, מס' 17; ש"ח קוק [19], עמ' 170. נוסח הקולופון צוטט על־פי: "האוצר" [37], עמ' 130, והעתקת גינצבורג (ראה, למעלה: בערך 34), עמ' 812.

על הנתונים הטיפוגראפיים, ראה למעלה, בספר תהלים. כאן, אין רווחים ברות, ובאיכה לפני פרק ד, ובאסתר לפני פרק ב-ג, ז, ט. אין תיבה ראשונה בולטת בפירוש, שנדפס ברציפות באותיות רש"י (ראה תמונה, בעמ' 108). בראשי העמודים נדפס שם הספר: בעמודי ב בלבד,

ברות (אך בעמוד ב האחרון נדפס בטעות: "מגילה", ומכאן שרות נדפסה לפני אסתר); בדף [1] בלבד, באיכה; באסתר נדפס: "מגילה", ונשמט בעמודי ב בדף [9-10].

התיבות הראשונות ברות ("ויהי בימי") ובאיכה ("איכה") אינן מנוקדות. מן הפנים נשמטו חצאי פסוקים, ברות, פרק ב, פסוק 5-6, שהושלמו בכתב־יד. תיבה אחת בפירוש בפרק א, פסוק 10, באיכה, טושטשה מטעמי־צנזורה.

הטופס שלפנינו כרוך בכרך אחד יחד עם משלי ואיוב. ראה למעלה, בערכים: 37, 39.

מפתחות

שמות המחברים

אבודרהם, דוד בן יוסף: 1.
אבן־גבירול, שלמה בן יהודה: 11 (?).
אבן־סינא, אבו עלי אלחוסיין: 25.
אלבו, יוסף: 19.
אנונימי (כל בו): 8.
בחיי בן אשר, אבן־חאלאווה: 26, 27, 28, 29.
יוסף בן גוריון: 7.
יעקב בן אשר: 4, 5, 6.
לאנדא, יעקב ברוך בן יהודה אשכנזי: 2, 3.
לוי בן גרשון (רלב"ג): 21, 38, 39.
משה בן יעקב מקוצי: 17, 18.
משה בן מימון (רמב"ם): 14, 15, 16.
משה בן נחמן (רמב"ן): 22, 23, 24.
נתן בן יחיאל הרומי: 20.
עמנואל בן שלמה הרומי: 12, 36, 37.
קמחי, דוד בן יוסף (רד"ק): 30, 31, 32, 33, 34, 35.
קרא, יוסף בן שמעון: 40.
שונצינו, ישראל נתן (עורך): 13.
שלמה בן יצחק (רש"י): 40.

שמות מדפיסים מפורשים ומשועים

אברהם בן חיים: 5.
אברהם כונת: 4, 5, 7, 21.
אליעזר אלאנתאסי: 6.
אליעזר טולידאנו: 1, 22.
בני (ישראל נתן) שונצינו: 13, 19, 31, 32, 33.
גרשם שונצינו: 12, 15, 17, 18.
יהושע שלמה שונצינו: 11, 16, 30.
יוסף אשכנזי גונצנהוזר: 8, 9, 10, 23, 24, 35, 36, 37, 38, 39, 40.
יוסף ונריה חיים: 34.
מרדכי וחזקיה מונטרו: 34.
עובדיה ומנשה ובנימין מרומא: 20.
עזריאל אשכנזי גונצנהוזר: 2, 3, 25, 26, 27, 28, 29.
שלמה בן יהודה ועובדיה בן משה: 14.

מקומות דפוס מפורשים ומשועים

אישאר: 6.
אשבונה: 1, 22.
בולונייה: 34.
ברישה: 12.
מנטואה: 4, (5), 7, 21.
נאפולי: 2, 3, 8, 9, 10, 16, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 35, 36, 37, 38, 39, 40.
פירארה: 5.
רומא: 14, 20.
שונצינו: 11, 13, 15, 17, 18, 19, 31, 32, 33.

רשימת הספרים לפי שנות הדפוס

1472–1469 : ספר הערוך – 20.
1476–1474 : פירוש על התורה (רלב"ג) – 21.
1476–1475 : ספר יוסף בן גוריון (יוסיפון) – 7.
1476 : טור אורח חיים – 4.
1477–1476 : טור יורה דעה – 5.
1477 : ספר תהלים – 34.
לפני 1480 : משנה תורה – 14.
1484 : ספר מבחר פנינים – 11.
1485 : טור אורח חיים – 6.
ספר העקרים – 19.
נביאים ראשונים – 31.
נביאים אחרונים – 32.
אחר 1486 : מחזור מנהג רומא – 13.

1487 : כתובים (חלק א–ד) – 35, 36, 38, 40.
1488 : ספר מצות גדול – 17.
1489 : פירושי התורה (רמב"ן) – 22.
1490 : ספר אבודרהם – 1.
ספר כל בו – 8.
משנה תורה – 15.
פירוש התורה (רמב"ן) – 23.
ספר השרשים – 30.
אחר 1490 : ספר אגור – 2.
1491 : מחברת עמנואל – 12.
1492–1491 : הקאנון – 25.
1492 : המשניות – 16.
רבינו בחיי – 26.

עמוד אחרון מספר הערוך. לפי המשוער נדפס בשנים 1472–1469. אחד מארבעת הספרים העבריים הראשונים בדפוס. ראה בפנים בערך 20.

Final page of *Sefer ha-'Arukh*. Rome, between 1469 and 1472. One of the earliest Hebrew printed books.

סליק פירקא

תם ונשלם שבח לבורא שלם

YESHIVA UNIVERSITY

HEBREW INCUNABULA

HEBREW INCUNABULA

MENDEL GOTTESMAN LIBRARY OF HEBRAICA-JUDAICA

Yeshiva University

by

GERSHON COHEN

Yeshiva University Press
New York, 1984

Copyright © 1984 by Yeshiva University

Printed by Ben-Zvi Printing Enterprises, Inc., Jerusalem, Israel

CONTENTS

Preface vii
Introduction ix
The Incunabula xii

Hebrew Section

Preface ..... ז
Introduction ..... ט
The Incunabula ..... טו
List of Illustrations ..... יז
Works cited by number ..... יט
Descriptions of Incunabula 1–110
Indexes 111

On the details of publication, credit must be given to Pearl Berger, who, as project coordinator, directed the activities of all participants, to Leah Adler, whose research and cataloging skills aided Mr. Cohen throughout the writing of the book, and to Rabbi Berish Mandelbaum, Zvi Erenyi, Zalman Alpert and Haya Gordin for their generous project assistance.

Photographic design and camera work were prepared by Harvey Shaman.

Zvi Ben-Zvi of Ben-Zvi Enterprises, Inc. was particularly helpful in providing expert assistance on the many details of publication.

And finally, we are most grateful to Jeanne Blackstone, who, in her patient and pleasant manner controlled access to rare book material and provided overall secretarial assistance for the project.

September, 1984

Frederic S. Baum
Dean of Libraries, Yeshiva University

PREFACE

To our knowledge, this is the first book to be printed in Hebrew dealing exclusively with Hebrew incunabula. Written by Mr. Gershon Cohen, bibliographer and scholar, it not only records the important early books to have received a permanent home at Yeshiva University, but it also, and with great specificity, describes each book and fixes its uniqueness in relation to the few additional copies residing in other great collections throughout the world.

Being a library project, the catalog is the result of the efforts of many people, all well trained and with excellent bibliographic and subject skills. But training and expertise alone are seldom enough to produce the published work. What is often needed is a catalyst at the right time. Our good friends, Erica and Ludwig Jesselson, provided the stimulus and encouragment to see the project through to completion. To them both, our sincere thanks.

INTRODUCTION*

Forty Hebrew incunabula (books printed before 1500), are contained within the collection of the Mendel Gottesman Library of Hebraica-Judaica of Yeshiva University. The forty volumes, among them eleven duplicates, are treated here with great specificity and care, with their bibliographical details being brought to light for the first time.

The incunabula described in this book have many outstanding and even unique features.

Tur Oraḥ Ḥayim, the printing of which was completed on the 14th of Sivan, 1476, in Mantua, and which is considered to be the third printed Hebrew book with an explicitly stated printing date, and *Tur Yoreh De'ah*, the printing of which was completed on the 15th of Av, 1477, in Ferrara, are both complete copies of equal size which have survived in superb condition. They are bound together in a simple binding from an early period. The remarks of the printers of the two *Turim* serve as an early source for the history of the printed Hebrew book. Yeshiva University's copy of *Tur Yoreh De'ah* is almost certainly the only existing complete copy in the world.

The *Book of Psalms* with Rabbi David Kimḥi's commentary is a complete and magnificent copy bound in vellum. It was previously owned by the Italian scholar De Rossi, an admirer of the Hebrew language and a pioneer among the Hebrew incunabula bibliographers. A page added to the front of the book bears De Rossi's signature, a short description of the book and its number in De Rossi's collection (19). It is the first Hebrew Biblical book to be printed, and it contains (also for the first time in print) Kimḥi's commentary to the Bible. Again, for the first time in a Hebrew printed book, we find a method for keeping track of pagination, a method later applied to books printed in Spain. Although the book was censored twice by Christian censors, many passages of Kimḥi's commentary that are lacking in other copies, remain here intact.

Four books in the collection were bound in vellum and a few additional books were bound in a magnificent leather binding, apparently in the last few decades.

* Condensed from the Hebrew, September 1984.

Christian censors' hands reached thirteen books with many passages being drawn over with black ink or erased on one side of the leaf with a special instrument.

The following "firsts" of a few of the library's books are worth mentioning: The first Hebrew book that contains printed rabbinic approbations (#2); the first Hebrew book that contains a printer's symbol (#6); the first Hebrew book printed by the printers of the Soncino family (#11); the first Hebrew book that was printed in Lisbon (#22); the first Hebrew book that was printed in Naples (#35). Fifteen books are first editions (#1–2, 7–8, 11–12, 14, 16, 19–21, 25, 34, 36, 40). Although some bibliographers assume that the Roman rite *Maḥzor*, printed first in 1486, was not issued again until 1503, Yeshiva University's copy, without a date, was apparently printed immediately after the first printing, i.e. after 1486, thus contradicting their findings. It is, therefore, included among the incunabula described in this book.

The technical rules for description used here were first applied, in part, in a Hebrew language publication by Shemuel Wiener in his *Kohelet Mosheh* (printed 1893–1918), with great accuracy. These rules, accepted today by many Hebraica libraries, were firmly established and applied at the National and University Library in Jerusalem, in the Hebrew Bibliography Institute, where I worked for many years.

The descriptions of the Incunabula include bibliographical and historical information about each book, as well as a short survey of its contents. Specific details peculiar to Yeshiva University's copies of the Incunabula are included in order to assist the Library's many users in their research. Incomplete copies are treated with the same regard as complete copies, with lacunae being filled from information provided and cited in the various sources.

The Incunabula, numbered 1–40, are arranged in alphabetical sequence according to Hebrew titles, disregarding the word "Sefer" (Book), with the exception of *Sefer Mitsvot Gadol* which is listed under "Samakh" ("S"). The books of the Bible are listed under the final letter "Tav" ("T") for Tanakh (= Bible).

Professor Frederic S. Baum, Dean of Libraries of Yeshiva University, planned the publication of this book and saw the project through to its successful conclusion. Pearl Berger, Head Librarian, coordinated the efforts of all concerned. The librarians and library staff, especially Mrs. Jeanne Blackstone, were extremely helpful.

Leah Adler took part in the writing of this book by checking sources and citations. Her participation was instrumental in bringing the book to its completion. Professor Sid Z. Leiman, Professor Elazar Hurvitz, Rabbi Berish Mandelbaum and Mr. Shmuel Klein provided important and useful comments.

I am grateful to them all.

My sincere thanks to the following for making my stay in New York a most pleasant one: Dr. Mark and Mrs. Leah Adler (of Lawrence), Mr. Israel and Mrs. Paula Weiss (of Brooklyn), and Dr. Baruch and Mrs. Helen Young (of Brooklyn).

Gershon Cohen

THE INCUNABULA

The numbers in parentheses refer to the Hebrew incunabula in Goff's *Incunabula in American Libraries*.

1. Abudarham, David. *Sefer Abudarham*. Lisbon: Eliezer Toledano, 1489. (36)
2. Landau, Jacob. *Sefer Agur* and *Sefer Ḥazon*. Naples: Azriel Gunzenhauser, after 1490. (68)
3. _____ Copy 2.
4. Jacob ben Asher. *Arba'ah Turim: Oraḥ Ḥayim*. Mantua: Abraham Conat, 1476. (50)
5. Jacob ben Asher. *Arba'ah Turim: Yoreh De'ah*. Mantua: Abraham Conat; Ferrara: Abraham ben Hayyim, 1476–1477. (55)
6. Jacob ben Asher. *Arba'ah Turim: Oraḥ Ḥayim*. Hijar: Eliezer Ibn Alantansi, 1485. (51)
7. *Yosippon*. Mantua: Abraham Conat, 1475 or 1476. (65)
8. *Kol Bo*. Naples: Joseph Gunzenhauser, 1490. (67)
9. _____ Copy 2.
10. _____ Copy 3.
11. *Mivḥar ha-Peninim*. Soncino: Joshua Solomon Soncino, 1484. (98)
12. Immanuel ben Solomon. *Sefer ha-Maḥbarot*. Brescia: Gershom Soncino, 1491. (43)
13. *Maḥzor* (Roman rite). Soncino: Sons of Israel Nathan Soncino, after 1486. (Not included in Goff's list).
14. Maimonides, Moses. *Mishneh Torah*. Rome: Solomon ben Judah and Obadiah ben Moses, before 1480. (76)
15. Maimonides, Moses. *Mishneh Torah*. Soncino: Gershom Soncino, 1490. (77)
16. *Mishnah* (with Maimonides' commentary). Naples: Joshua Solomon Soncino, 1492. (82)
17. Moses of Coucy. *Sefer Mitsvot Gadol*. Soncino: Gershom Soncino, 1488. (85)
18. _____ Copy 2.
19. Albo, Joseph. *Sefer ha-'Ikarim*. Soncino: Sons of Israel Nathan Soncino, 1485. (64)

20. Nathan ben Jehiel. *Sefer ha-'Arukh*. Rome: Obadiah, Manasseh and Benjamin of Rome, between 1469 and 1472. (90)
21. Levi ben Gershon. *Perush 'al ha-Torah*. Mantua: Abraham Conat, between 1474 and 1476. (69)
22. Nahmanides, Moses. *Perushe ha-Torah*. Lisbon: Eliezer Toledano, 1489. (87)
23. Nahmanides, Moses. *Perush ha-Torah*. Naples: Joseph Gunzenhauser, 1490. (88)
24. _____ Copy 2.
25. Avicenna. *Kanon*. Naples: Azriel Gunzenhauser, 1491–1492. (4)
26. Baḥya ben Asher. *Sefer Rabenu Baḥya*. Naples: Azriel Gunzenhauser, 1492. (6)
27. _____ Copy 2.
28. _____ Copy 3.
29. _____ Copy 4.
30. Kimḥi, David. *Sefer ha-Shorashim*. Naples: Joshua Solomon Soncino, 1490. (39)
31. *Bible. Former Prophets*. Soncino: Sons of Israel Nathan Soncino, 1485. (22)
32. *Bible. Latter Prphets*. Soncino: Sons of Israel Nathan Soncino, 1485. (24)
33. _____ Copy 2.
34. *Bible. Psalms*. Bologna: Joseph and Nerijah Hayyim, Mordecai and Hezekiah Montero, 1477. (28)
35. *Bible. Psalms*. Naples: Joseph Gunzenhauser, 1487. (29)
36. *Bible. Proverbs*. Naples: Joseph Gunzenhauser, 1487. (34)
37. _____ Copy 2.
38. *Bible. Job*. Naples: Joseph Gunzenhauser, 1487. (26).
39. _____ Copy 2.
40. *Bible. Ruth, Lamentations, Esther*. Naples: Joseph Gunzenhauser, 1487. (26)